

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2017 рік
Випуск 17

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор, відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук. співробітник, заступник відповідального редактора;
Корновенко С.В. – доктор іст. наук, професор, відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с.-г. наук, професор, академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Добржанський О.В. – доктор іст. наук, професор;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Землюліна Н.І. – доктор іст. наук, професор;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Карев Дмитро – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Марусик Т.В. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Мельниченко В.М. – канд. іст. наук, професор;
Меньковський В'ячеслав – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Перехрест О.Г. – доктор іст. наук, професор;
Рєєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Сердженга Павел – доктор габілітований, професор (Польща);
Стемпнік Анджей – доктор габілітований, професор (Польща);
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор;
Черевко О.В. – доктор екон. наук, професор;
Шмигель Михал – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Рецензенти:

Лазуренко В.М. – доктор іст. наук, професор;
Коріненко П.С. – доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює щире подяку за сприяння у підготовці випуску почесному голові асоціації “Незалежне об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району”, почесному голові фонду ім. І.М. Піддубного

Петру Григоровичу Душейку

та керівництву корпорації “Дніпро”

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку**

Засновники – Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).
Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238 видання включено до Переліку наукових фахових видань України

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного університету (протокол № 8 від 15.06.2017 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки Наукового товариства істориків-аграрників та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися за адресою: <http://ukr-selianyn-ejournal.edu.edu.ua>

ЗМІСТ

Селянство в умовах раннього нового часу і ринково-капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

<i>Денисюк В. І.</i> Гуманітарний чинник у роботі органів луцького міського управління в 1914 – 1918 рр.....	4
<i>Кухаренко А. А.</i> Землеустроительная деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси (1906 – 1914 гг.).....	8
<i>Магась В. О.</i> Діяльність зі створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти в роки Першої російської революції.....	11
<i>Михайлюк О. В.</i> Демографічний чинник революційного процесу в Російській імперії початку XX ст.....	17
<i>Опря Б. О.</i> Церковна земля та проблема її використання православним парафіяльним духовенством Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.....	20
<i>Федьков О. М.</i> Українська соціал-демократична спілка на Черкащині у добу реакції.....	24

Селянська революція

<i>Герасименко О. В.</i> Спроба створення «селянських республік» на Слобожанщині в роки першої революції 1905 – 1907 рр.....	29
<i>Калитвянська В. Л.</i> Концепція селянської революції В. Данилова в контексті революційних потрясінь 1917–1921 рр.....	33
<i>Ковальова Н. А.</i> Вплив Першої світової війни на формування причин другого етапу «аграрної революції» у Наддніпрянській Україні (1914–1917 рр.).....	36
<i>Ковальська Г. Б.</i> Всеросійський земський союз у перші місяці після Лютневої революції 1917 р.....	41
<i>Корновенко С. В.</i> Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішня періодизація.....	48
<i>Крамар Ю. В.</i> Настрої населення Західної Волині в період Української революції 1917–1921 рр.....	56
<i>Кирилюк Є. М., Пасічна Ю. Г.</i> Суспільно-політична активність селянства постімперської Росії (березень–жовтень 1917 р.).....	63
<i>Фареній І. А.</i> Концепція «селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського.....	68
<i>Шандра І. О.</i> Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України: спроба взаємодії з урядом гетьмана П. П. Скоропадського.....	72

Особливості аграрного розвитку у радянський період

<i>Абразумова О. М., Морозов А. Г.</i> Громадська ініціатива учасників Української революції в період непу.....	76
<i>Zemzyulina N. I.</i> International women's cooperative movement in the first third of the XX century (regional specifics).....	78
<i>Капустян Г. Т.</i> Більшовицький варіант політики «римських цезарів», або: комнезами як вияв люмпенської психології.....	84
<i>Компанієць О. В.</i> «Куркульський бандитизм» vs «соціальний бандитизм»: контури нової дослідницької парадигми у світлі теорії Еріка Гобсбаума.....	88
<i>Сливенко В. А.</i> Роль органів ДПУ в репресивному механізмі хлібозаготівельних кампаній в УСРР у 1927–1929 рр. (за матеріалами Півдня України).....	92
<i>Устенко А. А.</i> «Стара» українська технічна інтелігенція та радянська влада: проблеми взаємин на початку 1920-х рр.....	95

CONTENTS

The peasantry in terms of early modern times and market-capitalist transformation and socio-political upheavals of the nineteenth – early twentieth century

<i>Denysiuk V.</i> Humanitarian factor in the work of bodies of Lutsk city administration in 1914 - 1918.....	4
<i>Kukharenska A.</i> The land management activities of the Peasant Land Bank on the territory of Belarus (1906 – 1914).....	8
<i>Magas V.</i> The Activities on the Creation of the Ukrainian Union of Teachers and National Education Leaders during the First Russian Revolution.....	11
<i>Mykhailuk O.</i> A demographic factor of revolutionary process is in the Russian empire in the early 20th century.....	17
<i>Oprya B.</i> Church land and the problem of it use by Orthodox parish clergy in Right-Bank Ukraine in the second half of XIX – beginning of XX century.....	20
<i>Fedkov O.</i> Ukrainian Social Democratic Union in Cherkasy region on the eve of the reaction.....	24

Peasant revolution

<i>Gerasymenko O.</i> An attempt to create «peasant republics» in Slobozhanshchyna during the First Russian Revolution 1905 – 1907.....	29
<i>Kalytvyanska V. V.</i> Danilov’s concept peasant revolution in the revolutionary upheavals 1917–1921.....	33
<i>Kovalyova N.</i> The influence of the First World War on the reasons formation of the second stage of «agrarian revolution» in Naddniprianska Ukraine (1914 – 1917).....	36
<i>Kovalska H.</i> Russian zemskyi union in the first months after the February Revolution of 1917.....	41
<i>Kornovenko S.</i> The ukrainian peasant revolution in the early XX-th century: chronology and autonome periodicity.....	48
<i>Kramar J.</i> Moods of population of Western Volyn in the period of Ukrainian revolution 1917-1921.....	56
<i>Kyryliuk Y., Pasichna Y.</i> Social and political activity of the post-imperial peasantry Russia (March–October 1917)..	63
<i>Fareniy I.</i> The concept of «peasant revolution» of the Mikhail Pokrovsky’s scientific legacy.....	68
<i>Shandra I.</i> The Union of Industry, Trade, Finance and Agriculture of Ukraine: attempt to cooperate with Government of Hetman P. P. Skoropadsky.....	72

Features of agricultural development in the Soviet period

<i>Abrazumova O., Morozov A.</i> Public initiative by Ukrainian revolution during the period of NEP.....	76
<i>Zemzyulina N. I.</i> International women’s cooperative movement in the first third of the XX century (regional specifics).....	78
<i>Kapustyan G.</i> Bolshevik policy variant of «roman caesars» or, poor peasants committees as lumpen psychology exhibition.....	84
<i>Kompaniec O.</i> «Kurkul gangsterism» vs. «social gangsterism»: contours of a new research paradigm in light of Eric Gobbsbaum’s theory.....	88
<i>Slivenko V.</i> The repressive role of the GPU institutions in the organization of grain reserves in Soviet Ukraine in 1927-1929 years (on materials of the South of Ukraine).....	92
<i>Ustenko A.</i> «Old» Ukrainian technical intelligentsia and Soviet power: problems of relations in the early 1920’s.....	95

Селянство в умовах раннього нового часу і ринково- капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

УДК 94(477.82-2):35.075«1914/1918»

В. І. Денисюк

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

ГУМАНІТАРНИЙ ЧИННИК У РОБОТІ ОРГАНІВ ЛУЦЬКОГО МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В 1914 – 1918 РР.

Перед органами міського управління Луцька в роки Великої війни поставали проблеми забезпечення базових потреб лучан та гостей міста, що й становило гуманітарний фактор. У центрі дослідження перебувають питання гуманітарного характеру в місті Луцьк, а також діяльність органів міського управління в 1914 – 1918 рр. Виявлено, що проблеми гуманітарного характеру в цей час були зумовлені насамперед дефіцитом найнеобхідніших товарів, інфляцією, наявністю великої кількості біженців та поранених, а також руйнацією в ході бойових дій, антисанітарією і труднощами фінансування. Головними проблемами гуманітарного характеру були поширення епідемій, продовольча криза та ін. Луцька міська управа намагалася нівелювати наслідки найбільш резонансних проблем, подекуди розв'язати власне проблеми. Складність подолання цих питань була пов'язана з об'єктивними чинниками війни, а також з браком коштів, низьким рівнем ініціативності керівників міста та відповідальності лучан.

Ключові слова: Луцька міська управа, епідемія, біженець, проблеми управління, інфляція, дефіцит товарів.

Постановка проблеми. Велика або Перша світова війна мала особливе значення для історії країн, на території яких проходили бойові дії. Вона призвела до масштабних потрясінь, у центрі яких стояла людина та її оточення. Державні органи намагалися розв'язати першорядні для здоров'я та гідного життя людини проблеми, однак через низку причин це вдавалося зробити не завжди. Об'єктом дослідження є діяльність органів міського управління м. Луцьк у роки війни, зокрема гуманітарний чинник у їхній роботі. Визначено та класифіковано проблеми гуманітарного характеру в Луцьку, а також досліджено діяльність органів міського управління в цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлено кілька робіт авторів, дослідження яких стосується історії Луцька періоду 1914 – 1918 рр., зокрема проблеми гуманітарного складника в роботі органів міського управління. Серед останніх варті уваги праці Л. Білоус [1], О. Дем'янюка [2], І. Козинець [3], О. Прищепи [4].

Мета статті – окреслити ключові проблеми гуманітарного характеру в місті в 1914 – 1918 рр., а також напрями в роботі органів міського управління для їх ліквідації або нівелювання їхнього впливу.

Виклад основного матеріалу. Влада в місті та органи, що управляли ним, змінювалися досить часто в роки війни. Це було пов'язане не тільки зі зміною стратегічної військової ситуації, але й із початком громадянської війни. Незважаючи на розбіжності ідеологічного характеру керівників міста на різних етапах, кожен із цих органів поставав перед проблемами забезпечення базових потреб лучан та гостей міста, що й утворювало гуманітарний фактор. Сюди можна зарахувати такі блоки взаємопов'язаних питань: 1) забезпечення найнеобхідніших умов для здорового існування; 2) соціальне забезпечення; 3) комплекс проблем, пов'язаний із товарами та цінами на них, а також із цінами на послуги; 4) забезпечення порядку в місті та захисту майна і життя лучан; 5) комплекс проблем, зумовлених наявністю біженців та переселенців у місті.

У 1914 – 1916 рр. Луцьк чотири рази переходив із рук російської до австро-угорської армії й навпаки. До кінця 1918 р. влада в місті, а отже армії, що контролювала територію, змінювалася ще не один раз [5, 52–59]. Близькість до фронту (частину загиблих воїнів ховали на міському кладовищі), квартирування тут великої кількості поранених солдатів та офіцерів (особливо з червня 1916 р.) [6, арк. 5, 7; 7, арк. 12 зв.], а також ігнорування міщанами санітарних норм і несвоєчасне вивезення сміття за межі міста [8, арк. 5–20; 9, арк. 128–128 зв.; 10, арк. 8–8 зв.; 11, арк. 26] призвели до розвитку антисанітарії та поширення різних захворювань.

Луцька міська управа намагалася боротися з антисанітарією та зумовленими нею епідеміями. У вересні 1914 р. побудовано три міські колодязі для того, щоб міщани перестали користуватися річковою водою, яка, за аналізами, була непридатною для вживання. Невдовзі їх обладнали електричними двигунами для автоматичного подання води. Проте кардинально це не змінило ситуації [12, арк. 132; 13, арк. 7-8; 11, арк. 73–74]. Сміття вивозили сміттєвий та асенізаційний обози. Вони збирали сміття в міщан та з вулиць і вивозили його возами. У насичені роботою періоди асенізаційний обоз нараховував більше як 20 возів. Проте, загалом, його організація була погано впорядкована. Часто збір сміття проводили біля річок або інших водостоків [11, арк. 14, 49–49 зв.]. Для покращення його роботи в 1916 р. міська управа придбала пневматичний насос [14, арк. 2–15], але ситуація й надалі залишалася невтішною. Боротьба з антисанітарією та епідеміями особливо погіршилася з 1917 р. у зв'язку з браком необхідних коштів, частими змінами міських органів управління (або їхнього

складу), нестабільністю й політизованістю їхньої роботи та, як наслідок, ігноруванням нагальних питань. Наприклад, за відношенням начальника луцької повітової міліції Ткачука від 12 січня 1918 р., на вулицях міста тривалий час перебували залишки мертвих коней, яких ніхто не вивозив [11, арк. 3].

У березні квітні 1915 р. у місті розпочалася епідемія висипного тифу [13, арк. 7–8]. У березні 1918 р. вона розгорілася із ще більшими масштабами. У медичних закладах навіть не вистачало обладнання для проведення дезінфекції. Крім того, у роки війни часто траплялися спалахи віспи, холери, дизентерії, дифтерії, кору [11, арк. 21, 73–74; 15, арк. 13–24]. Миська управа проводила вакцинацію для боротьби з хворобами, однак це не завжди допомагало [11, 49–49 зв.].

У Луцьку діяли різні медичні заклади в роки війни. На початковому етапі війни в місті виникла нагальна потреба заснування лазарету для військових. У листопаді 1914 р. управа вирішила перенести єврейську школу до іншого приміщення, а у звільненому будинку облаштувати цей медичний заклад [16, арк. 86–86 зв.]. Головним медичним закладом у Луцьку була повітова земська лікарня. Вона почала діяти в місті ще до війни та функціонувала до евакуації в серпні 1915 р. У зв'язку з великою кількістю хворих і поранених, 20.01.1915 р. відкрито нове відділення луцької земської лікарні [17, арк. 2–6, 26, 126–127].

Одна з головних проблем медичних закладів Луцька брак фінансування та малі ресурси в боротьбі проти епідемічних захворювань, із чим управа вела боротьбу шляхом надсилання чисельних скарг, прохань та інших документів губернській владі [11, арк. 21, 88]. Подекуди ускладнення виникали через інертність органів міського управління. Зокрема, Луцьк міг розраховувати на відкриття лазарету за рахунок Всеросійського союзу міст із надання допомоги хворим і пораненим воїнам із 1914 р., оскільки перебував у районі військових дій [6, арк. 27]. Однак міське керівництво подало заявку на участь у цій організації тільки в серпні 1916 р. [7, арк. 16–16 зв.].

У серпні 1915 р. головна лікарня м. Луцьк припинила своє існування у зв'язку з евакуацією [17, арк. 110]. Наразі невідомо, як функціонувала санітарна служба та лікарні в місті під час австрійської окупації в серпні 1915 – травні 1916 р. Після повернення міських установ з евакуації влітку 1916 р. лікарня відновила свою роботу. Через епідемію тифу місто потребувало великої кількості лікарів та медперсоналу. Навіть пізніше, у травні 1918 р., управа просила губернську владу виділити одного лікаря та п'ятьох фельдшерів, незважаючи на те, що тут вже було 12 лікарів, які вільно практикували, а також одна акушерка [11, арк. 36–36 зв., 48–48 зв.]. Завдяки старанням управи, станом на листопад 1918 р. у місті розміщувалися земська та венерична лікарні, а також епідемічний відділ (колишній т. зв. «Тетянівський комітет») і приватна клініка лікарів Мінінзона та Пінеса. Крім того, у місті діяла амбулаторія з аптекою при ній, дезінфекційна міська камера з апаратом «Геліос» (для дезінфекції медичних інструментів), готували відкриття амбулаторії для дослідження харчових продуктів. Проте через недостатнє фінансування невдовзі була розформована низка санітарних установ [11, арк. 73–74].

Наступним блоком важливих питань гуманітарного спрямування можна вважати соціальне забезпечення. 1914 – 1918 рр. вирізнялися типовими для військового часу проблемами: інфляцією, дефіцитом продуктів харчування та товарів

першої необхідності. У роки війни ціни зросли в десятки разів. Для прикладу, 31.07.1914 р. пуд озимого жита коштував 0,95 руб., а у вересні 1918 р. – 28 руб.; пшениці – 1,05 і 32 руб. відповідно; гречки – 1 і 25 руб. відповідно; картоплі – 0,30 і 5–10 руб. відповідно; яловичини – бл. 5,20 і 90–120 руб. відповідно; свинини – бл. 5,20 і 120 руб. відповідно [18, арк. 292; 19, арк. 290–294]. Варто зазначити, що дефіцит товарів був притаманний не тільки продовольчій сфері. Кожного року з похолоданням приходила проблема опалення. Нафту, керосин і вугілля довозили до Луцька тільки епізодично, а дрова, що тільки за два перші роки війни зросли в ціні втричі, не могли задовольнити всіх потреб жителів міста [7, арк. 49].

Миська управа намагалася регулювати ціни за допомогою т. зв. «такси» – максимальної (іноді й мінімальної) ціни на товар, часом це стосувалося й послуг. Такі такси вивішували на видних місцях у центрі міста. Проте вже в перші місяці війни стало зрозуміло, що цей засіб був штучним і не відповідав тогочасним реаліям. Наприклад, 24.10.1914 р. продавці бакалійних товарів прохали переглянути ціни, затверджені владою, оскільки вони нижчі за ціни, за якими закуповували товар на заводах і фабриках [18, арк. 334]. Ситуація ускладнювалася, і в листопаді 1916 р. ціни на більшу частину товарів вже не встановлювали, бо в місті не було ні будівельних матеріалів, ні вільних робочих рук. Із продуктів, які залишилися в незначному обсязі, були житня та пшенична мука, деякі крупи, сіль [20, арк. 201, 203]. По суті, у цей час у місті була загроза голоду.

Військовий час приніс у місто елементи планової економіки. У зв'язку з дефіцитом на товари першої необхідності, влада часто використовувала магазини для розпродажу таких товарів, які управа закуповувала в оптових масштабах в інших регіонах. Для прикладу, у грудні 1916 р. організовано продаж керосину, відсутність якого гостро відчувалася в місті. Як тільки його доставили до міста, управа визначила вісім місць, де його повинні були продавати в обмежених розмірах. Ці місця були розкидані по всьому Луцьку. На кожному місці повинні були виділяти по 2 кг. Один фунт (0,41 кг) коштував 20 коп. [21, арк. 30].

Забезпеченість міста товарами досягла критично низького рівня вже на початку війни. Так, у другій половині 1914 р. у країні стали помітні інфляція та дефіцит товарів. Населення Луцька як наближене до фронту відчувало на собі всі біди воєнного часу особливо гостро. У цей час з'явилися проблеми з постачанням товарів. Наприклад, до війни м'ясо надходило до Луцька переважно з Рожища та Торчина через посередників [8, арк. 12]. Проте вже в 1916 р. м'яса катастрофічно не вистачало не тільки в місті, але й у губернії. Це було тісно пов'язане з масштабними ревізіями військових [10, арк. 10–10 зв.].

Оскільки колишні міські ското- та свинобійня були спалені 24.05.1916 р. австрійськими військами, що відступали [7, арк. 9], місцева влада за допомогою штабу Особливої армії, який квартирувався в Луцьку, організувала побудову нової [10, арк. 43]. Але проблема постачання м'яса лучанам залишалася гострою. У липні – серпні 1918 р. затвердженою миською владою нормою споживання для дорослої людини в місті було близько 200 грамів м'яса (у розрахунок по живій вазі) та приблизно 6,55 кг хліба на місяць. Це становило приблизно 5 грамів м'яса та 218 грамів хліба на день [22, арк. 49, 95].

Крім продуктів харчування, відсутніми або вкрай дефіцитними були й інші товари. Особливо гострою стала проблема постачання до міста паливних

матеріалів: дров, вугілля, нафти [20, арк. 213]. Крім того, наприкінці 1916 р. у місті було повністю відсутнє залізо та скло, сіль і цукор. У центральних губерніях продуктова ситуація не була такою катастрофічною, як у прифронтовій смузі. Тому часто управа направляла «вглиб Росії» купця з повноваженнями закуповувати для міста певні товари. Така схема постачання продуктів і найважливіших товарів проіснувала кілька років. Ситуація ускладнювалася й тим, що фронт залишився неподалік від Луцька. Наприклад, у жовтні 1916 р. через військові обставини зірвано постачання до міста солі [23, арк. 21].

Забезпечення порядку в місті та захисту майна і життя передбачало діяльність пожежної частини та правоохоронних органів; захист майна лучан, що тимчасово виїхали з Луцька. Обов'язок забезпечення охорони спокою в місті лежав на городових, яких напередодні війни нараховували 37, хоча за тогочасними нормами відповідно до чисельності населення повинно було бути 69 працівників [24, арк. 263]. Місто було поділене на дві дільниці, а з осені 1917 р. сформували і третю [25, арк. 2]. Усі городові були озброєні шаблями. Окрім того, старші городові мали револьверами марки «браунінг», молодші – «сміт-і-вессони». У березні 1917 р. частина з них перейшла до нового правоохоронного органу – міліції, що була озброєна лише шаблями [24, арк. 322]. В умовах евакуації великої частини лучан під час австро-угорської окупації міста у вересні 1915 р. – травні 1916 р. мародерство стало однією з головних проблем порядку [26, арк. 25-26, 45, 50]. Особливо ситуація погіршилася з вересня 1917 р., коли разом із біженцями в місті зростає кількість кримінальних елементів, що засвідчують тогочасні звіти городових. Кожного дня відбувалися грабунки та крадіжки [25, арк. 2].

Луцьк був довгий час пожежонебезпечним містом. У зв'язку зі щільною дерев'яною забудовою, особливо в його деяких районах, пожежі траплялися досить часто. Перешкодити цьому повинна була пожежна частина, заснована в кінці XIX ст. В умовах війни вона мала особливо багато роботи. Проте діяльність цієї організації була ускладнена труднощами різного характеру. Подекуди траплялися реквізиції воюючими сторонами коней, що перевозили бочки з водою. Були проблеми з фінансуванням, а також з організацією й ефективністю роботи. Миська влада розуміла, наскільки важливо підтримувати та скеровувати роботу пожежної команди, тому намагалася допомогати їй як організаційно (сприяла виділенню нових бочок, організаційному реформуванню, боролася за повернення реквізованих коней) [12, арк. 37, 56 зв.], так і матеріально (часом виплачувала одноразові допомоги заслуженим працівникам команди у відставці) [7, арк. 43 зв.].

У червні 1911 р., за даними луцького справника, у Луцьку проживало 27 822 осіб (без військових) [24, арк. 263]. Під час війни багато лучан мобілізували. Складні соціально-економічні умови та військові дії, які неодноразово точилися поблизу міста, теж негативно впливали на зміну чисельності населення в місті. Проте кількість лучан не зменшувалася в суттєвих розмірах, а часто навпаки – збільшувалася, що було пов'язане з наявністю в місті великої кількості військових, біженців і переселенців. Наприклад, у 1917 р. місто перебувало поблизу фронту, тому багато солдатів квартирувалися під час зими саме тут. Подібні процеси відбувалися в багатьох прифронтових містах. Станом на 1.01.1917 р. кількість біженців із територій військових дій становила 4,89 млн. осіб, у кінці того ж року – 7,42 млн. [1, 24–25]. Крім того,

загострення суспільно-політичного становища сприяло тому, що багато біженців із центральних губерній виїжджали далі на захід, поверталися колишні військовополонені з австрійського та німецького полону, проводили деевакуацію міського населення [2, 204–205]. У зв'язку з цим начальник повітової міліції зазначав у вересні 1917 р., що чисельність населення Луцька зростає більше, ніж удвічі [25, арк. 2].

У цей час проблема біженців набула серйозного розмаху. За деякими даними, станом на кінець листопада – початок грудня 1917 р. у Луцьку перебувало більше як 5 тис. біженців (перші біженці з'явилися на початку червня 1915 р. [2, 55]). Їхнє становище було надзвичайно важким. Зокрема, на початку серпня 1915 р. медики доповідали, що до них удень і вночі зверталися біженці у зв'язку з епідемією тифу [17, арк. 95]. Утримання біженців фінансував спеціальний державний комітет, що мав відділення в Луцьку, яке влаштовувало школи для дітей, ідальні, дитячі будинки, амбулаторію та ін. Проте у зв'язку з революційними подіями в листопаді 1917 р. відділення припинило свою роботу. Це стало додатковою нашою для міста [25, арк. 109–109 зв.].

Надалі ситуація тільки погіршилася. У 1918 р. населення Луцька продовжувало зростати: у січні тут проживало 25 тис. жителів, а в листопаді – 32 тис. До міста прибували зі сторони Росії біженці від більшовицького режиму, зі сторони Австро-Угорщини – звільнені військовополонені [11, арк. 73–74]. Гетьманський уряд спрямовував досить великі кошти на утримання біженців [2, 204–205]. Волинська губернська земська управа відкрила в Луцьку пункт харчування в період травня – першої половини червня 1918 р. [3, 84–85], проте проблема не зникла. Біженцям було важко адаптуватися до нових умов у тогочасних реаліях, тому вони часто відігравали роль додаткового тягара для тих населених пунктів, де опинялися.

Висновки. Загалом, проблеми гуманітарного характеру в місті Луцьк у роки Великої війни можна умовно поділити на такі блоки взаємопов'язаних питань: 1) забезпечення найнеобхідніших умов для здорового існування; 2) соціальне забезпечення; 3) комплекс проблем, пов'язаний із товарами та цінами на них, а також із цінами на послуги; 4) забезпечення порядку в місті та захисту майна і життя лучан; 5) комплекс проблем, зумовлених наявністю біженців та переселенців у місті; 6) покращення умов проживання міщан, зокрема через удосконалення благоустрою міста. Миська влада надавала пріоритет забезпеченню найнеобхідніших умов для здорового існування людини в місті та розв'язанню проблем, що були пов'язані з доставкою товарів першої необхідності (зокрема продуктів харчування) та регулюванням цін на них. Проте низка об'єктивних факторів заважала виконанню цих завдань. Для подальшого розвитку дослідження перспективним є порівняння даних щодо м. Луцьк із подібними проблемами в інших містах Волинської губернії, з'ясування закономірностей та особливостей.

Список використаної літератури та джерел

1. Білоус Л. Виселення євреїв російськими військовими під час Першої світової війни / Л. Білоус // Наукові записки НАУКМА. – Т. 104. – 2010. – С. 23–28.
2. Дем'янюк О. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках / О. Дем'янюк. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 320 с.
3. Козинець І. Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Козинець Ірина Юрївна ;

- Київський національний лінгвістичний ун-т. – Київ, 2009. – 248 с.
4. Прищепя О. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 287 с.
  5. Денисюк В. Органи міського самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни / В. Денисюк // Науковий збірник СНУ імені Лесі Українки. – Серія: Історичні науки. – 2016. – № 13 (338). – С. 52–59.
  6. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1285. – 10 с.
  7. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1584. – 53 с.
  8. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 879. – 86 с.
  9. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1318. – 164 с.
  10. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1578. – 266 с.
  11. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1648. – 100 с.
  12. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 931. – 154 с.
  13. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1469. – 23 с.
  14. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1582. – 21 с.
  15. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1718. – 42 с.
  16. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1291а. – 96 с.
  17. Держархів Волинської обл. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 6. – 156 с.
  18. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1052. – 434 с.
  19. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1615. – 492 с.
  20. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1298. – 849 с.
  21. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1583. – 34 с.
  22. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1694. – 142 с.
  23. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1576а. – 18 с.
  24. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 542. – 455 с.
  25. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1629. – 135 с.
  26. Держархів Волинської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1586. – 55 с.

References

1. Bealou N. (2010). The Eviction of Jews by the Russian military during World War II. *Naukovi Zapysky NUKMA (Scientific Notes of NUKMA)*, 104, 23–28 (in Ukr.).
2. Demjaniuk O. (2011). Military-political aspects of development of Volyn province in 1914–1921 years. *Lutsk: Tverdnyia (in Ukr.)*.
3. Kozynec E. (2009). State processes in Volyn during the Hetmanate of P. Skoropadsky. *Kyiv (in Ukr.)*.
4. Pryscheпа O. (2010). City of Volyn in the second half of XIX - early XX century. *Rivne: PP DM (in Ukr.)*.
5. Denysyuk V. Municipal government in Lutsk in the First World War. *Naukovyj Zbearnik SNU im. Lesea Ukrajinjky (Scientific Journal of Lesya Ukrainka ENU)*, 13 (338), 52–59 (in Ukr.).
6. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1285, 10 pages.*
7. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1584, 53 pages.*
8. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 879, 86 pages.*
9. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1318, 164 pages.*
10. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1578, 266 pages.*
11. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1648, 100 pages.*
12. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 931, 154 pages.*

13. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1469, 23 pages.*
14. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1582, 21 pages.*
15. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1718, 42 pages.*
16. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1291a, 96 pages.*
17. *State Archive of Volyn region, fund 158, description 1, case 6, 156 pages.*
18. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1052, 434 pages.*
19. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1615, 492 pages.*
20. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1298, 849 pages.*
21. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1583, 34 pages.*
22. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1694, 142 pages.*
23. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1576a, 18 pages.*
24. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 542, 455 pages.*
25. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1629, 135 pages.*
26. *State Archive of Volyn region, fund 3, description 1, case 1586, 55 pages.*

V. Denysyuk

HUMANITARIAN FACTOR IN THE WORK OF LUTSK TOWN ADMINISTRATION IN 1914-1918

Lutsk City administration in the war years faced the problem of satisfying basic needs of Lutsk citizens and the city guests, which made the humanitarian factor. The center of this research is humanitarian problems in Lutsk, as well as the city administration work in 1914-1918.

The purpose of this article is to figure out the key humanitarian problems of the city in 1914-1918, as well as corresponding directions in the work of city council aimed to wipe off or level their influence.

Due to the research held it was noticed that humanitarian problems in the city in 1914-1918 were caused, first of all, by the lack of some most necessary goods, exchange inflation, the presence of numerous refugees and immigrants, as well as by huge damage while military operations and lack of financing. The key humanitarian problems of the time were pandemic expansion, food crisis, etc. Lutsk city council was trying to level the consequences of the most resonant problems, sometimes even to solve the problems. The biggest difficulty was connected with the objective war factors, such as lack of finance, low initiative level from the city authorities and the inhabitants themselves.

The research is built on the analysis of the original archive materials. An attempt has been made to separate and classify humanitarian problems, differentiate their reasons and results, as well as the specifics of the city authorities' work in that direction. Except the research value in the area aspect, the example of this town is used to show the impact of damaging processes in economics and society on a person living at that time; the main difficulties have been shown in solving the key human needs while living in war conditions.

Humanitarian problems in Lutsk in the war years can relatively divided into the following blocks of intertwined issues: 1) maintaining the key conditions for healthy existence; 2) social maintenance; 3) complex problems, connected with goods and their prices; 4) order processing in the town; life and property protection; 5) complex problem connected with the presence of refugees in the town; 6) improving the living conditions for the towns people by improving of public services and utilities. The town council prioritized maintaining the key conditions for healthy living of the townspeople as well as delivering most necessary goods (including food) and regulating their prices. However, a number of objective factors were in the way. For the further research development I think prospective comparison of data by Lutsk with the other towns of Volyn province in similar problems to determine the patterns and peculiarities.

Key words: Lutsk city council, epidemic, refugee, management problems, inflation, shortage of goods.

УДК 94(476) «1906/1914»

А. А. Кухаренко

*кандидат исторических наук, ведущий специалист
Главного управления науки Белорусского государственного университета, преподаватель кафедры истории Беларуси нового и новейшего времени*

**ЗЕМЛЕУСТРОИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА
НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (1906 – 1914 ГГ.)**

Раскрыта роль Крестьянского поземельного банка в реализации социально-экономической политики правительства Российской империи в белорусских губерниях, выявлены особенности функционирования белорусских отделений банка, установлена степень их влияния на стабилизацию рынка земельной собственности на территории Беларуси, определен механизм регулирования финансового состояния клиентов банка, доказано положение о том, что землеустроительная деятельность банка способствовала ускорению процесса капиталистической трансформации сельского хозяйства в белорусских губерниях. Полученные результаты позволили определить роль Крестьянского поземельного банка в решении аграрного вопроса на территории Беларуси.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, землеустроительная деятельность, аграрный вопрос, столыпинская аграрная реформа, хутор, отруб.

Постановка проблемы. Во второй половине XIX в. крестьянское малоземелье на территории Беларуси становится повсеместным. Процесс обезземеливания крестьян был связан с быстрым ростом численности крестьян и количества крестьянских дворов. Отсутствие у крестьян необходимых денежных средств для покупки земли и опыта заключения сделок с землей требовало создания специализированного банковского учреждения по обслуживанию земельных отношений в Российской империи.

Одной из первых попыток ослабления земельного голода крестьян стала организация долгосрочного кредита для приобретения земли. С этой целью в 1882 г. был учрежден Крестьянский поземельный банк, местные отделения которого были открыты в каждой белорусской губернии. Деятельность банка способствовала более тщательной обработке пашни и посевов, употреблению удобрений, применению усовершенствованных орудий труда и сельскохозяйственных машин, устранению чересполосицы, дальноземелья, что ускорило развитие капитализма и ликвидацию пережитков прошлой эпохи в сельском хозяйстве Беларуси. Опыт банковского участия в решении аграрного вопроса и стабилизации рынка земельной собственности является без преувеличения уникальным в мировой практике.

Анализ последних исследований и публикаций. В 1970-е гг. были сделаны первые попытки проанализировать землеустроительную деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси. Именно тогда перед исследователями остро встал вопрос о материальном состоянии заемщиков белорусских отделений банка. Л.П. Липинский считал, что покупка земли осуществлялась только более сильными в хозяйственном отношении

крестьянами, которых можно причислить к кулакам [1]. Противоположное мнение выразила Р.М. Иванова, которая провела сравнительный анализ данных подворных переписей крестьянских хозяйств и подворных образований заемщиков банка и доказала, что по имущественному состоянию клиенты банка не выделялись своей зажиточностью [2].

В современной историографии появились новые методологические подходы к изучению землеустроительной деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси. Ю.Л. Грузицкий доказал, что землеустроительная деятельность банка ускорила мобилизацию земельной собственности, способствовала активному участию в сельскохозяйственном производстве широких слоев земледельцев [3]. К.Ю. Таранович затронула проблему взаимодействия белорусских отделений банка и местных землеустроительных комиссий, которые установили тесное сотрудничество для мобилизации земельной собственности в форме хуторского и отрубного владения землей и сведения к минимуму рисков долгового банкротства взявших ссуду крестьян [4].

Таким образом, землеустроительная деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси не получила полноценного отражения в научных статьях и обобщающих работах по истории Беларуси. В историографии приводятся разные оценки деятельности банка. Одни ученые положительно отзываются о проведенной банком работе, другие, наоборот, критикуют банк за трудные для крестьян условия покупки земельных участков. В связи с этим существует необходимость целостного изучения землеустроительной деятельности банка на территории Беларуси.

Цель. Целью статьи является определение роли Крестьянского поземельного банка в решении аграрного вопроса на территории Беларуси. Для достижения сформулированной цели была установлена степень влияния землеустроительной деятельности банка на рост крестьянского землевладения, повышение уровня культуры земледелия крестьян и урегулирование поземельных отношений в белорусских губерниях.

Изложение основного материала. В начале XX в. обострился аграрный вопрос в Российской империи. Его решение связывали с капиталистической трансформацией сельского хозяйства в ходе реализации столыпинской аграрной реформы. Основная цель реформы заключалась в том, чтобы заменить общинное землевладение частными крестьянскими хозяйствами. Эффективным инструментом реализации реформы стал Крестьянский поземельный банк, землеустроительная деятельность которого привела к расширению системы частного крестьянского землевладения на территории Беларуси.

Землеустроительная деятельность Крестьянского поземельного банка заключалась в организации и проведении подготовительных работ для последующей продажи банковских имений. Землеустроительная деятельность банка имела несколько основных направлений: парцелляция земли, мелиоративные работы, водоснабжение, улучшение путей сообщения, ведение лесного хозяйства, сдача свободных земель в аренду и

разверстание товарищеских земель. Все эти направления считались приоритетными и осуществлялись собственными силами местных отделений банка [5, 17].

Перед разбивкой имения на мелкие участки (**парцелляцией**) проводилось подробное обследование качества почвы, процесса водоснабжения и других условий хозяйствования. При этом особое внимание уделялось выделению земельных площадей, которые были непригодны для выращивания сельскохозяйственных культур. Такие земли снимались с торгового оборота.

Руководствуясь, по возможности, естественными границами, землемеры предварительно производили примерную разбивку банковского имения на участки в 8–10 дворовых норм, учитывая при этом только удобную землю и присоединяя к ним землю, непригодную для сельскохозяйственной культуры, по соображениям наибольшего удобства пользования и расположения. Ближайшая цель такой разбивки заключалась в том, чтобы при составлении плана ликвидации¹ имения наилучшим образом использовать всю его площадь и облегчить дальнейшую разбивку на более мелкие участки.

По каждому виду угодий, входящих в состав банковского имения, следовало установить основания для расценки по действительной стоимости земли и по этим данным определить примерную стоимость каждого земельного участка. Эти расчеты были необходимы для сопоставления полученных при такой расценке результатов с той ценой имения, которую заплатил банк при покупке земли.

После завершения предварительной работы приступали к разбивке земельных участков на индивидуальные владения, преимущественно хутора, неуклонно руководствуясь при этом необходимостью в каждом отдельном случае создания «жизненных» крестьянских хозяйств. Землемеры старались учитывать, чтобы каждый участок включал в себя кроме пахотных земель и другие вспомогательные угодья, как, например, пастбище, сенокос, лес и т.д.

После окончания разбивки устанавливалась покупная стоимость каждого отдельного участка индивидуального владения в соответствии с расценкой всего имения. Составленный на приведенных основаниях план ликвидации имения с заключением местной землеустроительной комиссии и отделения Крестьянского поземельного банка представлялся на утверждение временного отделения Совета банка к назначенному сроку [6, 93].

Мелиоративные работы преследовали цель увеличения количества пригодных для продажи земельных участков путем окультуривания заболоченных угодий. Примером является организация и проведение мелиоративных работ в Витебской губернии. Так, в банковском имении Городно травянистое болото до осушки было недоступно. После осушки, произведенной в 1910 г., около 20 десятин было обращено в покосы, урожай с которых в 1911 г. был отдан крестьянам из половины укоса, причем на долю банка пришлось свыше 600 пудов сена. В банковском имении Петропавлово также

было обращено в покосы до 30 десятин осушенного болота. То же самое наблюдалось и в банковском имении Крейцбург, где осушка была произведена на площади в 22 000 десятин с затратой 86 548 руб. В этом имении земляные работы проводились на протяжении 1910–1911 гг. [7, 78].

Белорусские отделения Крестьянского поземельного банка развернули широкое строительство каналов и дамб, которые были необходимы для предотвращения весеннего разлива речных вод. Из докладов и проектов ликвидатора банковского имения Лахва В.Р. фон Ригера следует, что для задержания проходящих вод достаточно устроить по северной границе урочища Шестаковка канал и дамбу общей стоимостью 1 900 руб. Проведя затем такой же канал по северной границе урочища Гричина и реки Лани с затратами до 12 500 руб., банк сможет оградить эту часть имения от весенних вод настолько, что ликвидация земли пойдет более успешно и представится возможность продать подлесные участки для поселения хуторян [8, 9–10].

Сотрудники Крестьянского поземельного банка стремились к тому, чтобы мелиоративные работы приносили дополнительный доход. Из доклада ликвидатора банковского имения Домброво Р.А. Адамовича следует, что выполнение проектируемых инженером М.Н. Кузнецовым работ было необходимо как в целях землеустройства, так и в том отношении, что они могли принести Минскому отделению банка прибыль в размере 3 855 руб. [9, 1–2].

Крестьянский поземельный банк придавал немаловажное значение организации **водоснабжения**. Присланные банком специалисты осуществляли поиск воды, учитывая указания крестьян, а также советы местных специалистов-практиков. После отыскания воды было предусмотрено сооружение бетонных и буровых колодцев за счет средств местных отделений банка. Примером является постройка трехсаженного бетонного колодца по просьбе хуторян из имения Мотыкалы Брестского уезда [10, 3].

Для улучшения путей сообщения в предназначенных для продажи банковских имениях началось строительство новых и ремонт старых дорог и мостов. Земельные участки следовало соединять между собой удобными проезжими дорогами шириной не менее трех саженей. Примером служит постановление ликвидационного отдела Гродненского отделения Крестьянского поземельного банка по строительству дороги между сенокосами хуторян из имения Мотыкалы Брестского уезда [10, 1].

Лесохозяйственная деятельность белорусских отделений Крестьянского поземельного банка не ограничивалась охраной лесного имущества, выполнением планов лесного хозяйства, рубкой лесосек, отпуском дров и материалов. В соответствии с «Правилами о производстве лесокультурных изысканий и работ в районах землеустройства и на казенных землях» отделения банка должны были осуществлять укрепление оврагов, устройство снегосборных полос, закладку питомников, посадку хвойных саженцев и семян [11, 22–23]. Весной 1911 г. в имении Крейцбург были заложены два питомника общей площадью 400 саженей, совершена посадка однолетней сосны на 8,95 десятинах, произведен посев

¹ Ликвидационная деятельность – официальное название комплекса работ по продаже земель из банковского земельного фонда.

хвойных семян на 11,1 десятина земли. В имении Петропавлово был заложен один питомник площадью 100 саженей и засажена однолетней сосной 1 десятина земли [7, 76].

Все лесные пространства, пригодные по качеству почвы к обращению в культурные угодья, разбивались на хутора, а из лесных площадей с песчаной почвой создавались лесные дачи с «правильным» лесным хозяйством. Администрация лесных дач создавалась в каждой губернии. Кроме этого, для ежедневного наблюдения за состоянием лесных дач были построены лесные сторожки для низшего служебного персонала. Например, в Полоцком уезде лесные дачи были созданы в банковских имениях Андреево (1 200,63 десятин) и Сосно (1 554,08 десятин). Общая площадь лесных дач по Витебской губернии составила 26 592,52 десятин земли [7, 76].

На все землеустроительные работы требовалось значительное количество времени, которое зависело как от площади имения, так и от его особенностей: качества почвы, необходимости осушки, наличия оброка, существования сервитута и т.д. В этот промежуток времени каждое отделение Крестьянского поземельного банка было озабочено хозяйственным использованием земли и получением прибыли от нее. Хозяйственное использование земли не было основной целью, а только средством безубыточного содержания земельной собственности до ее окончательной продажи. Поэтому в качестве хозяйственного использования земли повсеместно использовалась земельная аренда по годам. При этом земля сдавалась как за деньги, так и за часть урожая.

Крестьянский поземельный банк широко практиковал **сдачу свободных земель в аренду**. Пахота сдавалась из половины или третьей части урожая в пользу банка, причем треть урожая выплачивалась в тех случаях, когда разрабатывались подлесные земли. Покосы сдавались также из половины или третьей части урожая в пользу банка в зависимости от качества покосов. Такая аренда до разбивки имения на хутора велась подесятинно, а после разбивки имения земля сдавалась в пределах ограниченного участка [7, 74]. Получается, что хозяйственная эксплуатация имения проводилась совместно с его ликвидацией. При этом арендаторы стремились выкупить земельный участок у банка. Примером служит выкуп земли бессрочными арендаторами из принадлежащего банку имения Германовичи [12].

Белорусские отделения Крестьянского поземельного банка проводили землеустроительные работы по **разверстанию товарищеских земель**, которые способствовали облегчению перехода к индивидуальному землевладению. Наиболее активные и хозяйственные члены пытались выходить из состава товариществ и освободиться от круговой поруки. Путем постепенных выделов товарищество могло полностью разделить землю между своими членами.

Интенсивная работа по ликвидации банковского земельного фонда и посредническим сделкам, ограниченный состав оценочных и недостаток землемерных специалистов стали основными причинами того, что Крестьянский поземельный банк не успевал выполнять все работы по переходу от товарищеского к индивидуальному землевладению. С принятием 29 мая 1911 г. закона «О

землеустройстве» разверстание товарищеских земель перешло к уездным землеустроительным комиссиям [7, 128].

Выводы. Землеустроительная деятельность Крестьянского поземельного банка способствовала дроблению имений на отдельные участки для последующей продажи крестьянам, сокращению количества заболоченных угодий, обеспечению крестьян питьевой водой, улучшению состояния путей сообщения, снабжению крестьян лесоматериалами, развитию земельной аренды и разверстанию товарищеских земель. Банк сыграл важную роль в формировании системы частного крестьянского землевладения в белорусских губерниях, что способствовало ускорению капиталистического развития деревни и дифференциации крестьянства.

Полученные результаты могут быть использованы для изучения экономической истории Беларуси второй половины XIX – начала XX в., разработки учебных программ по истории для средней и высшей школы, подготовки обобщающих работ и пособий. Выводы исследования будут востребованы для практической работы руководящих органов банковского сектора экономики Республики Беларусь, научно-исследовательских и аналитических организаций, занимающихся разработкой стратегии развития финансово-кредитных учреждений Беларуси.

Список использованной литературы и источников

1. Липинский Л. П. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии / Л. П. Липинский. – Минск : БГУ, 1978. – 221 с.
2. Иванова Р. М. К изучению материалов Крестьянского поземельного банка (подворные списки заемщиков Курского и Могилевского отделений Крестьянского банка) / Р. М. Иванова // Проблемы истории СССР / Московский государственный ун-т имени М. В. Ломоносова, ист. фак. – М. : МГУ, 1973. – С. 273–297.
3. Грузицкий Ю. Л. Деятельность Крестьянского поземельного банка в белорусских губерниях и реформа Столыпина / Ю. Л. Грузицкий // Вестн. Ассоц. белорус. банков. – 2009. – № 13. – С. 25–29.
4. Таранович К. Ю. Деятельность землеустроительных комиссий по реализации столыпинской аграрной реформы в Беларуси (1906–1917 гг.) : автореферат диссертации на соискание научной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / К. Ю. Таранович ; УО «Белорусский государственный педагогический ун-т имени М. Танка». – Минск, 2016. – 27 с.
5. Кухаренко А. А. Деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси в период столыпинской аграрной реформы (1906–1914 гг.) / А. А. Кухаренко // Вестник БДУ. – Серия 3: Гист. экон. права. – 2013. – № 2. – С. 15–18.
6. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). – Ф. 2510. – Оп. 1. – Д. 4796.
7. 25-летняя деятельность Витебского отделения Крестьянского поземельного банка / Губ. стат. ком. – Витебск : Губ. тип., 1912. – 142 с.
8. НИАБ. – Ф. 1050. – Оп. 1. – Д. 12.
9. НИАБ. – Ф. 1050. – Оп. 1. – Д. 8.
10. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно. – Ф. 29. – Оп. 1. – Д. 288.
11. НИАБ. – Ф. 47. – Оп. 1. – Д. 537.
12. Литовский государственный исторический архив. – Ф. 543. – Оп. 1. – Д. 1167.

References

1. Lipinski, L. P. (1978). *Stolypin agrarian reform in Belarus*. – Minsk: Belarusian State University (in Russ.)

2. Ivanova, R. M. (1973). *To the study of the materials of the Peasant Land Bank (homestead lists of borrowers of Kursk and Mogilev bank branches). Problemy istorii SSSR (Problems of history of the USSR)*, 273–297 (in Russ.)
3. Gruzickij, Y. L. (2009). *The activities of the Peasant Land Bank in Belarusian provinces and Stolypin reform. Vestnik Asociacii belorusskikh bankov (Bulletin of the Association of Belarusian banks)*, 13, 25–29 (in Russ.)
4. Taranovich, K. Y. (2016). *Activity of the Land Use Planning Committees Connected with Implementation of the Stolypin Agrarian Reform in Belarus (1906–1917)*. – Minsk: Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank (in Russ.)
5. Kukharenka, A. A. (2013). *The activity of the Peasant Land Bank on the territory of Belarus in the period of the Stolypin agrarian reform (1906–1914)*. *Vesnik BDU. Serya 3, Gistorya. Ekanomika. Prava (Bulletin of the BSU. Series 3, History. Economy. Right)*, 2, 15–18 (in Russ.)
6. *National Historical Archives of Belarus (NHAB)*. – 2510, 1, 4796
7. *Provincial Statistical Committee (1912). 25-year activities of the Vitebsk branch of the Peasant Land Bank*. – Vitebsk: Provincial Printery (in Russ.)
8. *NHAB*. – 1050, 1, 12
9. *NHAB*. – 1050, 1, 8
10. *National Historical Archives of Belarus in Grodno*. – 29, 1, 288
11. *NHAB*. – 47, 1, 537
12. *Lithuanian State Historical Archives*. – 543, 1, 1167

A. Kukharenka

THE LAND MANAGEMENT ACTIVITIES OF THE PEASANT LAND BANK ON THE TERRITORY OF BELARUS (1906 – 1914)

Peasants' lack of land was becoming ubiquitous on the territory of Belarus during the second half of the 19th century. The process of land dispossession was associated with a rapid increase in the number of peasants and the number of peasant households. The absence of the necessary funds for the land purchase and the experience of making deals with the land required the creation of a specialized banking institution servicing of land relations in the Russian Empire.

Purpose: to determine the role of the Peasant Land Bank in solving of the agrarian question on the territory of Belarus.

The research was based on methodological principles of historicism, objectivity and systematization. They have been implemented through the use of general logical (analysis, synthesis, induction, deduction), general scientific (historical and logical methods, modelling, system approach), specific historical (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, historical-systemic) and quantitative (quantitative analysis, mathematical modelling) methods.

Results:

- determined the role of the Peasant Land Bank in the implementation of socio-economic policy of the government of the Russian Empire in the Belarusian provinces;
- showed the features of functioning of the Belarusian branches of the Peasant Land Bank;
- set the degree of bank influence on the stabilization of the market of landed property on the territory of Belarus;
- defined the mechanism of regulation of the financial condition of bank's clients;

– proved the proposition that the bank's activities contributed to the acceleration of capitalist transformation of agriculture in Belarusian provinces.

The research determines the role of the Peasant Land Bank in solving of the agrarian question on the territory of Belarus in the beginning of the 20th century. It is the first time in historical science when the comprehensive research of the land management activities of the Belarusian branches of the Peasant Land Bank was made and their effect on the growth of peasant land ownership, land market stabilization during agrarian crisis and the realization of the Stolypin agrarian reform in Belarusian provinces was shown.

The land management activities of the Peasant Land Bank contributed to the fragmentation of estates into individual plots for sale to peasants, reduce the number of wetlands, providing peasants with drinking water, improvement of means of communication, the supply timber, the development of land lease and land surveying. The Bank has played an important role in the formation of the private peasant land system in the Belarusian provinces, which contributed to the acceleration of capitalist development in the countryside and the differentiation of the peasantry.

Key words: Peasant Land Bank; land management activities; the agrarian question; Stolypin agrarian reform; khutor; otrub.

УДК 374.73:061 (477) «1905-1907»

В.О. Магась

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗІ СТВОРЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ ВЧИТЕЛІВ ТА ДІЯЧІВ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті схарактеризована робота української інтелігенції зі створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти в підросійській Україні в роки Першої російської революції. Розроблення проекту спілки стало наслідком загального революційного підйому в Російській імперії та боротьби за українську школу. Перешкодою для розвитку організації стали поліційні переслідування, однак в окремих регіонах України ідея здобула підтримку й була утворена низка місцевих осередків спілки.

Ключові слова: громадсько-політичні організації, Всеросійський союз вчителів та діячів народної освіти, Всеукраїнська спілка вчителів та діячів народної освіти, проект статуту, педагогічна інтелігенція, Перша російська революція.

Постановка проблеми. У роки Першої російської революції активізувалася педагогічна інтелігенція, що започаткувала Всеросійський союз вчителів та діячів народної освіти. У підросійській Україні, з огляду на місцеві умови, учителі порушували питання про впровадження рідної мови в освітній процес та подекуди політичну вимогу автономії України. Наслідком цього став рух за створення в Україні спілки вчителів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення історії Всеукраїнської спілки вчителів та

діячів народної освіти започатковано одразу ж після лютневої революції 1917 р., коли одним з учасників установчих зборів Вчительської спілки С. Ф. Черкасенком була випущена стаття, що ґрунтувалася на особистих спогадах автора та містила окремі фактичні помилки [1]. У 1927 р. інший учасник згаданих зборів М. І. Крупський на основі власних спогадів і документальних джерел доповнив історію самоорганізації українських учителів у 1906 р. важливими подробицями й уточненнями [2, 29–34]. Окремі згадки про Спілку українських учителів знаходимо в праці діаспорного дослідника Г. Васьковича, що присвячена розвитку шкільництва в Україні [3, 54–55]. Інтерес до історії організації відродився вже в роки незалежності. Л. Д. Березівська фрагментарно розглянула історію Спілки в контексті боротьби громадських організацій за українську школу на початку ХХ ст. [4, 60–61; 5, 44] Н. Б. Антоненко, досліджуючи біографію С. Черкасенка і зважаючи на його спогади із залученням раніше неопублікованих джерел, розглянула історію Української вчительської спілки в 1906 р. [6]. У роботах полтавського історика-краєзнавця В. Я. Ревегука був розкритий раніше невідомий аспект утворення та діяльності Спілки українських вчителів на Полтавщині [7; 8]. Окремі подробиці діяльності Всеукраїнської спілки вчителів подано в статті В. О. Магаса [9, 145].

Виокремлення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми. Огляд історіографії засвідчив, що досі не існувало узагальнювальної праці, що цілісно описувала б діяльність зі створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти в роки Першої російської революції. Наукова новизна результатів дослідження зумовлена залученням до характеристики теми нових джерел, а також розширенням географічних і хронологічних меж вивчення проблеми.

Мета статті – на основі аналізу наявної літератури та джерельної бази схарактеризувати роботу української інтелігенції зі створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти, що працювала в Наддніпрянській Україні в роки Першої російської революції. Основними завданнями публікації є: описати передумови утворення Вчительської спілки, проаналізувати перебіг її установчих зборів та програмні засади функціонування організації, розглянути участь українських делегатів у всеросійських зборах педагогів, а також причини занепаду організації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поява проекту Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти була тісно пов'язана з діяльністю професійно-політичної організації – Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти (ВСВДНО). Можливість скликання обласних з'їздів і створення постійних обласних бюро для національних областей (Польщі, Кавказу, України, Литви тощо) була передбачена програмою ВСВДНО, що затверджена в Санкт-Петербурзі на установчому з'їзді делегатів місцевих груп Союзу з усієї Російської імперії 7–10 червня 1905 року. В ухваленому на з'їзді статуті також було передбачено запровадження свободи викладання рідною мовою населення в усіх типах шкіл [10, 1].

Крім того, варта уваги велика подібність процесу створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів

народної освіти з роботою зі скликання українського з'їзду селян та утворення Всеукраїнської селянської спілки, що розгорнулася наприкінці 1905 р. на Наддніпрянщині. Спілка формувалася як невід'ємний складник Всеросійського селянського союзу. Вона мала бути пов'язаною з останнім на федеративних засадах. Очолювали цей процес представники національно-свідомої інтелігенції та члени українських політичних партій. Важливу роль відігравала також українська преса, особливо газета «Хлібороб», що видавали брати Шемети. Усі номери присвячені справі організації Українського селянського з'їзду. Неабияке значення мала «Громадська думка», редакція якої стала організаційним центром планованого з'їзду. При цьому помічник редактора С. О. Єфремов відігравав керівну роль в організації Української селянської спілки, за що його ув'язнили. Прецедент утворення організації був зафіксований у Полтавській губернії. Причинами невдачі роботи зі створення Всеукраїнської спілки селян став початок періоду реакції після найвищого підйому революції [11, 173–189].

Ідея створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти була висловлена ще наприкінці 1905 р. Б. Д. Грінченком [2, 30], який упродовж 1905 р. входив до Київського педагогічного товариства взаємної допомоги. Останнє підпало під вплив ідей ВСДВНО [12, 147–158]. На надзвичайному засіданні товариства 20–27 травня 1905 р. була заслухана доповідь комісії з 16 осіб про основні напрями реформування школи. Активну участь в обговоренні взяв член комісії Б. Д. Грінченко, який порушив питання про необхідність підготовки вчителів для українських шкіл, про що йшлося в ухваленій зборами резолюції [5, 43]. Ідеї самоорганізації вчителівства на професійно-політичній основі та необхідності українізації школи згодом стали ключовими під час розроблення Б. Д. Грінченком проекту Союзу українських вчителів.

На другому з'їзді Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти (26–29 грудня 1905 р.) [13, 683] при Центральному Бюро організації була створена Національна комісія, очолювана членом Центрального бюро ВСДВНО С. Ф. Русовою [2, 31]. С. Ф. Русова надіслала Б. Д. Грінченку повідомлення про скликання особливої наради національних просвітницьких організацій напередодні планованого третього всеросійського з'їзду вчителів, що мав відбутися в червні 1906 р., і запросила представників української педагогічної інтелігенції до участі в зазначеному зібранні [6, 257]. Ця нарада мала на меті ознайомлення з національними організаціями імперії та їхніми поглядами на просвіту. Рішення цієї наради не повинні були мати загальнообов'язкового характеру, але їх потрібно було представити на розгляд третього Всеросійського з'їзду вчителів. Повідомлення про необхідність утворення в Україні учительських спілок на національній основі, а також про скликання національної наради були вміщені в газеті «Громадська думка» [14, 1–2] та часописі «Нова громада» [15, 110–111] у травні 1906 р.

30 травня 1906 р. у Києві в приміщенні редакції газети «Громадська думка» відбулися збори, на яких були присутні близько 20 осіб, що представляли різні регіони України. Окремі з них були уповноваженими від учительських груп та інших освітніх організацій,

але велику групу становили співробітники «Громадської думки» [2, 31]. Зокрема, брали участь Б. Д. Грінченко, С. О. Єфремов, В. М. Доманицький, В. Ф. Дурдуківський, В. М. Чехівський, В. М. Страшкевич [1, 12], С. Ф. Черкасенко, В. І. Самійленко, Г. П. Шерстюк, М. І. Крупський та ін. Для того щоб думка українських представників мала більшу вагу на планованій нараді національних просвітницьких організацій в Петербурзі, одноголосно вирішили виступити організовано та вважати зібрання Установчими зборами Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти. Далі присутні перейшли до розгляду проекту статуту Спілки вчителів, запропонованого Б. Д. Грінченком. Найбільшу суперечку викликало положення проекту про професійно-політичний характер організації. Незважаючи на те, що меншість (М. І. Крупський у своїх спогадах допускає, що її становили українські соціал-демократи) на чолі з Г. П. Шерстюком обстоювала чисто професійний характер спілки, це положення затвердили [2, 31–32]. Ухвалений зборами проект статуту включав програмно-тактичну та організаційну частини. Основною метою існування організації проголошували боротьбу за реорганізацію справи народної освіти на засадах свободи, демократизації та забезпечення національних освітньо-культурних потреб. У програмі окреслювали напрями реорганізації народної освіти: управління нею мав виконувати незалежний від центрального уряду український сейм; була передбачена можливість створення приватних шкіл із власними програмами, упровадження безкоштовної початкової освіти, а з часом й інших її рівнів, наступність в освіті, її світський характер, упровадження української мови в науку та освіту. У політичному складнику програми Української вчительської спілки наголошено на необхідності реорганізації державного ладу в Російській імперії на автономно-федеративних (зокрема, передбачено автономію України в її етнографічних межах) та демократичних засадах через упровадження загального, прямого, рівного виборчого права з таємним голосуванням, а також демократичних свобод (слова, друку, совісті, зборів, спілок та страйків), недоторканності особи, помешкання й листування. Також був проголошений позапартійний характер організації, її членам надавали змогу належати до будь-якої партії, у разі якщо їхні платформи не суперечать програмним принципам Вчительської спілки. У тактичному плані визнавали за необхідне критикувати чинну політику уряду у сфері народної освіти, працювати над розробленням проектів її реформування, у разі необхідності протестувати проти діяльності адміністрації, що спрямована на шкоду освіті, допомагати активним діячам народної освіти, захищати членів Спілки, учителів та учнів від свавілля адміністрації шляхом надання юридичної допомоги та організації колективних протестів й інших заходів, організувати бібліотеки, проводити лекції, створювати товариства самоосвіти, упроваджувати взаємне страхування на випадок переслідування владою членів Спілки за їхню громадсько-політичну діяльність, організувати товариський суд честі. В організаційному вимірі Всеукраїнська спілка мала бути побудована на демократичних виборчих засадах та включати автономні групи вчителів і діячів народної освіти.

Центральними органами спілки мав бути делегатський з'їзд та обране ним Центральне Бюро [16, 3]. До проведення делегатського з'їзду Установчими зборами одноголосно було обране тимчасове Центральне Бюро у складі Б. Д. Грінченка (голова), В. Ф. Дурдуківського (секретар) і В. М. Страшкевича (скарбник) [2, 32]. Особи, присутні на зборах, визнали себе членами-фундаторами Спілки й узяли на себе зобов'язання організації місцевих груп. Після створення не менше як п'яти груп і наявності сприятливих політичних умов вирішили скликати перший делегатський з'їзд Всеукраїнської спілки вчителів, а до цього моменту вчителі-українці мали входити до ВСВДНО на загальних засадах [1, 12–15]. Делегатами на петербурзьку нараду обрали С. Ф. Черкасенка та М. І. Крупського, яким доручили добиватися реорганізації ВСВДНО на федеративних засадах та повної самостійності автономних спілок у національних справах. Крім того, обрані делегати мали виступити на зібранні з доповідями про організацію Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти та становище освітньої справи в Україні [2, 32]. З огляду на обмеженість часу делегати змушені були писати свої доповіді нашвидкуруч у дорозі [1, 16].

Нарада делегатів національних учительських і просвітніх організацій пройшла на квартирі Русових у Петербурзі 4 6 червня 1906 р. На означене зібрання, окрім представників Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти, прибули делегати від Союзу литовських вчителів (2 особи), одеської «Просвіти» (2 особи), Організаційного комітету професійної спілки єврейських вчителів (3 особи), від латиської групи ВСВДНО (2 особи). Крім того, молдавани, білоруси, естонці, поляки, поволзькі німці були представлені окремими делегатами, що прибули на з'їзд особисто або ж представляли невеликі організовані групи. Корелів олонецького краю на нараді представляв учитель-росіянин, а німців Таврійської губернії – українець. На один день на з'їзд завітали татарські делегати. Національна комісія ВСВДНО на нараді була представлена її головою С. Ф. Русовою та російськими діячами народної освіти В. І. Чарнолуським, М. В. Чеховим й іншими [17, 1]. На зібранні були присутні також представники Української парламентської громади І Державної Думи В. М. Шемет, І. Л. Шраг, П. І. Чижевський і петербурзькі українці П. Я. Стебницький, О. Г. Лотоцький, Д. І. Дорошенко [1, 16]. Із планованими доповідями на з'їзді виступили С. Ф. Черкасенко (з організаційного питання) та М. І. Крупський (з інформаційною доповіддю про важке становище освіти в Україні) [2, 33]. В ухваленій на нараді постанові наголошували на доцільності створення федерації різних учительських і просвітницьких організацій, до якої можуть входити національні та обласні союзи вчителів як суто професійні, так і професійно-політичні, на необхідності свободи вибору мов в освіті, її світськості (проти останнього виступали лише делегати-євреї з тактичних міркувань). Крім того, нарада постановила просити ЦБ ВСВДНО скликати в грудні 1906 р. за сприяння ЦБ Всеукраїнської учительської спілки збори делегатів від національних учительських та просвітницьких організацій у Києві, щоб виробити та затвердити умови федерації, а на початку 1907 р. скликати з'їзд, на якому була б утворена Всеросійська

федерація просвітніх спілок. Члени ЦБ ВСВДНО схвалили цю пропозицію та запросили учасників наради з дорадчим голосом на 3-й з'їзд делегатів ВСВДНО, що відбувся 7–10 червня 1906 р. у фінському м-ку Юстїлля. На з'їзді заслухали доповідь Національної комісії з приводу проведеної наради, а також одногосно схвалили її постанови. Присутні на з'їзді ухвалили представити своїх делегатів на планованому в Києві наприкінці року зібранні. В ухваленій 3-м з'їздом ВСВДНО резолюції, зокрема, зазначено, що для національних учительських організацій боротьба за школу невіддільна від політичної боротьби за визволення націй, одним з обов'язків Союзу визнано боротьбу за автономію окремих частин Росії та її федеративний устрій [17, 1]. Крім того, учительству різних народностей Російської імперії надавали право на створення окремих учительських союзів, що мали входити як частина до ВСВДНО [1, 17–18].

Загалом, оцінюючи участь українських делегатів в обох зібраннях, М. І. Крупський зазначав, що завдяки підтримці петербурзьких українців і вчителів-делегатів з України на 3-му з'їзді ВСВДНО вдалося успішно виконати всі доручення, що сформулювали київські збори [2, 33].

Одразу після повернення делегатів зі з'їзду розпочалася робота з поширення інформації про Всеукраїнську спілку вчителів та її цілі. «Громадська Думка» у другій половині червня 1906 р. надрукувала проект статуту цієї організації, а також інформацію про з'їзд національних організацій у Петербурзі [6, 260].

Інформацію про організацію поширювали також в окремих українських губерніях. Зокрема, у вересні 1906 р. жандарми Херсонської губернії визнали діяльність Українського союзу вчителів найбільш шкідливою в революційному плані [18, 82]. Причетним до поширення ідей Вчительської спілки в регіоні був студент Київського університету М. О. Бачинський, у якого 27 серпня 1907 р. за місцем проживання в м. Олександрії Херсонської губернії провели обшук, виявивши велику кількість різних брошур українською мовою, а також 27 примірників «Проекту статуту Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти» [19, 1].

Ініціатива зі створення Всеукраїнської спілки вчителів отримала схвальний відгук на Полтавщині. Її організаційним центром стала редакція місцевого часопису «Рідний край», з ініціативи керівників якої М. А. Дмитрієва та П. Я. Рудченка (П. Мирного) [20, 51] 1906 р. була заснована Спілка вчителів-українців. Її головою обрали М. А. Дмитрієва [21, 225–228].

Інформаційно-пропагандистську роботу Центрального комітету перервали репресії влади. 18 серпня 1906 р. заарештовано заступника редактора газети С. О. Єфремова (він пробув в ув'язненні до січня 1907 р.). Крім того, у редакції газети «Громадська Думка» та в її співробітників провели обшуки, у ході яких вилучили нелегальну літературу [22, 156]. Загалом, у редакції газети виявлено 3 тис., а на квартирах до 50 тис. примірників нелегальних видань. Причиною обшуків і закриття «Громадської Думки» стала боротьба жандармських органів з Українською соціал-демократичною спілкою РСДРП. Жандарми безпідставно називали редакцію газети «головним

розсадником революційної пропаганди в селах і центром, що об'єднує діяльність як членів місцевого комітету, так і іногородніх» [23, 200–201]. Серед вилучених матеріалів було також 500 примірників брошури «Проект статуту Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти», що надрукована в типографії М. О. Гирича на замовлення редакції газети [24, 4]. Однак цій знахідці, з огляду на загальний обсяг вилучених матеріалів та предмет розслідування, не надали великої уваги й за цим фактом не провели спеціального розслідування. Зазначені події знищили організаційний центр Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти, а співробітники «Громадської думки» (частина з яких була членами-засновниками Вчительської спілки) стали об'єктами жандармського переслідування [23, 202–203]. З огляду на описані обставини планована на грудень 1906 р. усеросійська нарада національних організацій у Києві, якою мало опікуватися ЦБ Української вчительської спілки, так і не відбулася [2, 34].

На початку 1907 р. Київський комітет Всеросійського вчительського союзу розіслав гектографічні відозви (одна з них була направлена до Полтави) із пропозицією створення Київської обласної організації вчительського союзу. У зверненні Київський комітет пропонував надати відповідь до 25 березня 1907 р. [25, 20]. У такий спосіб ідея Всеукраїнської спілки вчителів відродилася в дещо іншій формі.

Тривала робота й у регіонах. Так, на початку 1907 р. виникла Українська спілка вчителів Катеринославської губернії [7, 200]. Про продовження організаційної роботи на місцях нічого не було відомо голові Національної комісії ВСВДНО С. Русовій, яка у своїй статті, присвяченій національним учительським союзам, констатувала в журналі «Народний учитель» за березень 1907 р. лише факт існування проекту статуту Української вчительської спілки [26, 1].

Плановане на грудень 1906 р. у Києві зібрання національних організацій відбулося 24–25 квітня 1907 р. у Петербурзі [27, 19] за участю 8-ми національних союзів та без української делегації. Воно ухвалило низку резолюцій та утворило Федерацію вчительських союзів Росії. На четвертому з'їзді ВСВДНО, що пройшов 18–24 червня 1907 р. поблизу Виборга, делегати одногосно ухвалили рішення про приєднання до означеної Федерації, засвідчивши визнання повної рівноправності всіх народів імперії [28, 3–5]. Унаслідок завершення Першої російської революції з'їзд став останнім у всеросійському масштабі. Діяльність учительських союзів поступово затухала.

Незважаючи на це, діяла Полтавська українська вчительська спілка, що провела низку вчительських зібрань. У квітні 1907 р. на зборах вчителів Полтавського повіту, де також був присутній представник від освітян Катеринославської губернії, розробили проект губернського статуту Вчительської спілки, що в подальшому мала об'єднати освітян у всеукраїнському масштабі. Обрали тимчасову раду, що впродовж літа 1907 р. налагодила контакт з учителями інших повітів Полтавщини. На скликаній у жовтні 1905 р. конференції були присутні представники вже п'яти повітів, один учитель представляв Полтаву. Конференція затвердила статут Української спілки та обрала правління (раду), яке

зобов'язала працювати над залученням до Спілки вчителів решти повітів губернії. Наступна вчительська конференція відбулася в березні 1908 р. На цей час Вчительська спілка вже охоплювала вчителів дев'яти повітів. Крім того, її правління налагодило зв'язок з учителями-українцями Харківської губернії [7, 200]. Отже, Українська вчительська спілка вчителів Полтавщини демонструвала тенденцію до поширення свого впливу, однак нічого невідомо про її подальшу діяльність. Очевидно, що в період реакції вона не змогла успішно її розвинути.

Висновки. Розроблення проекту створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти стало наслідком загального революційного підйому в Російській імперії, а також було зумовлене існуванням нагальної потреби в українській школі. Розвиткові організації перешкоджали поліційні переслідування, якими був знищений організаційний центр Всеукраїнської спілки вчителів, та завершення Першої російської революції. В окремих регіонах України, де педагогічна інтелігенція мала високий рівень національної самосвідомості, ідея отримала підтримку, тому була утворена низка місцевих організацій. Перспективами подальших досліджень є вивчення діяльності місцевих осередків організації.

Список використаної літератури та джерел

1. Черкасенко С. Всеукраїнська спілка учителів в 1900 рр. / С. Черкасенко // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 10–19.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2717. – Оп. 2. – Спр. 1028.
3. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920) / Г. Васькович. – Мюнхен : Укр. вільний унів., 1969. – 226 с.
4. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX–поч. XX ст.) / Л. Д. Березівська. – Київ : Молодь, 1999. – 191 с.
5. Березівська Л. Боротьба вітчизняних громадських організацій за національну школу в імперську добу / Л. Д. Березівська // Рідна школа. Квартальник Українського вчительського товариства у Польщі. – 2015. – № 23. – С. 41–46.
6. Антоненко Н. Б. Спиридон Черкасенко і Всеукраїнська спілка учителів і діячів народної освіти / Н. Б. Антоненко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уманського державного педагогічного ун-ту імені П. Тичини / ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.) та ін. – Київ : Наук. світ, 2003. – Вип. 5. – С. 256–262.
7. Ревегук В. Перша спроба самоорганізації українського вчительства на Полтавщині (початок XX століття) / В. Ревегук // Рідний край. – 2010. – № 1. – С. 197–201.
8. Ревегук В. Я. Освітня Полтавщина у час українського національно-визвольного руху на початку XX століття (витяги з книги В. Я. Ревегука «Полтавщина в переддень Української революції (1900–1916 рр.)») / В. Я. Ревегук // Постметодика. – 2011. – № 1 (98). – С. 39–54.
9. Магась В. О. Союзи вчителів в Україні та проект створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти (1906–1908 рр.) / В. О. Магась // Українознавство : науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал. – 2013. – № 3–4. – С. 144–147.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 112.
11. Федьков О. М. «Селянству – владу і землю!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.) : монографія / О. М. Федьков, В. О. Магась ; Кам'янець-Подільський національний ун-т імені І. Огієнка, Всеросійський селянський союз в Україні. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана

Огієнка, 2011. – 271 с.

12. Магась В. О. Суспільно-політична діяльність Київського педагогічного товариства взаємної допомоги в роки Першої російської революції / В. О. Магась // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. – Серія: Історичні науки / Кам'янець-Подільський національний ун-т імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2016. – С. 147–158.

13. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в. / отв. ред. А. С. Туманова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 887 с.

14. Русова С. До вчительської української спілки у Петербурзі / С. Русова // Громадська думка. – 1906. – 19 травня. – № 114. – С. 1–2.

15. Б. Я. Спілка вчителів / Я. Б. // Нова громада. Літературно-науковий місячник. – 1906. – № 5. – С. 107–111.

16. Проект статуту Всеукраїнської Спілки вчителів і діячів народної освіти // Громадська думка. – 1906. – 21 червня. – № 141. – С. 3.

17. Крупський М. З'їзд делегатів національних учительських і просвітних організацій у Петербурзі 4–6 червня 1906 року / М. Крупський // Громадська думка. – 1906. – 27 червня. – № 146. – С. 1.

18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 36.

19. ЦДАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5471.

20. Кучернюк І. В. Часопис «Рідний край» у національно-культурному житті Наддніпрянщини: передумови заснування і діяльність (1905–1907 рр.) / І. В. Кучернюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 39. – С. 49–53.

21. Семенко С. «Український Цицерон» (штрихи до портрета М. А. Дмитрієва) / С. Семенко // Слов'янський збірник. – Полтава, 2006. – Вип. 5. – 225–228.

22. Українська преса // Нова громада : літературно-науковий місячник. – 1906. – № 8. – С. 155–156.

23. Федьков О. М. Охранка vs Спілка: діяльність правоохоронних органів Російської імперії в контексті боротьби з українською соціал-демократичною спілкою РСДРП у 1905 – серпні 1906 рр. / О. М. Федьков // Вісник Кам'янець-Подільського національного ун-ту імені Івана Огієнка. – Серія: Історичні науки / редкол. : А. Г. Філіпчук та ін. – Кам'янець-Подільський : Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2016. – Вип. 9. – С. 195–206.

24. ЦДАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1624.

25. ЦДАК України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 18.

26. Русова С. О Национальных учительских Союзах / С. О. Русова // Народный учитель. Двухнедельный журнал. Профессиональный и общественно-политический. – 1907. – № 6. – С. 1–3.

27. Р. Конференция представителей национальных учительских союзов / Р. // Народный учитель. Двухнедельный журнал. Профессиональный и общественно-политический. – 1907. – № 8. – С. 19–20.

28. Чехов Н. В. Съезд представителей национальных учительских союзов / Н. В. Чехов // Народный учитель. Двухнедельный журнал. Профессиональный и общественно-политический. – 1907. – № 15–16. – С. 1–5.

References

1. Cherkasenko, S. (1917). The All-Ukrainian Union of Teachers in 1900. Vilna ukrainiska shkola (The Independent Ukrainian School). 1. 10-19 (in Ukr.)
2. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fund 2717. List 2. File 1028.
3. Vaskovych, G. (1969). School in Ukraine (1905-1920). Munich: Ukrainian Free University (in Ukr.)
4. Berezivska, L. (1999). The Educational and Educative Activities of the Kiev Educational Society (second half of XIX-early XX c.). Kiev: Molod (in Ukr.)
5. Berezivska, L. (2015). The Struggle of the Domestic NGOs

for the National School during the Empire Age. *Ridna shkola. Kvartalnyk Ukrainського vchytelskoho tovarystva u Polshchi (The Native School. The Quarterly of the Ukrainian Teachers Society in Poland)*, 23, 41-46 (in Ukr.)

6. Antonets, N. (2003). *Spiridon Cherkasenko and the All-Ukrainian Union of Teachers and Public Education Leaders. Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly: Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzh. pedahohichnoho universytetu im. P. Tychyny (The psycho-pedagogical problems of the rural schools: Proceedings of Uman State Pedagogical University after Pavlo Tychyna)*, 5, 256-262 (in Ukr.)

7. Revehuk, V. (2010). *The First Attempt of the Teaching Self-organization at Poltava Region (the early XX-th century). Ridnyi kraj (The Homeland)*, 1, 197-201 (in Ukr.)

8. Revehuk, V. (2011). *The Educators of Poltava Region during the Ukrainian National Liberation Movement of the early XX-th. Century. Postmetodyka (The Postmethodology)*, 1 (98), 39-54 (in Ukr.)

9. Magas, V. (2013). *The Unions of Teachers in Ukraine and the All-Ukrainian Union of Teachers and Public Education Leaders (1906-1908). Ukrainoznavstvo: naukovyi, hromadsko-politychnyi, kulturno-mystetskyi, relihiino-filosofskyi pedahohichnyi zhurnal (The Ukrainian Studies: scientific, socio-political, cultural, artistic, religious and philosophical pedagogical magazine)*, 3-4, 144-147 (in Ukr.)

10. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine). File 838. List 5. Fund 112.

11. Fedkov, O. & Magas, V. (2011). "Power and Earth to Peasantry!". *The All-Russian Peasant Union in Ukraine (1905 - 1907). Kam'ianets'-Podil's'kyi (in Ukr.)*

12. Magas, V. (2016). *The Socio-Political Activity of the Kiev Pedagogical Mutual Assistance Society during the First Russian Revolution. Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka: Istorychni nauky (Kamenetz-Podilskyi Ivan Ohienko National University Bulletin, Historical Science)*, 9, 147-158 (in Ukr.)

13. *Selforganization of Russian Public in the Last Third of XVIIIth - beginning of the XXth century. (2011). In Tumanova, A.S. (Ed.). Moscow: The Russian Political Encyclopaedia (in Russ.)*

14. Rusova, S. (1906). *On the Ukrainian Teachers Union in St. Petersburg . Hromadska dumka (The Public Opinion)*, 114, 1-2 (in Ukr.)

15. B. Ya. (1906) *The Union of Teachers Nova hromada. Literaturno-naukovyi misiachnyk (The New Community. Literary and scientific monthly)*, 5, 107-111 (in Ukr.)

16. *The Statute Draft of the Ukrainian Union of Teachers and National Education Leaders (1906). Hromadska dumka (The Public Opinion)*, 141, 3 (in Ukr.)

17. Krupski, M. (1906). *The Congress of the Delegates of the National Teacher and Educational Organizations in St. Petersburg, 4-6 June 1906. Hromadska dumka (The Public Opinion)*, 146, 1 (in Ukr.)

18. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund 57. List 1. File 36.

19. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine). File 419. List 1. Fund 5471.

20. Kuchernyuk, I. (2014). *The Magazine "Native Land" in the National Cultural Life of the Dnieper Ukraine: Background of the Foundation and Activities (1905-1907). Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu (The Researches of the History Faculty of Zaporizhzhya National University)*, 39, 49-53 (in Ukr.)

21. Semenko, S. (2006). "Ukrainian Cicero" (touches to the portrait of Dmitriev M.). *Slovianskyi zbirnyk (The Slavic collection)*, 5, 225-228 (in Ukr.)

22. *The Ukrainian Press (1906). Nova hromada. Literaturno-naukovyi misiachnyk (The New Community. Literary and scientific monthly)*, 8, 155-156 (in Ukr.)

23. Fedkov, O. (2016). *The Secret Political Police vs The Union: the Law Enforcement Bodies of the Russian Empire Activity in the Fight against the Ukrainian Social Democratic Union of the RSDLP during 1905 - August 1906. Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana*

Ohienka: Istorychni nauky (The Kamenetz-Podilskyi Ivan Ohienko National University Bulletin, Historical Science), 9, 195-206 (in Ukr.)

24. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine). Fund 275. List 1. File 1624.

25. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine). Fund 321. List 1. File 18.

26. Rusova, S. (1907). *On the National Teachers' Union. Narodnyi uchitel. Dvukhnedelnyi zhurnal. Professionalnyi i obshchestvenno-politicheskii (The National Teacher. Fortnightly magazine. Professional and Public Policy)*, 6, 1-3 (in Russ.)

27. R. (1907). *The Conference of the Representatives of the National Teachers Unions. Narodnyi uchitel. Dvukhnedelnyi zhurnal. Professionalnyi i obshchestvenno-politicheskii (The National Teacher. Fortnightly magazine. Professional and Public Policy)*, 8, 19-20 (in Russ.)

28. Chekhov, N (1907). *The Congress of the Representatives of the National Teachers Unions Narodnyi uchitel. Dvukhnedelnyi zhurnal. Professionalnyi i obshchestvenno-politicheskii (The National Teacher. Fortnightly magazine. Professional and Public Policy)*, 15-16, 1-5 (in Russ.)

V. Magas

THE ACTIVITIES ON THE CREATION OF THE UKRAINIAN UNION OF TEACHERS AND NATIONAL EDUCATION LEADERS DURING THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION

The activity of the educational intellectuals was intensified during the First Russian Revolution. They initiated the All-Russian union of the teachers and national education leaders. In the Dnieper Ukraine, because of local conditions, teachers asked questions about implementing the national language into the educational process and, sometimes, political autonomy of Ukraine that resulted in the movement for the creation of the union of teachers in Ukraine.

The purpose of the article is based on the analysis of the existing literature and sources to describe the activity of the Ukrainian intellectuals to create the All-Ukrainian union of teachers and public education leaders, which took place in Dnieper Ukraine during the First Russian Revolution.

The idea to create the All-Ukrainian Union of teachers and public education leaders at the end of 1905 was expressed by B. Grinchenko. In addition, the National Commission headed by S. Rusova under the Central Office was created during the second Congress of the All-Russian union of teachers and public education leaders. The Commission sent the notice to convene a special meeting of the national educational organizations on the eve of the third congress of the teachers nationwide in June 1906. The constituent assembly of the All-Ukrainian union of teachers took place in the premises of the newspaper "Public opinion" in Kyiv at the end of May, 1906 which approved the political and professional charter of the organizations and selected 2-delegates to the special meeting in St. Petersburg. The delegates represented Ukraine at the meeting and took part in the third All-Russian congress of the Union in Finland, which adopted the federal structure of the organization. It was also decided to hold the national congress of the teachers organizations in Kyiv in December 1906 – the idea that failed due to the police conditions. The congress was held in April 1907 without the participation of the Ukrainian delegation and had an impact on the resolution of the fourth congress of the All-Russian Union of Teachers. The greatest feedback

of the idea to create the Ukrainian teacher unions was received in Poltava and Ekaterinoslav regions where regional operating centers acted and local unions and congresses took place. *Originality.* The scientific novelty of the research results is stipulated by the characteristics of the topic involving new sources, as well as expansion of the geographical and chronological boundaries of the problem studied. *Conclusion.* The development of the All-Ukrainian union of teachers and national education leaders was the result of the general revolutionary upsurge in the Russian Empire and was due to the existence of the urgent need in the Ukrainian schools. An obstacle to the development of the organization was the police persecution that destroyed the organizational center of the All-Ukrainian union of teachers. In some regions of Ukraine, where educational intelligentsia had high national consciousness, the idea gained support and a number of local organizations was formed.

Key words: public-political organizations, All-Russian Union of Teachers and People's Education Figures, All-Ukrainian Union of Teachers and People's Education Figures, draft statute, pedagogical intelligentsia, First Russian Revolution.

УДК 93/94:314.02

О. В. Михайлюк

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ЧИННИК РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ XX СТ.

Схарактеризовано демографічні процеси в Російській імперії на початку XX ст., з'ясовано їхнє значення для назрівання соціального конфлікту, проаналізовано роль молоді в революційних процесах і подіях.

Ключові слова: соціальна історія, революція, демографічні процеси, молодь.

Постановка проблеми. Демографічний фактор, зміни у віковому балансі населення стали важливим чинником наростання революційної ситуації в Російській імперії на початку XX ст. Питання про роль молоді в революційних подіях і процесах є одним із найбільш обговорюваних у межах суспільно-політичного й наукового дискурсу. Актуальність його постановки безпосередньо зумовлена чергою «кольорових», «твітерних» революцій, що відбулися в різних країнах і регіонах та рушієм яких виступала молодь. Це вмотивовує необхідність з'ясувати роль молоді в революційних подіях у більш широкій історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історики, зазвичай, характеризують революційний процес у політичному, соціально-економічному чи в національному аспектах. Про взаємозв'язок та взаємозумовленість соціально-політичних і демографічних процесів у Російській імперії на початку XX ст. писали В. П. Булдаков [1], А. Г. Вишневський [2], Б. М. Миронов [3; 4], Л. Енгельштейн [5] та ін.

Мета проаналізувати демографічні процеси в Російській імперії на початку XX ст., продемонструвати їхнє значення для назрівання

соціального конфлікту, схарактеризувати роль молоді в революційних процесах і подіях.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. суттєво зростає кількість населення в країнах Європи, що, можливо, стало одним із важливих факторів, які призвели до Першої світової війни та революційних потрясінь початку XX ст. Особливо швидкими темпами, починаючи з другої половини XIX ст., збільшувалася чисельність населення Російської імперії, власне, її європейської частини.

Темпи зростання населення Європейської Росії, попри те, що вона віддавала певну його частину в ході колонізації околиць імперії й сільськогосподарських переселень, порівняно з першою половиною XIX століття (6 % у рік, у 1811–1851 рр.), збільшилися спершу вдвічі (11–13 % у 1851–1897 рр.), а до кінця століття – початку наступного – утричі [6, 26–29]. На рубежі століть у Російській імперії рівень народжуваності був одним із найвищих у світовій історії. Загальний коефіцієнт народжуваності по 50 губерніях європейської частини імперії сягав 50 на тисячу осіб населення [6, 168], натомість у західноєвропейських країнах він становив близько 30 на тисячу осіб [2, 29].

Демографічний вибух торкнувся передусім нижчих верств населення, переважно селянства. Для сільського населення був характерний доіндустріальний тип відтворення із суттєвою часткою молодих поколінь і невеликою – літніх. Форми традиційного селянського сімейного життя були «підігнані» до економічних і соціальних умов землеробського господарства. Але з другої половини XIX ст. ці умови почали змінюватися, водночас втрачали опору й пристосовані до таких умов сімейні структури, форми та норми сімейних стосунків [2, 44].

Згідно з дореволюційною статистикою, у кінці XIX ст. основна відмінність Росії від інших країн полягала в надзвичайно високій смертності дітей, особливо на першому році життя. Причинами цього були передусім бідність, нецтво, брак лікарів, відсутність елементарних медичних послуг, низький рівень загальної санітарної культури селянської більшості населення [2, 20].

Розвиток промисловості й торгівлі, зростання міст, збільшення рухливості населення сприяли поступовому відходу від патріархального життєвого укладу села, створювали певні передумови для обмеження дії екзогенних чинників смертності. Зростала грамотність населення, відбувалося певне покращення в медичному обслуговуванні. Із кінця XIX ст. року смертність стала поступово знижуватися, а народжуваність усе ще залишалася порівняно високою.

За чотири десятиліття після скасування кріпосного права всі колишні рівноваги були порушені, а нові – ще не створені. Російське суспільство вступило в смугу важкої, затяжної кризи, не могла уникнути цієї кризи і вся система сімейних і демографічних відносин [2, 62]. Демографічні зміни натомість вимагали соціально-економічних і політичних перетворень.

За переписом 1897 р., особи до 30 років становили до 65 % населення Російської імперії [7]. У наступні роки частка молоді зростала, відбувалося омолодження населення. Для патріархальних соціумів

і патерналістської державної системи в цілому будь-яке порушення демографічного балансу й особливо різке зростання частки молоді в населенні країни можуть мати дестабілізаційні наслідки. Для країни з переважним селянським населенням, що страждає від малоземелля (точніше, від переконаності в браку землі), вони перетворювалися на вибухонебезпечні. Елементи т. зв. юнацької деструктивності стали глобальним фактором. Найважливіше значення мало те, що юнацька деструктивність поєдналася з аграрним перенаселенням. Аграрне перенаселення виникло внаслідок демографічного вибуху, секторного розриву між укладами в економіці, воно становило складну проблему для уряду, а отже, одну з головних причин кризових явищ у сільському господарстві та зростання соціальної напруженості (див. [8]).

Молодь першою відчула на собі вплив соціальних змін. Вона мала низку «переваг» порівняно зі старшим поколінням – більше шансів здобути якусь освіту, більше міграційних можливостей. Із появою шкіл, розвитком залізничного сполучення життя селян стає менше замкнутим. Сільська молодь, потрапивши до іншого культурного середовища, міста, на фабрики й заводи, поступово втрачала морально-релігійні устої, які були сформовані в неї в селі. Сучасники зазначали, що сільська молодь, яка виросла «в епоху політичної розрухи», побувала на відхожих промислах і «спробувала зворотній бік міської культури», не мала стійкого світогляду. Розширенню контактів із зовнішнім середовищем сприяло й те, що все молоде чоловіче населення (за винятком старших синів у сім'ї) відбувало загальну військову повинність, що відривала на 6 років від рідного середовища. Усе це сприяло виникненню нового покоління селян, що не знало кріпосництва, більш освіченого, більш відкритого, більш незалежного і «фрондувального» [9, 31].

Фактори патерналістського стримування перестали діяти. Давні сімейні порядки в стосунках батьків і дітей руйнувалися, зменшилася повага до батьків. Там, де влада батьків ще зберігалася, вона все більше трималася на одній лише безпосередній економічній залежності дітей. Демографічна ситуація, аграрне перенаселення, об'єктивно призводили до конфлікту батьків і дітей на ґрунті розподілу земельних наділів.

Характеристику морального стану православного населення описано у «Всеподданейшем отчете Обер-Прокурора Святейшого Синода» за 1911–1912 рр. Вона була складена Катеринославським єпископом Агапітом (Вишневським) стосовно власної пастви, однак духовне відомство оцінило її як показову для з'ясування небезпеки того морального розкладання, що відбувалося, за словами «Отчета», насамперед у середині російського селянства, здебільшого – серед його молоді. Вона, невихована, неприборкана, безпринципна, її торкнувся сучасний згубний дух заперечення й сумніву, дух гордині й непокори. Під впливом нових ідей, постійно поширюваних і лівою пресою, і брошурами, і ораторами революційного напрямку, а особливо під впливом порнографічної лубочної літератури, сучасна молодь сповідує тільки «культ плоті» і робиться зовсім індиферентною до релігії взагалі, стає блюзнірсько-невіруючою, зухвалою й нахабною. Не хоче вірити нічому святому,

духовному, вічному, уважаючи це «вигадкою попів» й уряду заради корисливих цілей і поневолення простого темного народу. Над духівництвом сміються й знущуються, під час зустрічі з ним демонстративно не бажають поклонитися й узагалі намагаються тримати себе зухвало. Не визнають і батьків своїх, і взагалі авторитету старших. Пиячать, займаються розпущою, хуліганять. У храм ходять дуже рідко, хіба тільки в найбільшій й урочистій свята. Господарською, землеробською працею займатися вони не люблять. Намагаються знаходити для себе більш легку працю і веселу компанію товаришів. Мріють про нову революцію, від якої чекають для себе «земного раю», тобто всіляких благ і задоволень для тіла, а головне – неробства. У громаді вони зовсім відтіснили старших і є першими горлянами і застрільниками [10, 153–157].

Була підірвана культура поведінки, порушений етичний образ людини, процес десоціалізації наростає, що сприяло створенню нових умов для розвитку злочинності в нижчих верствах російського суспільства [11, 61–64]. Рівень злочинності зростає насамперед серед молоді. Він виріс на 35 % між 1900 і 1910 рр.; злочинність неповнолітніх збільшилася за той самий період на 112 %, причому особливо швидко це відбувалося після 1906 р. Рівень злочинності зростає набагато швидше в сільських районах, ніж у містах, хоча за абсолютними цифрами місто передувало [5, 68]. Б. М. Миронов уважає факторами зростання злочинності в пореформений період звільнення від кріпацтва й ослаблення державного та корпоративного контролю над окремою людиною, руйнування селянської общини й міської корпорації, ослаблення суспільного контролю над поведінкою індивіда. Не бідність, а підвищення ролі багатства в системі цінностей, прагнення розбагатіти в будь-який спосіб, навіть кримінальний, часто ставало мотивом злочину [4, 94–95]. Зіткнення різних ціннісних орієнтацій, традиції й модернізму завжди призводить до зростання злочинності [12, 40].

На початку ХХ ст. значної гостроти й широкого суспільного резонансу набула проблема хуліганства. Воно сприймалося сучасниками як таке, що виникло раптово й у масовій формі. Цей вид злочинності, уперше зафіксований у містах, набув поширення також і в сільській місцевості. До хуліганства найбільш схильною була молодь. Воно виявлялося як у невинних «пустощах», так і в неповазі до чиновників, священиків, учителів, старших за віком, в образах жінок і дівчат, перехожих, убійках на вулицях, підпалах тощо. Хуліганські витівки могли мати й політичне забарвлення. Явище хуліганства стало виявом кризи традиційної свідомості та культури, мало суттєві соціальні, культурні й політичні наслідки (див. [13]).

На початку ХХ ст. держава вкладає великі кошти в розвиток народної освіти. Суттєво зріс рівень писемності серед молоді нижчих верств населення. Покращення освіченості стало додатковим дестабілізаційним фактором для чинної соціально-культурної системи. Ті представники селянської молоді, які закінчили земські, парафіяльні школи, учительські семінарії, найчастіше змінювали не тільки напрям думок, а й вигляд і спосіб життя, стаючи чужинцями у своєму середовищі, яких зараховували до категорії «панів». Здобувши «часткову освіту», учні залишали рідні місця або, залишаючись, забували набуті в школі знання. Г. Лебон звертає увагу на

небезпеку сучасної йому системи освіти: «вона вселяє тому, хто її здобув, відразу до умов свого суспільного становища, так що селянин вже не бажає більш залишатися селянином. ... Унизу сходів така виховна система створює цілі армії незадоволених своєю долею пролетарів, готових до обурення» [14, 55]. Уважаємо обґрунтованою думку Р. Пайпса: зростання освіченості населення, що не супроводжувалося розширенням поля застосування набутих знань, тільки посилювало занепокоєння нижчих класів [15, 135].

У губернаторських звітах початку XX ст. можна помітити, що покоління людей, яким за 60 років, поводитися традиційно спокійно, ті, яким за 40, залишалися працюючою верствою, а молодь виявилася позбавленою будь-яких авторитетів у середовищі, до якого вона належала [1194; 1198, с. 17]. Не знаходячи відповідного до її запитів місця в старих соціальних структурах, молодь виявляє деструктивну активність. Вона постає проти влади родини й добropорядного суспільства, усіяло виражає своє невдоволення традиційним укладом життя, порушуючи суспільний порядок, глумлячись над владою, богохульствує тощо [5, 69].

Молодь, як зазначав Л. Д. Троцький, є «барометром революції». Її енергію задіюють і використовують політичні сили, опозиційні чинному режиму. Завдяки своїм бунтарсько-романтичним настроям й опозиційності до влади молодь стає не пасивним учасником революційних дій, а активно сприяє «боротьбі за справедливість» та «протидії тиранії». Студентські виступи були невід'ємною частиною революційних подій 1905 і 1917 рр. Молодь стала основним джерелом кадрів революційних активістів. Есерівські й анархістські терористи були переважно молодими людьми. Після лютневої революції 1917 р. більшість провідних політичних партій створює свої молодіжні структури. Усі політичні партії стали легальними, і кожна з них прагнула залучити населення на свій бік, доводячи, що саме її програма відкриває шлях до благоденствуювання і щастя народу. Процес революціонізації молоді проходив швидкими темпами.

Молодь виявляє себе як найбільш активна частина суспільства. Соціальна революція вирізняється залученням у політичне життя нових вікових груп. Молоді непритаманний консерватизм більш зрілого віку, її настрої завжди більш радикальні. Це відповідає загальній логіці революційного процесу та сприяє тому, що молоді простіше знайти собі в ньому місце. Їй притаманні соціальна лабільність, вона більш сприйнятлива до соціальних змін. У нових умовах їй простіше себе реалізувати. У разі зламу чинної соціальної системи в молодих людей, які беруть участь у революційному русі, з'являється шанс на стрімкий кар'єрний злет. Він зумовлений не високим професіоналізмом або життєвим досвідом (те, для чого потрібний час), а «революційними заслугами».

Проте власне молодь, незважаючи на всю свою активність, є не суб'єктом революційного процесу, а швидше – його об'єктом. Вона становила основу всіх збройних формувань часів революції та громадянської війни. Військові втрати Першої світової та громадянської війни випали переважно на долю молодого чоловічого населення. Загальні (бойові й

небойові) втрати російської армії в Першій світовій війні оцінені в 2,25 млн осіб. [16, 100]. Людські втрати серед військовослужбовців Червоної армії в ході громадянської війни становили 981 тис. осіб [16, 149]. Втрати протилежної сторони були не меншими, загальна кількість прямих військових втрат була приблизно удвічі більшою. Ю. Поляков оцінив їх у 2,5 млн осіб. [17, 104]. Але були ще втрати різних нерегулярних збройних формувань, партизан, повстанців, військових сил місцевих національних урядів і державних утворень тощо. Приблизні оцінки, що дають уявлення про справжню численність, дають змогу говорити лише про приблизну «вилку» армійських втрат у Першій світовій і громадянських війнах – 4–5,5 млн осіб. Крім того, були великі втрати серед цивільного населення внаслідок голоду, епідемій і репресій. Завжди після революційних подій перед новою владою поставала проблема утилізації революційних сил.

Революція радикально протистить еволюції, означає радикальний розрив із минулим. У революціонерів немає зобов'язань перед «старими часами». Необхідно розірвати осмислений зв'язок поколінь, позбавити їх спільної історії, загального минулого. Тут зазнає актуалізації проблема спадкоємності поколінь як умови виживання соціуму.

Висновки. Революція не раптовий, одноразовий акт, а процес, зумовлений накопиченням суперечностей, внутрішніх та зовнішніх чинників. Демографічні зміни, зростання чисельності населення, зокрема збільшення частки молоді в складі населення, послуговували важливими чинниками революційного процесу в Російській імперії.

Список використаної літератури та джерел

1. Булдаков В. П. *Красная смута. Природа и последствия революционного насилия* / В. П. Булдаков. – М.: Роспен, 1997. – 376 с.
2. *Демографическая модернизация России, 1900–2000* / под ред. А. Г. Вишневого – М.: Новое издательство, 2006. – 608 с.
3. Миронов Б. Н. *Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т.* / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
4. Миронов Б. Н. *Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т.* / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 566 с.
5. *Энгельштейн Л. Ключи счастья: Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX и XX веков* / Л. Энгельштейн. – М.: ТЭРРА, 1996. – 572 с.
6. Рашин А. Г. *Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): стат. очерки* / А. Г. Рашин. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.
7. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года.* – СПб.: [б.и.], 1905. – Т. 1. – 268 с. + 89 прилож.
8. Михайлюк О. В. *Аграрне перенаселення як фактор кризи сільського господарства в Російській імперії на початку XX ст.* / О. В. Михайлюк // *Єлисавет* : зб. наук. праць Кіровоградського національного технічного університету. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: КНТУ, 2012. – Вип. 1. – С. 4–12.
9. *Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 : пер. с фр.* / Н. Верт. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М,

Издательство «Весь Мир», 1998. – 54 с.

10. Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Святейшего Правительствующего Синода по ведомству православного исповедания за 1911–1912 гг. – СПб. : Синодальная типография, 1913. – XIII + 336 с. + 230 с. прилож.

11. Смирнов М. А. Отечественная преступность и общественно-политическая ситуация в России во второй половине XIX – начале XX века : 1861–1917 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / Смирнов Максим Анатольевич ; Костромский государственный ун-т имени Н. А. Некрасова. – Кострома, 2006. – 221 с.

12. Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России / Б. Н. Миронов // Социологические исследования. – 2001. – № 10. – С. 99–108.

13. Михайлюк А. В. Хулиганство в селах Украины начала XX в. как проявление смеховой народной культуры [Электронный ресурс] / А. В. Михайлюк // Докса : зб. наук. праць з філософії та філології. – Одеса : Одеський національний ун-т імені І. І. Мечникова, 2011. – Вип. 16. – С. 132–143.

14. Лебон Г. Психология масс / Г. Лебон // Психология масс : хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «БАХРАР», 1998. – С. 5–130.

15. Пайпс Р. Русская революция : в 2 ч. / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1994. – Ч. 1. – 398 с.

16. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил : стат. исслед. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 607 с.

17. Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1986. – 272 с.

References

1. Buldakov V. P. (1997). *Red strife. Nature and consequences of revolutionary violence. M. Rospen. (in Russ.)*

2. *Demographic modernisation of Russia, 1900-2000. (2006). M. New publishing house. (in Russ.)*

3. Mironov B.N. (1999). *Social history of Russia of period of Empire (XVIII - XX of century began). SPb. Dmitry Bulanin. T. 1. (in Russ.)*

4. Mironov B.N. (1999). *Social history of Russia of period of Empire (XVIII - XX of century began). SPb. Dmitrij Bulanin. T. 2. (in Russ.)*

5. Engelshtejn L. (1996). *Keys of happiness : Sex and searches of ways of updating of Russia on the border XIX and XX ages. M. TERRA. (in Russ.)*

6. Rashin A.G. (1956). *Population of Russia for 100 (1811-1913). M. Gosstatizdat. (in Russ.)*

7. *First Universal census of population of the Russian empire 1897 : the General vault of results of working out of data of the first universal census of population on the empire , produced on January, 28, 1897. (1905). SPb. I. (in Russ.)*

8. Mykhailuk O. V. (2012). *Agrarian overpopulation as factor of crisis of agriculture in the Russian empire at the beginning XX century. Elisavet. Kirovohrad. KNTU. 1. 4-12. (in Ukr.)*

9. Vert N. (1998). *History of the Soviet state. 1900-1991. M. Infra-m, publishing House «The Whole World». (in Russ.)*

10. *Report of Ober-prokuror of the most Saint holy governing Synod on the department of the Orthodox creed for 1911-1912 (1913). SPb. Synod printing-house. (in Russ.)*

11. Smirnov M.A. (2006). *Domestic criminality and socio-political situation in Russia in the second half of XIX - beginning of the XX century : 1861-1917. Kostroma. (in Russ.)*

12. Mironov of B.N. (2001). *Attitude toward labour in pre-revolution Russia. Sociological researches. 10. 99-108. (in Russ.)*

13. Mykhailuk A.V. (2011). *Hooliganism in the villages of Ukraine of beginning of XX of century as manifestation of laughter folk culture. Doksa. Odesa. 16. 132-143. (in Russ.)*

14. Lebon G. (1998). *Psychology of the masses. Psychology of the masses : reading-book. Samara. Izdatel'skij Dom «BAHRAR». (in Russ.)*

15. Pipes R. (1994). *Russian revolution. M. ROSSPEN. I. (in Russ.)*

16. *Russia and USSR are in wars of the XX century. Loss of military powers (2001) M. OLMA-PRESS. (in Russ.)*

17. Poljakov Ju.A. (1986). *Soviet country after completion of civil war : territory and population. M. Nauka. (in Russ.)*

O. Mykhailuk

A DEMOGRAPHIC FACTOR OF REVOLUTIONARY PROCESS IS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY 20TH CENTURY

Problem of intercommunication of socio-political and demographic processes in the Russian empire in the early 20th century is actual and scantily explored. A question about the role of young people in revolutionary events and processes is one of discussed within the framework of social and political and scientific discourse.

To consider demographic processes in the Russian empire in the early 20th century, show their value for ripening of social conflict, to analyze the role of young people in revolutionary processes and events.

The growth of population is observed in Europe and Russia since the second half of XIX century. There was a rejuvenation of population. For patriarchal societies and paternalistic state system on the whole any violation of demographic balance and, especially, sharp increase of part young in a population countries can have destabilizing consequences. For a country with a prevailing peasant population that suffers from the shortage of land they became explosive. The elements of youth destructive became a global factor. The youth destructive which teamed up with agrarian overpopulation had a major value for Russia. The factors of paternalistic inhibition left off to operate. Young people prove as the most active part of society. Social revolution is characterized by bringing in political life of the new age-related groups.

Demographic processes are examined in the Russian empire in the early 20th century, their value for ripening of social conflict is shown, and the role of young people in revolutionary processes and events is analyzed.

Demographic changes, increases of quantity of population, in particular, increase of part young in composition of population became the important factor of ripening of revolutionary situation in the Russian empire.

Key words: social history, revolution, demographic processes, youth.

УДК 94:2-735:347.23(477.4)«18/19»

Б. О. Опря

кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ЦЕРКОВНА ЗЕМЛЯ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ ПРАВОСЛАВНИМ ПАРАФІЯЛЬНИМ ДУХОВЕНСТВОМ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена вивченню питання матеріального забезпечення православного парафіяльного духовенства Правобережної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за рахунок прибутків від церковної землі. Підсумовано, що ці прибутки залежали від таких факторів, як площа землі, родючість, готовність селян допомогти в її обробітку тощо. Загалом, духовенство прагнуло знайти варіанти

отримання максимальних прибутків від землі, намагаючись уникнути труднощів, пов'язаних із цим.

Ключові слова: аграрне питання, церковна земля, православне духовенство.

Постановка проблеми. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. аграрне питання становило одну з ключових проблем тогочасного суспільства. Оскільки одним із джерел фінансового забезпечення православного парафіяльного духовенства були прибутки від землі, то саме аграрне питання опинилося в епіцентрі запеклих дискусій у середовищі духовенства. Розмір доходів священників залежав від багатьох факторів: розміру земельних наділів, готовності парафіян допомогти духовенству в обробтку церковної землі тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ці питання знайшли часткове відображення в працях таких істориків, як І. К. Смолич [1], В. А. Федоров [2], С. В. Римський [3], Г. М. Надтока [4]. Зокрема, І. К. Смолич у своїй праці приділяє посутню увагу описові організації церковного управління, аналізує також взаємини єпископів та парафіяльного духовенства, розвиток церковної науки, лібералізацію судової церковної влади, розвиток церковного життя і питання матеріального забезпечення духовенства. В. А. Федоров з'ясував усі ключові моменти історії Російської церкви синодального періоду (1700–1917), С. В. Римський наголосив на трагізмі становища Російської православної церкви за умов її повного підпорядкування державі, зазначивши, що спроби подолати негативні тенденції в житті церкви шляхом реформ хоча й мали позитивні наслідки, усе ж не досягли своєї кінцевої мети. Г. М. Надтока дослідив різні аспекти життя церкви, схарактеризував православ'я в системі міжконфесійних відносин в Україні, описав економічну діяльність православного духовенства. Однак ця тема потребує подальшого наукового дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити проблему використання церковної землі як одного з джерел матеріального забезпечення православного парафіяльного духовенства Правобережної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Проблема наділу парафіяльного причту землею порушували протягом синодального періоду неодноразово: щоразу, коли обговорювали забезпечення духовенства. Це спричинене тим, що в такий спосіб влада звикла розв'язувати фінансові проблеми, окрім того, земля продовжувала залишатися тим капіталом, якого уряд мав більш ніж достатньо. Щоправда, за таких умов священники нерідко самі змушені були обробляти землю і за способом свого життя мало чим відрізнялися від селян.

Під час державного розподілу землі, який розпочався в 1754 р., безземельним парафіяльним церквам виділяли орну землю й пасовиська. Однак уже розпочатий розподіл довелося зупинити через відсутність точних інструкцій, а помилки призводили до безперервних скарг невдоволених. Процес розподілу був відновлений лише в 1765 р. В інструкціях передбачено виділення для парафіяльних церков, які перебували на поміщицькій землі, по 33 десятини землі (30 десятин орної землі й 3 десятини пасовища); міським церквам землю не надавали [1, 367].

У 1829 р. був ухвалений проект Св. Синоду, що передбачав: 1) продовження наділу землею парафій; 2) збільшення наділів землі для великих парафій; 3) збільшення наділів парафій, які розташовувалися на державній землі, до 99 десятин; 4) спорудження будинків для духовенства; 5) підтримування духовенства бідних парафій шляхом виділення для них субсидій у розмірі 300–500 руб. [1, 368]. За законом кожному причту повинно було належати мінімум 30 десятин землі, але розподіляли її не однаково. Якщо на Полтавщині та Чернігівщині наділи ледве сягали норми, то в Таврійській, Херсонській, Волинській, Катеринославській епархіях вони становили часом понад 100 десятин на причт [4, 48].

Процес наділення землею проходив украй повільно. У західних і південно-західних епархіях поміщики-католики й новоприєднані уніатські парафії чинили супротив. Хоча закон однозначно рекомендував виділяти духовенству ділянки землі гарної якості, в одному місці й недалеко від церкви, насправді виходило інакше. Земля не завжди була найкращої якості, складався наділ інколи з 2-3 частин, які розташовувалися на великій відстані від села, інколи до 20 верст [3, 113]. Земля навечно закріплювалася за церквою, але не за причтом, що був лише користувачем. Церковна земля не підлягала переданню в заставу, даруванню, продажу, успадковуванню. Священно- й церковнослужителі, які виходили за штат, втрачали право користування церковною землею [4, 42].

Для своїх потреб духовенство також використовувало лісовий фонд. Проте для запобігання зловживанням у цій сфері існувала низка обмежень. Так, відповідно до указу Св. Синоду від 31 серпня 1864 р., для вирубування лісу, побудови чи ремонту власних помешкань члени причту церковного повинні були щоразу звертатися з письмовою заявою до єпархіального керівництва. Коли ж ліс використовували на дрова для опалення будинку, спеціального дозволу не вимагали, але зазначали, що ці дрова потрібно використовувати лише у власних потребах, їх не можна продавати іншим особам [5, 195–196].

Сільське духовенство суттєвою мірою залежало від землі й нерідко особисто брало участь у сільськогосподарських роботах. Така практика викликала невдоволення як із боку власне духовенства, так і з боку сторонніх спостерігачів. Проблема полягала в тому, що священник, обробляючи церковну землю, відволікався від своїх обов'язків. У нього залишалося мало часу й сил на здійснення таїнств, навчання дітей, відвідування хворих, на духовне стеження за парафією. Священник вимушено ставав фермером на церковній землі, а це передбачало не лише його фізичну працю в господарстві, але й виконання інших обов'язків. Улітку він вставав дуже рано, зі сходом сонця, будив своїх наймитів і давав їм розпорядження щодо робіт на поточний день. Як фермер, священник мав худобу, яка приносила йому прибуток. Зранку він мав видати їжу для неї, а також простежити, щоб вона була нагодована і напоєна [6, 551].

Ведення господарства влітку не обмежувалося роботою постійних робітників; необхідно було найняти на роботу сезонних працівників. Щоб їх знайти, священник був змушений приділяти й цьому

частину свого часу. Для успішного ведення господарства йому потрібно було раніше за всіх вставати, пізніше від усіх лягати. Досить часто він ставав і працював фізично нарівні зі своїми робітниками. Із початком осені й зими розпочинався порівняно спокійний період для священика-фермера. Проте і в цю пору він теж був зайнятий веденням свого господарства: мав продати свої сільськогосподарські продукти та купити все необхідне для проведення ремонту в господарстві. Унаслідок цього священик ставав постійним учасником усіх ярмарок, які відбувалися в недільні та святкові дні. Тут він був у ролі торговця: одне купив, друге продав, третє поміняв [6, 552].

Тож якщо священик хотів бути гарним фермером, увесь свій вільний час він приділяв справам господарства. Важливим було й те, що турботи священика, пов'язані з веденням сільського господарства, займали не лише його час, але і його думки. Замість роздумів про моральний стан своєї пастви чи зміст майбутньої проповіді, він розмірковував про динаміку цін на зерно чи переймався станом здоров'я своєї худоби. Заклопотаний насамперед власним господарством, священик нерідко з небажанням відривався від своїх занять, щоб виконати функції священика, яких від нього терміново вимагали. Виконуючи їх, намагався якнайшвидше завершити необхідний обряд, щоб повернутися до своїх справ. Віряни, зазвичай, бачили таке ставлення панотця до своїх обов'язків і віддячували йому тим же – небажанням прийти на допомогу чи безкоштовно виконати якусь роботу на церковному полі. Так, у 1875 р. селяни с. Солотвина Житомирського повіту Волинської губернії скаржилися на протизаконні дії священика М. Кушевича, який змушував обробляти його поле безкоштовно, хоча з 1 січня 1868 р. відбування сільськими парафіями натуральних повинностей на користь духовенства в Київській, Подільській і Волинській губерніях було скасоване, із заміною їх грошовим збором. М. Кушевич спонукав парафіян до обробітки своїх земель ногаціями, сварками та навіть погрозами невиконання духовних треб [7, 1–2]. Аналогічна ситуація склалася в с. Юшек Київського повіту в 1875 р. Тут парафіяльний священик Я. Тарасевич не хотів виконувати обряд погребіння померлої дитини, оскільки її батьки не обробляли церковної землі. Як з'ясувалося в ході слідства, й інші селяни цього села зазнавали утисків з боку священика за відмову безкоштовно обробляти його поле [8, 6]. Отож ситуація з безкоштовним обробітком парафіянами церковної землі створювала серйозну напругу в стосунках між пастирем та його паствою.

Зазначимо, що ставлення духовенства до сільськогосподарських занять було різним. Частина священнослужителів захищала доцільність таких занять пастиря, інша група – уважала їх недоречними. Як в одних, так і в інших був свій набір аргументів, якими вони постійно обмінювалися на сторінках церковної преси. Так, прихильники аграрних занять священика згадували про прибуток, який приносить земля, зауважували, що ніяка чесна праця, зокрема й робота на полі, не може нікого принизити, акцентували на корисності єднання з природою, наголошували на позитивному впливі фізичної праці на духовний розвиток пастиря, нарешті, говорили про

сприятливі умови для зближення священика зі своєю паствою, що виникають саме під час спільної праці [9, 426, 429–431, 434–435]. Противники сільськогосподарських занять священнослужителів, навпаки, знаходили негатив там, де перша група пастирів бачила переваги [10, 206–217]. Аргументом проти сільськогосподарських занять пастиря була їхня «непрестижність». Ось як змальовував образ священика під час роботи на полі один із дописувачів «Руководства для сільських пастирей» у 1907 р.: «Подивіться на цього священика... ось він на риллі в старому одязі до колін... чи можна в ньому впізнати служителя Бога Всевишнього? чи можна до нього, просякнутого перегноем, підійти під благословення?» [11, 63]. Із цими аргументами солідарний відомий церковний історик Є. Є. Голубинський. Він зазначав, що необхідно, щоб священики перестали бути землеробами, оскільки їхній головний обов'язок – навчати дітей у школі, повчати народ шляхом проповіді; обов'язок бути вчителем в широкому розумінні цього слова вимагає, щоб людина перебувала серед книг. «Фізична праця відучує людину не лише думати, але й писати, так що рука, котра переходить до пера від коси і сокири, косулі й сохи, скаче по паперу: які ж тут проповіді?» [12, 11–12].

Компромісний варіант пропонував один із представників духовного стану В. Певницький. Він зазначав, що немає потреби духовенству відмовлятися від церковної землі, але для виконання чорної роботи можна використовувати найману працю, і це не буде принижувати авторитет пастиря [13, 221].

Частина духовенства вважала, що було б краще зменшити наділи церковної землі, компенсувавши це іншими формами фінансування. Як зазначав один із дописувачів «Подольських єпархіяльних ведомостей», для священика вистачило б і дві третини тієї землі, яку він обробляв. Цим би він зберіг час для своєї духовної справи. Решту землі він би повернув сільській громаді, за що остання забезпечувала б його хлібом. Звичайно, ця земля не могла повністю забезпечувати священика, але решту матеріальних потреб пастиря отримував би сільськогосподарськими продуктами. Причому отримувати ці продукти він мав із надлишком не тільки для забезпечення себе і власної родини, але й для надання допомоги бідним і нужденним (у цьому разі духовенство готове було провадити благодійну діяльність, щоправда, за рахунок використання результатів чужої праці). Оптимальний варіант передання духовенству продуктів харчування вбачали в збільшенні ставки, яку селяни вносили в запасний магазин, що існував у кожній громаді на випадок неврожаю [14, 752–754].

Інша пропозиція полягала в передаванні сільській громаді всієї церковної землі. За це остання мала сплачувати причту вартість хліба, зібраного з її землі. Були навіть зроблені підрахунки, згідно з якими мінімальна кількість землі, що володів причт у розмірі 33 десятини, приносила б прибуток у розмірі 450 руб. на рік. Разом із 300 руб. платні від держави та платою за треби в розмірі 150 руб. це становило 900 руб. річного доходу священика. Причт, який володів землею розміром 40–50 десятин, отримував дохід 1 011 руб.; у парафіях, які мали до 60 десятин церковної землі, цей дохід становив би 1 122 руб., із 70 десятин землі утримання священика – 1 233 руб.; у разі

90 десятин церковної землі утримання священика – 1 344 руб.; із парафії, які мають 150 десятин церковної землі, утримання сягало до 2 000 руб. [15, 578].

На початку 60-х років XIX ст. Подільською духовною консисторією був запропонований проєкт забезпечення побуту духовенства. В одному з чотирьох пунктів зазначено, що парафіяни не лише повинні обробляти церковну землю безкоштовно, але й у разі, коли земля вродить менше норми, селяни мали поповнити брак за власний рахунок. Пояснення щодо запровадження цієї норми було просте: «Священникам не потрібно буде наглядати за селянами, а вони самі будуть намагатися якомога краще обробляти землю» [16, 572]. Однак таке нововведення неминуче негативно позначилося би на ставленні селян до духовенства та православної церкви в цілому. Більш реальним способом отримання прибутку від землі було здавання її в оренду. За таких умов прибуток розділявся б між духовенством й орендарем. Проте частину духовенства така система не влаштувала, оскільки при цьому воно отримувало менший прибуток, ніж за безплатного оброблення землі парафіянами [17, 387–388].

Як бачимо, духовенство в другій половині XIX – на початку XX ст. перебувало в постійному пошуку варіантів найбільш ефективного використання землі, а отже, й отримання з неї максимального прибутку. Один із можливих способів використання церковної землі був запропонований читачам православного духовного часопису «Руководство для сельских пастырей» у 1896 р. Автор статті С. Брояковський радив духовенству влаштувати на своїй землі пасіки та займатися бджільництвом. На його думку, цей напрям діяльності міг принести господарям значний прибуток, а також забезпечити свічні заводи натуральним якісним воском. Можливо, бджільництво й зацікавило частину духовенства, але сумнівно, щоб це заняття набуло масового характеру, адже, аргументуючи доцільність бджільництва, С. Брояковський лише наголошував на його давніх традиціях, «особливо в межах Малоросії», а також подавав досить абстрактну інформацію про успішність діяльності зарубіжних бджолярів, які, за його словами, збирають сотні пудів меду та воску щорічно [18, 346–347].

Висновки. Отже, прибутковість церковної землі суттєвою мірою залежала від її кількості та якості, а також від бажання чи небажання вірян допомагати своїм пастирям у вирощуванні та збиранні врожаю. Духовенство намагалося зберегти прибутки, які воно отримувало від землі, водночас уникаючи турбот і витрат, пов'язаних з їх отриманням. Для цього пропонували зобов'язати селян працювати на причт безкоштовно, що було досить проблематично. Земельне питання часто ставало причиною непорозуміння як усередині православного парафіяльного духовенства, так і його напружених взаємин із парафіянами.

Список використаної літератури та джерел

1. Смоліч І. К. *История Русской церкви. 1700–1917 / И. К. Смоліч : в 2-х т. – Т. 1. – М. : Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 800 с.*
2. Федоров В. А. *Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период 1700–1917 / В. А. Федоров. – М. : Русская панорама, 2003. – 480 с.*

3. Римский С. В. *Российская церковь в эпоху великих реформ (церковные реформы в России 1860–1870-х годов) / С. В. Римский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 568 с.*
4. Надтока Г. М. *Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – Київ : Знання, 1998. – 271 с.*
5. *О пользовании церковным дровяным и строевым лесом для нужд причтов // Руководство для сельских пастырей. – 1903. – № 7. – С. 195–196.*
6. *Современный быт нашего духовенства и как улучшить этот быт местными средствами? // Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – № 47. – С. 551–552.*
7. *Центральний Державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 54, спр. 79.*
8. *Центральний Державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 54, спр. 216.*
9. *Священник как сельский хозяин // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 30. – С. 426–437.*
10. *По поводу статьи «Священник как сельский хозяин» // Руководство для сельских пастырей. – 1863. – № 7. – С. 204–222.*
11. *Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства / В. Николаев // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 20. – С. 58–65.*
12. *Голубинский Е. Е. О реформе в быте Русской Церкви / Е. Е. Голубинский. – М. : Императорское Общество истории и древностей российских, 1913. – X, 132 с.*
13. *Певницкий В. Священник. Приготовление к священству и жизнь священника / В. Певницкий. – Киев : Типография А. Н. Иванова, 1886. – 272 с.*
14. *Королев П. И. К вопросу об улучшении быта духовенства / П. И. Королев // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 19. – С. 752–758.*
15. *Современный быт нашего духовенства и как улучшить этот быт местными средствами? // Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – № 49. – С. 577–600.*
16. *К вопросу об улучшении быта духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 14. – С. 567–572.*
17. *Об отдаче в аренду церковных и монастырских земель // Руководство для сельских пастырей. – 1904. – № 50. – С. 387–388.*
18. *Брояковский С. Одно из средств к улучшению материального быта православного духовенства / С. Брояковский // Руководство для сельских пастырей. – 1896. – № 14. – С. 345–348.*

References

1. Smolich, I. K. (1997). *History of the Russian Church. 1700 – 1917. Moscow: Publishing house of the Spaso-Preobrazhenskiy Valaamskiy monastery (in Russ.)*
2. Fedorov, V. A. (2003). *Russian Orthodox Church and the state. Synodal period 1700 – 1917. Moscow: Russian panorama (in Russ.)*
3. Rimskiy, S. V. (1999). *Russian church in the epoch of great reforms (church reforms in Russia of 1860 – 1870-s). Moscow: Krutitskoe Patriarshee Podvorie (in Russ.)*
4. Nadтока, G. M. (1998). *The Orthodox Church in Ukraine 1900 – 1917 years: the socio-religious aspect. Kyiv: Knowledge (in Ukr.)*
5. *About the use of church wood-burning and building forest for the needs of clergy (1903). Rukovodstvo dlya selskikh pastyirey (Guideline for rural pastors), 7, 195–196 (in Russ.)*
6. *The modern way of life of our clergy and how to improve this way of life by local resources? (1880). Podolskie eparhialnyie vedomosti (Podolsk diocesan lists), 47, 551–552 (in Russ.)*
7. *The Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, f. 442, op. 54, d. 79. (in Russ.)*
8. *The Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, f. 442, op. 54, d. 216. (in Russ.)*
9. *The priest as a rural owner (1862). Rukovodstvo dlya*

selskih pastyirey (Guideline for rural pastors), 30, 426-437 (in Russ.)

10. Concerning the article "The priest as a rural owner" (1863). *Rukovodstvo dlya selskih pastyirey (Guideline for rural pastors), 7, 204-222 (in Russ.)*

11. Nikolaev, V. (1907). *Insistent necessity of the material providing of the Orthodox clergy. Rukovodstvo dlya selskih pastyirey (Guideline for rural pastors), 20, 58-65 (in Russ.)*

12. Golubinskiy, E. E. (1913). *About reform in the way of life of Russian Church. Moscow: Emperor's Society of history and antiquities Russian (in Russ.)*

13. Pevnitskiy, V. (1886). *Priest. Preparation for the priesthood and the life of the priest. Kyiv: Printing-house of A. N. Ivanov (in Russ.)*

14. Korolev, P. I. (1863) *To the question about the improvement of way of life of clergy. Podolskie eparhialnyie vedomosti (Podolsk diocesan lists), 19, 752-758 (in Russ.)*

15. *The modern way of life of our clergy and how to improve this way of life by local resources? (1880). Podolskie eparhialnyie vedomosti (Podolsk diocesan lists), 49, 577-600 (in Russ.)*

16. *To the question about the improvement of way of life of clergy (1863). Podolskie eparhialnyie vedomosti (Podolsk diocesan lists), 14, 567-572 (in Russ.)*

17. *About lease of church and monastery lands (1904). Rukovodstvo dlya selskih pastyirey (Guideline for rural pastors), 50, 387-388 (in Russ.)*

18. Broyakovskiy, S. (1896) *One of the means to improve the material life of the Orthodox clergy. Rukovodstvo dlya selskih pastyirey (Guideline for rural pastors), 14, 345-348 (in Russ.)*

B. Opria

CHURCH LAND AND THE PROBLEM OF IT USE BY ORTHODOX PARISH CLERGY IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY

The agrarian question in the second half of XIX – beginning of XX century was important for all layers of that time society including for the Orthodox parish clergy. Tsarist government regarded land as a resource, which can greatly financially secure church clergy. The key issue to ensure the clergy was that the land was distributed unevenly in some parishes allotment barely reached the minimum standards, the other – the ground was too much. This situation has caused constant complaints from the clergy.

The controversial point was granting land to churches in western and southwestern dioceses where this process is met resistance from landowners Catholics.

An important aspect of ensuring the clergy using lands was the issue of it cultivation. Village priests do not always have the opportunity to hire seasonal workers and often cultivated church land by themselves, that had negatively result for the quality of the performance of their direct duties.

Trying to force peasants to unpaid work on the church land often led to tension in relations between the congregation and the church clergy. Among the representatives of the spiritual state there was no single position on church land cultivation: some thought it was a useful business, other – considered it as shameful and disgraceful things and others like that. Among the clergy on the pages of church periodicals were ongoing discussions on the issue of church land and its maximum use.

Consequently, improve financial position of the Orthodox parish clergy in the Right-Bank Ukraine in the

study period was real, but the amount of income is largely dependent on the quantity and quality of land, as well as the relationship of the church clergy with congregation. When the parish led the wise priest who created harmonious relations not only in the middle of the clergy, but in the middle of the parish, the villagers were happy to help cultivate the church land, which certainly influenced on the level of the material providing the clergy in general.

Key words: agrarian question, church land, Orthodox clergy.

УДК 329(477.46) "1907/1910"

О. М. Федьков

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА РСДРП НА ЧЕРКАЩИНІ В ПЕРІОД РЕАКЦІЇ

Українська соціал-демократична спілка РСДРП утворилася напередодні першої російської революції і згодом перетворилася на міцний соціал-демократичний союз російської марксистської партії, який охопив своїм впливом Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську та частину Бессарабської та білоруської Могилівської губерній. Спілка в своїй діяльності орієнтувалася на меншовицьку фракцію РСДРП. Проте праця цієї громади та її місцевих осередків залишається невивченою. Тому стаття присвячена роботі УСДС на Черкащині. Доба реакції розпочалася розпуском II Державної думи та репресіями проти діячів соціалістичних і ліберальних партій. Обшуки та арешти проти активістів Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Завдяки діяльності секретних співробітників та системи перлюстрації листів охранка виявилася добре поінформованою про діяльність Спілки. Роботі соціал-демократів перешкоджали члени консервативно-монархічних союзів, які поширювали свій вплив серед робітничого класу. Унаслідок перманентних обшуків і арештів, скоротилася мережа та чисельність осередків УСДС. Серед членів спілчанських громад була значна кількість євреїв. Попри репресії, продовжувалась діяльність спілчанських організацій на Черкащині, які входили в Південно-Київський район УСДС. У цей час соціал-демократи Черкас, Умані, Шполи, Златополя та інших населених пунктів прагнули консолидувати людські, фінансові та матеріальні ресурси для поживлення своєї роботи. На чолі Південно-Київського району перебував відомий соціал-демократ М. Урицький, а Черкаську громаду очолювали спочатку Д. Милославський, а з жовтня 1907 р. – Г. Александров. Спілчани продовжували роботу серед робітників, селян і військових і зуміли організувати одноденний страйк у зв'язку з початком судових засідань над членами думської фракції соціал-демократів. З метою покращення координації роботи та її поживлення керівництво району запланувало скликання конференцій. Попри проведені заходи, організувати роботу форумів не вдалося. Спілчанські громади піддавалися неперервним репресіям.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка РСДРП, Спілка, Черкаси, реакція, жандарми, репресії.

Постановка проблеми. Генеза та розвиток політичних партій і спілок в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. активно вивчається на сучасному періоді розвитку історичної науки. Водночас, учені зосереджують увагу

переважно на роботі центральних установ, характеризують загальні тенденції партійного життя і недостатньо вивчають діяльність місцевих організацій. Відтак, ця проблема залишається слабо дослідженою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Українська соціал-демократична спілка утворилася напередодні першої російської революції. Це сталося внаслідок розколу, який відбувся наприкінці грудня 1904 р. (на початку січня 1905 р. за н. с.) під час засідань «II невідбутого з'їзду» Революційної української партії (РУП) та внаслідок низки подій, що розігралися відразу після нього. 31 грудня 1904 р. (13 січня 1905 р. за н. с.) зі складу РУП вийшли діячі її Закордонного комітету та представники окремих партійних громад (М. Меленевський, П. Канівець, М. Корінецький, П. Крат, М. Ткаченко та інші), які обстоювали входження української соціал-демократії на автономних засадах до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Ці діячі поділяли теоретичні підходи та тактику меншовицької фракції російських марксистів. Вони створили соціал-демократичну групу, що незабаром отримала назву Українська соціал-демократична спілка (УСДС). Через місяць, 2 (15) лютого 1905 р., УСДС увійшла до складу РСДРП на автономних засадах і надалі тісно співпрацювала з меншовиками. В добу революції Спілка перетворилася на великий і міцний соціал-демократичний союз російської соціал-демократії, який поширював свій вплив на п'ять українських (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська і Полтавська) та деякі суміжні терени Бессарабської та білоруської Могилівської губерній романівської імперії. Проте, в період реакції УСДС опинилася в стані кризи. Вона виявилася в ідеологічній сфері; соціал-демократи розчарувалися в програмі РСДРП і переходили в інші політичні організації, використовували методи боротьби, притаманні есерам і анархістам. В організаційному плані криза виявилася в скороченні кількості та чисельності громад, послабленні взаємодії між ними та керівництва з боку Головного комітету (ГК), а з листопада – Центральної групи Спілки (ЦГС). Це відбувалося під тиском правоохоронних органів царизму та діяльності консервативно-монархічних організацій. Зазначені процеси знайшли відтворення в низці публікацій сучасних дослідників [1; 2; 3; 4].

Попри це, діяльність регіональних спілчанських осередків залишається слабо дослідженою. Тому **метою** цієї статті є з'ясування суспільних умов і праці регіональних осередків Української соціал-демократичної спілки РСДРП на Черкащині на початку доби реакції. Ця публікація є своєрідним продовженням іншої статті автора, опублікованої в «Українському селянині» [5].

Виклад основного матеріалу. Микола II та представники правлячого режиму, готуючись до розпуску II Державної думи, очікували від представників соціалістичних і ліберальних партій рішучої реакції. Для попередження політичних протестів, правоохоронні органи вдалися до широкомасштабних ліквідацій – трусів і, за виявленням для цього підстав, арештів. Зазначені слідчі дії зачіпали різні політичні партії. У середині – другій половині 1907 р. охоранка двічі провела ліквідації членів комітетів і організацій Української Спілки: в першій половині червня та 29 жовтня – 1 листопада (останню

приурочили до обласної наради УСДС) [6, арк. 53, 69; 7, арк. 43], а окремі труси та арешти провадилися перманентно.

Про масштаби слідчих дій охоранки в Київській губернії засвідчує складений напередодні розпуску II Державної думи у Київському ГЖУ «Список осіб, які входять до складу Українського союзу «Спілки» Російської соціал-демократичної робітничої партії, які по агентурних даних підлягають ліквідації» [8, арк. 189–198]. Передбачалося провести труси в Черкасах у П. Бабіцької, М. Баленка, Е. Володарської, А. Заславського, Ф. Цейтлін, М. Дацкевича, Я. Донського, О. Чернявського, якогось Бориса (як згодом з'ясувалося – Г. Александрова), на станції Бородянка – у Василя та Михайла Бахирів, на станції Бобринська – в О. Меленкевич та інших [8, арк. 196–196 зв.]. Зазначені слідчі дії призвели до певної дезорганізації роботи Спілки на Черкащині.

У боротьбі з Українською соціал-демократичною спілкою РСДРП царська охоранка стала успішніше використовувати таємних агентів, які працювали в складі соціал-демократичних осередків і в організаціях інших політичних партій. Про становище з секретною агентурою станом на лютий 1908 р. у Київському ГЖУ доповідав начальнику Південно-Західного охоронного відділення чиновник для особливих доручень Зеленцов. Він інформував про становище партійних організацій і наявність у них агентів. Чиновник відзначав, що в Черкасах працювали окремі соціал-демократи, «але співробітника по цій партії немає» [9, арк. 236, 237, 237 зв.]. Однак, губернське жандармське управління мало низку секретних агентів в інших партійних організаціях, які інформували про роботу спілчанських громад [6, арк. 53]. Так, провал керівного «колективу» Уманської організації РСДРП наприкінці січня 1908 р. указував на провокаторську діяльність «товариша Івана». Про це уманські спілчани повідомляли керівників УСДС. Останні, натомість, інформували про те, що Івана свого часу обрали від Уманського району на жовтневу 1907 р. конференцію Спілки. Діяльність цього товариша пов'язували з провалами Фастівсько-Васильківського району та Черкаської організації [6, арк. 88–91]. Зазначений секретний співробітник інформував правоохоронців і про діяльність черкаських спілчан.

На початку доби реакції Українська соціал-демократична спілка складалася з 13 «районів, які природньо слагалися». Зазначені партійні територіальні одиниці не співпадали з офіційним адміністративно-територіальним поділом губерній. На теренах Київської губернії функціонували – Північно-Київський або Сквирсько-Васильківський і Південно-Київський або Черкасько-Чигиринський райони. І хоча проект статуту, схвалений ГК 18 липня 1907 р., визначав, що «районом вважається союз організацій, які нараховують не менше 500 членів партії, що сплачують членський внесок і активно працюють» [8, арк. 9, 9 зв.], проте ця норма, швидше за все, відбивала ситуацію періоду минулої революції, ніж існуючі тенденції доби реакції. На жовтень 1907 р. до розподілу області УСДС внесли деякі корективи. На той час, унаслідок репресій, деякі комітети, зокрема Сквирсько-Васильківський районний, розпалися й тому на Київщині створили чотири райони [10, арк. 615]. Проте, добре виписаний на папері новий розподіл партійних громад, на практиці мав низку вад. Так,

існували проблеми поділу соціал-демократичних організацій у Південно-Київському районі. На це вказував черкаський спілчанський діяч Г. Александров. 24 жовтня 1907 р. він повідомляв про отримання напередодні директивного листа ГК № 11, у якому подавалося нове районування. Він зауважував, що при розподілі населених пунктів «допущені суттєві неточності: Уманський і Чигиринський повіти об'єднані в один район». Місцевий спілчанський працівник також інформував киян, що «обслуговувати Кам'янку, Фундуклівку, Лебедин та інші пункти з Умані майже неможливо». Він вважав, що «частину Чигиринського повіту до Фастівської [залізничної] гілки та від станції Бобринської до Знам'янки з прилеглими селами зручніше всього передати Черкасько-Смілянському району, а другу частину передати в Шполу, якщо там вдасться зорганізувати район» [11, арк. 114]. Отже, визначена керівним органом УСДС структура партійної громади вимагала удосконалення.

При формуванні мережі спілчанських організацій відбувалися деякі спонтанні зміни, зумовлені наступом реакції. Якщо в період революції відбувалося ділення більших районів на підрайони для раціональнішого ведення партійної роботи, то тепер спостерігалася зворотна тенденція – об'єднання менших районів між собою для консолідації людських, фінансових і матеріальних ресурсів. Так, 3 грудня 1907 р. Уманська організація звернулася з листом у Черкаси з пропозицією об'єднатися з іншими осередками (Чигирин, Кам'янка, Бобринська, Сміла та Черкаси) для спільної роботи. Автор листа повідомляв, що обидві організації мають друкарні, які не діють через нестачу коштів і працівників. Він пропонував, не дочікуючись об'єднаної конференції, з'єднати обидві друкарні в одну, акумулювати кошти та розпочати видавничу роботу. Не претендуючи на власність майна, уманські спілчани пропонували розмістити її в Умані, оскільки в них є «інтелігентні сили», за допомогою яких можна видавати навіть газету та готові виділити 20–25 руб на функціонування цього підприємства [11, арк. 129, 129 зв., 130]. Водночас, із добутого жандармами «цілком таємним шляхом» листів стало відомо, що на початку грудня 1907 р. у Шполі діяла «друкарня, що випускала листки», але, з якихось міркувань, її хотіли доправити до Черкас (в останньому населеному пункті лише вишукували квартиру для неї і за успіх, поки що, не ручалися) [11, арк. 137, 144]. Отже, громади УСДС Київщини прагнули в умовах реакції консолідувати зусилля з ведення партійної роботи.

Ускладнилося фінансове становище Головного та місцевих комітетів соціал-демократичних громад. Доходи Черкаської організації УСДС станом на початок жовтня не перевищували мізерних 15–20 рублів на місяць. Проте, оскільки за ГК числився давній борг перед черкаською громадою, то представники останньої просили в його рахунок надіслати літературу та утримувати 10 % їхніх відрахувань [12, л. 222 об.]. Зрозуміло, що в умовах кризи фінансів ГК УСДС пропозиція проведення подібних операцій нагадувала рекомендацію з торгівлі повітрям. Водночас, надходження смілянських спілчан складала 50–60 рублів. Подаючи цю інформацію, очільник Черкаської організації зазначав,

що керівний орган Спілки може зміцнити своє становище за їхній рахунок [12, л. 222 об.].

Для подолання організаційної кризи, Головний комітет прагнув скликати обласний з'їзд Спілки. Спочатку його планували провести на початку липня, а згодом – у першій декаді вересня 1907 р. [11, арк. 91, 97; 10, арк. 311]. Проте, в спілчанських організаціях панував хаос і переважна більшість громад не могла надіслати делегата. Наприкінці серпня черкаські спілчани заявили, що вважають «абсолютно неможливим влаштувати зараз обласний з'їзд у зв'язку з повною нашою невідготовленістю і відсутністю міцних організацій на місцях» [12, арк. Л. 207 об.]. Врешті, з'їзд так і не провели, але на 28 жовтня 1907 р. намітили проведення наради області УСДС.

Завдяки донесенням таємної агентури, охоронці стало відомо про підготовку зазначеної наради. Діяч Черкаської організації Спілки Борис (Г. Александров) 24 жовтня 1907 р. повідомляв про отримання напередодні директивного листа ГК № 11 про скликання зібрання і зазначав, що за такої короткої термін – декілька днів, немає ніякої можливості об'їхати весь район, влаштувати нараду й обговорити питання порядку денного [11, арк. 114]. Він інформував, що делегата наради виберуть вузьким «колективом Черк[аси], Сміла-Бобрин[ська], можливо Рогм[істрівка], Городище і Кам['янка]» [11, арк. 114].

Південно-Київський або Черкасько-Чигиринський район УСДС, за даними Київського ГЖУ діяв під керівництвом відомого соціал-демократа М. Урицького. У Черкаській організації Спілки на початку серпня, за словами її очільника, «товариша Давида» (Д. Мілославського), «стан справ... відносно терпимий». Проте, відчувався гострий брак коштів. Звертаючись до Грицька (Г. Довженка), єдиного працюючого члена Головного комітету УСДС, він нагадував про давній борг керівного органу перед Черкаською організацією у 300 рублів. «Ми просимо негайно, будьте ласкаві, вишліть у його (боргу – О. Ф.) рахунок декілька рублів, хоча б 30–40», – наполегливо прохав Давид [13, арк. 74]. Проте, знаючи стан фінансів УСДС, думаємо, що це його прохання залишилось невиконаним.

3 жовтня 1907 р. Черкаську організацію УСДС очолив Г. Александров (Борис, Всеволод). У листі в ГК, датованому 10 жовтня 1907 р., керівник черкаських спілчан нагадував про невиконане його прохання про надання явки в Єлисаветграді. Потреба в цій адресі зумовлювалася необхідністю налагодження зв'язків із робітниками станції Знам'янка, яка входила в Південно-Київський район УСДС, і з єлисаветградськими залізничниками [12, л. 222]. 24 жовтня Борис інформував також про становище Черкаської організації: друкарської техніки немає, тому видати листок власними зусиллями неможливо, але якщо ГК видрукує, то просили надіслати їм 1000 екземплярів. Водночас, попри важку ситуацію в організаціях, черкашани пропонували провадити певні політичні акції. Вони ініціювали видання від імені усієї області чи від кожного району окремо протесту-резольоції з приводу суду над депутатами соціал-демократами П. Державної думи а також проведення з цього приводу одноденного страйку [11, арк. 114].

Наприкінці жовтня та на початку листопада 1907 р. жандарми здійснили чергову ліквідацію по організації УСДС. У Черкасах і Смілій 30 жовтня та 1 листопада

провели труси в 14 осіб та здійснили арешти. У спілчан виявили докази їхньої «злочинної діяльності» – партійне листування та нелегальну літературу. П'ятьох заарештованих: козака В. Бахіра, міщан М. Дацковського, Л. Ринського, Ф. Цейтліну та робітника О. Чернявського адміністративним порядком вислали на два роки в Архангельську губернію під гласний нагляд поліції [7, арк. 43, 43 зв., 44]. Зазначені заходи негативно вплинули на становище спілчанських громад. За словами спілківського активіста з Черкас Б. Александрова (грудень 1907 р.), «останні арешти викликали солідну паніку» в організаціях Київської губернії в Черкасах, Смілі та Кам'янці. «Доведеться дати публіці маленький відпочинок», – зазначав він [11, арк. 118].

Тим часом тривала робота громади УСДС у Черкасах. Про неї відомо з перлюстрованих листів і доповідей секретних агентів. Бюджет Черкаської організації РСДРП був мізерним; надходження в організацію в листопаді–грудні 1907 р. складали лише 31 руб і 86 копійок і рік вона закінчила з 15-рублевим дефіцитом [14, л. 19 об.]. Про діяльність черкаських спілчан ретельно повідомляв таємний співробітник охоранки, який брав участь у нарадах, організованих провідниками Південно-Київського району М. Урицьким і Черкаської організації Г. Александровим. На нараді 6 листопада 1907 р. обговорювали питання про проведення масових акцій 22 листопада, у зв'язку з початком суду над членами соціал-демократичної фракції II Державної думи. М. Урицький пропонував видати прокламацію та підготувати наказ із протестом проти суду. Під наказом планували зібрати за допомогою революціонерів якомога більше підписів селян. Агент охоранки зумів навіть зробити копію з проекту наказу, складеного М. Урицьким. У ньому засуджувався несправедливий суд, вимагалось відкритого розгляду справи та висловлювалися слова солідарності «з усією діяльністю фракції». З метою обговорення питання про використання «прийомів пропаганди серед селян», передбачалося наприкінці листопада скликати дві конференції; в Смілі за участю сільських організацій Звенигородського, Черкаського і Чигиринського, а в Умані – Уманського і Липовецького повітів. На тій же нараді обговорювали питання про роботу друкарень у Смілі та Умані; із розмов керівників таємному співробітнику стало зрозуміло, що ці друкарні вже обладнані, але не вистачає техніків [6, арк. 47–48 зі зв.].

У день початку судового розгляду справи членів соціал-демократичної фракції, 22 листопада 1907 р., спілчани організували одинденний страйк на Черкаському цвяховому заводі, проте наказ із протестом проти суду, за даними агентури, підписала незначна кількість робітників [6, арк. 51; 7, арк. 44; 15, с. 301]. Така пасивність пролетарів, очевидно, зумовлювалася побоюваннями звільнень із роботи. Соціал-демократи продовжували працювати в армійському середовищі. Серед солдатів Черкаського гарнізону існувала військово-революційна організація РСДРП. Про це М. Урицький повідомив секретного співробітника та обіцяв забезпечити його нелегальними виданнями для поширення серед військових 176 піхотного Переволоченського полку, що дислокувався в Звенигородці [6, арк. 47 зв.]. Отже,

попри несприятливі обставини, спілчани продовжували революційну діяльність.

З найактивніших організацій Української Спілки, з якими взаємодіяли керівники Південно-Київського району називалася Шполянська в Звенигородському та Златопольській в Чигиринському повітах [6, арк. 93, 94]. Як засвідчувала агентура Київського ГЖУ, з листопада 1907 р. у складі Шполянської громади Спілки діяли виключно євреї; жандарми називали прізвища п'ятнадцяти активістів, зокрема студента Київського університету Св. Володимира І. Телятнікова, А. Котлярського, Л. Котлярського, Я.-А. Могилевського, приїжджого агітатора Л.-Я. Геровича та ін. Рядовими членами організації були робітники-євреї Шполянського цукрового заводу. Новелою пройшла інформація про те, що «всі російські робітники належать до «Союзу русских рабочих»» [6, арк. 94, 94 зв.]. Звісно, тут йшлося про робітників-українців, однак показово, що консервативно-монархічна пропаганда мала успіх серед частини пролетаріату. Законспірована діяльність та відсутність агента в Златопольській громаді УСДС у Чигиринському повіті зумовила те, що правоохоронці знали лише її очільницю – Р.-Р. Шегаль [6, арк. 94, 94 зв.].

Під впливом репресій ситуація в Південно-Київському районі УСДС погіршилася. «Становище району жахливе, – інформували вони киян у січні 1908 р., – усе розвалилось, публіка збиратись не хоче, боїться, грошей не дає...» Відтак, розраховувати на швидке скликання районної конференції не доводилося. Черкаські спілчани відверто заявляли секретарю Центральної групи Спілки (ЦГС) Костянтину (А. Френкелю): «Більше грошей звідси не чекайте, поки не налагодиться обласна організація» [14, л. 17]. Зазначену заяву можна було вважати як ультиматум ЦГС.

У відповідь, спілчанські керівники спрямували на допомогу в район члена ЦГС Наума (Л. Гольденфарба). На початку січня 1908 р., за його допомогою, дещо активізувалася робота шполянських спілчан. На 13 січня 1908 р. у Шполі запланували роботу районної конференції, підготовка якої лягла на плечі місцевих соціал-демократів. Наум листовно повідомив про майбутній форум членів міських Черкаської та Звенигородської, містечкових Шполянської, Златопольської та Кам'янської, сільської Лебединської організації. В останній діяли селяни, які бували вже на спілчанських конференціях. 10 січня, за участі Л. Гольденфарба, в Шполі на любительському спектаклі поставили п'єсу «В городе» за твором Юшкевича, 200-рубльовий збір із якої пішов на партійні потреби, зокрема й на організацію конференції. Проте, внаслідок ужитих охоранкою заходів – обшуків в організаторів і спостереження за спілчанами філерів Київського ГЖУ, замість 12–14 делегатів прибуло не більше 3 і форум не відбувся [6, арк. 94, 94 зв.; 11, арк. 144; 16, арк. 7, 7 зв., 14, 14 зв.].

Агенти повідомляли також про низку сходок членів Шполянської громади УСДС, на одній із яких, 26 січня, обговорювали питання про «кінцеву мету прагнень соціал-демократів – створення з Російської держави демократичної республіки» [6, арк. 95]. Маючи значну агентурну інформацію про діяльність спілчан у Шполі та Златополі, 30 січня, 7 і 25 лютого 1908 р. в усіх відомих жандармам активістів провели

труси, а 12 осіб – заарештували [6, арк. 95, 95 зв.; 12, л. 19; 14, л. 57]. Зазначені слідчі дії зупинили розвиток указаних спілчанських організацій.

Висновки. Отже, в добу реакції спостерігалось посилення кризових явищ у складі організацій Української соціал-демократичної спілки РСДРП. УСДС все ще працювала серед робітників, селян і військових, прагнула налагодити видавничу діяльність. У Черкаській громаді Спілки криза проявилася в здійсненні правоохоронними органами арештів і заслання її членів, унаслідок чого скоротилась кількість і чисельність соціал-демократів, у важкому фінансовому становищі спілчанських осередків. Завдяки діяльності агентів охоранки, серед партійців поширювалася атмосфера страху та непевності. Все це призводило до занепаду осередків УСДС.

Список використаної літератури та джерел

1. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Володимир Іванович Головченко. – Харків: Майдан, 1996. – 190 с.
2. Федьков О. М. Російський соціал-демократ Ісаак Біск і утворення Української соціал-демократичної спілки / О. М. Федьков // Питання історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. 24. – С. 256-275.
3. Федьков О. М. Становлення Української соціал-демократичної спілки / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. – Т. 24. – С. 240-254.
4. Федьков О. М. «Товариш Павлов» і розкол РУП / О. М. Федьков // Укр. іст. журнал. – 2015. – № 3. – С. 88-107.
5. Федьков О. М. Діяльність Української соціал-демократичної спілки на Черкащині в 1905–1907 рр. / О. М. Федьков // Український селянин. Зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 51-57.
6. ЦДІАК України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 106.
7. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1998.
8. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2041.
9. Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 75.
10. Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 626.
11. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2034.
12. ГАРФ. – 102 ДП ОО. – 1907. – Оп. 237. – Д. 8, ч. 1, пр. 2.
13. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1721.
14. Там же. – Ф. 102 ДП ОО. – 1908 г. – Оп. 238. – Д. 8, ч. 1.
15. Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907– жовтень 1910 рр.). Збірник документів / укладачі М. В. Демченко, Т. Б. Слюдікова; відп. ред. М. В. Демченко. Київ: Наукова думка, 1965. 336 с.
16. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2388.

References

1. Holovchenko, V. (1996). *From "Independent Ukraine" to the Union for the Liberation of Ukraine. Essays on the history of Ukrainian Social-Democracy at the beginning of the 20th century.* Kharkiv: Maidan (in Ukr.)
2. Fedkov, O. (2009). *Russian Social-Democrat Isac Bisk and the formation of the Ukrainian Social-Democratic Union. Pytannia istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Issues on the history of Ukraine of the XIX - early XX centuries.),* 24, 256-275 (in Ukr.)
3. Fedkov, O. (2014). *Formation of the Ukrainian Social-Democratic Union. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho*

natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky (Scientific works of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University. Historical sciences), 24, 240-254 (in Ukr.)

4. Fedkov, O. (2015). "Comrade Pavlov" and split of the RUP. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical journal),* 3, 88-107 (in Ukr.)
5. Fedkov, O. (2016). *Activities of the Ukrainian Social-Democratic Union in Cherkasy region in 1905-1907. Український селянин. Збірник наукових праць (Ukrainian peasant. Collection of the scientific works),* 16, 51-57 (in Ukr.)
6. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAC of Ukraine). File 276. List 1. Fund 106.*
7. *TsDIAC of Ukraine. Fund 274. List 1. File 1998.*
8. *TsDIAC of Ukraine. Fund 274. List 1. File 2041.*
9. *TsDIAC of Ukraine. Fund 276. List 1. File 75.*
10. *TsDIAC of Ukraine. Fund 1439. List 1. File 626.*
11. *TsDIAC of Ukraine. Fund 274. List 1. File 2034.*
12. *State Archive of the Russian Federation (GARF). Fund 102. List 237 (1907). File 6. Part 1.*
13. *TsDIAC of Ukraine. Fund 318. List 1. File 1721.*
14. *GARF. Fund 102. List 238 (1908). File 8. Part 1.*
15. *Labor movement in Ukraine during the years of reaction (June 1907 - October 1910). (1965). In Demchenko, M. (Ed.). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)*
16. *TsDIAC of Ukraine. Fund 274. List 1. File 2388.*

O. Fedkov

UKRAINIAN SOCIAL DEMOCRATIC UNION IN CHERKASY REGION ON THE EVE OF THE REACTION

The Ukrainian Social Democratic Union of the RSDLP was formed on the eve of the Russian Revolution and later developed into a strong Social Democratic Union of the Russian Marxist party, which influenced Kiev, Podilia, Volyn, Chernihiv, Poltava provinces as well as part of Bessarabia and Belarusian Mogilev province. The activities of the Union focused on the Menshevik faction of the RSDLP. However, the work of the community and its local branches remains unexplored. Therefore, this article deals with the activity of the USDU in Cherkasy region. The reaction was caused by dissolution of the II State Duma and repressions against the members of the socialist and liberal parties. The leaders of the Ukrainian Social Democratic Union of the RSDLP were searched and arrested. Due to the activity of secret agents and the system of opening and inspection of the mail, secret police were well-informed about the activity of the Union. The efforts of the Social Democrats were prevented by the members of the conservative monarchist alliances, who exerted their influence upon working class. Because of permanent searches and arrests, the branches and membership of USDU reduced. There was a great number of Jews among the members of the union community. Despite repressions, the union activity continued in Cherkasy region, which was a part of the South Kiev USDS. Meanwhile, the Social Democrats from Cherkasy, Uman, Shpola, Zlatopol and other settlements aspired to consolidate human, financial and material resources for recovery of the Union work. The leader of the South Kiev USDS was a well-known Social Democrat Moisei Urytskyi and Cherkasy community was headed by Davyd Myloslavskiy, and since October 1907 its head became Grygorii Alexandrov. The members of the Union continued their activities among the workers, peasants and military men and managed to organize a one-day strike as a result of court trials against the Duma faction members of the Social Democrats. In order to improve activity coordination and its recovery the leaders of the region planned to convene the conferences. Despite all the organized events, the forums didn't succeed. The Union communities were subjected to continuous repressions.

Key words: the Ukrainian Social Democratic Union of the RSDLP, the Union (USDU), Cherkasy, reaction, gendarme, repressions.

Селянська революція

УДК 94(477.54/62) «1905/1907»

О. В. Герасименко

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету

СПРОБА СТВОРЕННЯ «СЕЛЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК» НА СЛОБОЖАНЩИНІ В РОКИ ПЕРШОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 – 1907 РР.

У статті йдеться про селянство як про рушій революції 1905 – 1907 рр., під час якої ним уперше була запропонована власна програма суспільних реформ і створена самостійна безпартійна організація – Всеросійський селянський союз. З'ясовано передумови виникнення та особливості буття Сумської, Яструбинської і Люботинської «селянських республік» на Слобожанщині в 1905 р.

Ключові слова: селянство, селянський рух, революція 1905 – 1907 рр., селянська республіка.

Постановка проблеми. Перша російська революція 1905 – 1907 рр. послугувала поштовхом для створення й активної діяльності селянським партійним і безпартійним організаціям. Улітку 1905 р. був створений Всеросійський селянський союз (ВСС) як самостійна безпартійна організація, яка не визнавала контролю жодного політичного інституту, разом із сільськими радами, комітетами й комісіями своєю діяльністю продемонструвала можливість нових перспектив щодо реорганізації держави та суспільства.

В окремих регіонах Російської імперії вплив ВСС був настільки суттєвим, що контроль за певними територіями належав його місцевим комітетам. Восени 1905 р., коли революція досягла свого піку, утворилися так звані «селянські республіки» – неформальні адміністративно-територіальні об'єднання, які перебирали на себе частину владних повноважень в місцевостях до меж волостей або повітів. На сьогодні відомі три «селянські республіки», які утворилися на території Слобожанщини: Сумська, Яструбинська та Люботинська, яким і присвячена ця публікація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші дослідження щодо вивчення феномену «селянської республіки» виконані ще за радянської доби П. В. Замковим [1], І. Я. Мірошниковим [2]. У роки незалежної України дослідницьку естафету з цієї проблематики перейняли Г. М. Іванушенко [3], В. О. Магась [4], І. Г. Верховцева [5] та ін. На сьогодні найбільш ґрунтовно до вивчення порушеного питання підійшов Д. В. Кудінов [6].

Метою публікації є, по-перше, більш повне представлення результатів наявних напрацювань, оновлення відомостей, спроба з'ясувати, за яких умов відбувалося створення «селянських республік» на Слобожанщині; по-друге, привернення уваги сучасних дослідників до проблематики, опис

існування «селянських республік» в інших губерніях України.

Виклад основного матеріалу. Традиційно першу російську революцію сприймають як сукупність селянських бунтів, страйків і демонстрацій індустріальних робітників та радикально налаштованої молоді – студентства у конкретний проміжок часу: 1905 – 1907 рр. Водночас революцію 1905 – 1907 рр. можна аналізувати в широкому сенсі. Це не лише період революційного вибуху, викиду революційної енергії мас, пов'язаний із суттєвими зрушеннями в колективній свідомості та психології різних соціальних груп, а певна послідовність подій: передумови для активної фази революції, тобто протистояння мас і державної машини, що уособлювала «сили порядку»; наслідки й уроки революції, дії контрреволюції; фаза нового революційного піднесення [7, 597].

Революцію 1905 – 1907 рр. можна вважати насамперед селянською. По-перше, тому що загострення аграрного питання стало однією з головних її причин. По-друге, селянство було основним рушієм революції, що цілком зрозуміло для країни, де більшість населення становили селяни. Селянський чинник зумовлював особливості першої російської революції, робив її народною за характером вимог і набором засобів боротьби. Окремі селянські виступи, що мали локальний характер, зливалися в єдиний потік народного протистояння державній машині – поліції, армії, урядовцям, поміщикам-землевласникам.

Для підтвердження тези про те, що селянство було основним рушієм революції, достатньо навести статистичні дані селянського руху. У радянській історіографії загальні дані про кількість селянських виступів у 1905 – 1907 рр. періодично зростали. Так, С. Дубровський, оперуючи відомостями центральних державних архівів та преси за три роки революції, називає 7165 селянських виступів, серед яких 3228 припадає на 1905 рік, 2600 на 1906 р., 1337 селянських виступів зареєстровано в 1907 р. [8, 40]. Наприкінці ХХ ст. ці показники, з огляду на нові дані, збільшилися приблизно в 4 рази, причому є підстави припускати, що й вони залишаються неостаточними. Підрахувати точну кількість виступів та учасників, які брали в них участь, неможливо через відсутність єдиної методики серед істориків-аграрників, але подібні спроби тривають. Наприклад, сумарні підрахунки селянських виступів у роки першої російської революції наводить дослідниця Л. Сенчакова. Так, у період із 1905 до 1907 рр. у Російській імперії, за її підрахунками, відбулося 25823 селянські виступи, із них в Україні – 6808 [9, 254]. Використовувати надалі показники Л. Сенчакової складно, оскільки немає уточнень щодо виступів по роках, а також нерозв'язане питання стосовно змісту терміна «селянські виступи». Перед нами тільки сума даних, які взяті без будь-яких спроб їх перевірити з різних робіт дослідників, кожний із яких, напевно, використовував власну методику підрахунків селянських виступів. Приблизно такі ж цифри наведено

й у підручнику з аграрної історії України, авторами якої є П. П. Панченко та В. А. Шмарчук. За їхніми підрахунками, в Україні в період революції 1905 – 1907 рр. відбулося 6800 селянських виступів, що охопили більш як 10680 сіл із населенням понад 13 млн осіб [10, 65]. За роками це має такий вигляд: максимальна кількість селянських виступів припадає на 1905 р. – 4065, у 1906 р. їх відбулося удвічі менше – 2194, помітний спад відчутний у 1907 р. – 641 селянський виступ [10, 65].

Селянський рух 1905 – 1907 рр. мав свої загальні й регіональні особливості. Селянські виступи вирізнялися сезонним характером: періоди підйому селянського руху припадали на літо, а спаду, політичної апатії та відступу – на зиму. Винятком були жовтень і грудень 1905 р., коли під впливом подій революції в містах (загальнонаціональний жовтневий страйк, серія локальних «грудневих повстань») селянські виступи досягли небаченої політичної революційної активності [7, 609].

Початок революції поклали події в Санкт-Петербурзі 9 січня 1905 року – «Кривава неділя». Мирна демонстрація робітників, які із сім'ями, дітьми йшли до царя з петицією, була розстріляна перед царським палацом, загинуло близько 1000 демонстрантів і поранено понад 2000 [7, 599].

Розстріл демонстрації петербурзьких робітників викликав хвилю страйків по всій країні, що сигналізувало про глибоке обурення й посилення психологічної напруги в суспільстві. Значення подій 9 січня полягало в тому, що до активного політичного життя й революційної боротьби пробуджувалися великі маси простолуду. Протягом січня – березня у страйках узяли участь 810 тис. робітників [7, 599]. Масові робітничі страйки сприяли активізації боротьби селянських мас. Це засвідчено й в офіційних документах. Так, 2 березня 1905 р. в.о. катеринославського губернатора в своєму циркулярі щодо посилення нагляду за селянами писав: «Рух, що охопив робітників фабрично-заводських районів Катеринославської губернії, безсумнівно справляє враження і на селянське її населення» [11, 91]. Наступного дня, 3 березня 1905 р. у доповіді міністру внутрішніх справ він повідомляв: «Селянський рух настільки серйозний за своїми наслідками і швидким поширенням, що вкрай необхідно звернути на нього особливу увагу...» [11, 91].

Саме в цей час опозиційні до влади сили заговорили про селянство не як про масу, що повинна слідувати за ними, а як про самостійний у цілому клас, що швидко політизувався й набирався політичного досвіду. Улітку 1905 р. селянство вперше представило свою програму суспільних реформ і створило самостійну організацію, яка не визнавала контролю жодного політичного інституту, – Всеросійський селянський союз [6, 82]. За неповними даними, лише в Україні діяло понад 120 його волосних і сільських об'єднань, які налічували десятки тисяч осіб [1, 88].

Уперше термін «селянська республіка» почали використовувати на сторінках колективної монографії «Революція 1905 – 1907 годов в России», до цього серед українських істориків-аграрників цей термін, на думку П. В. Замкового, не вживали [1, 89]. Надалі поняття «селянська республіка» історики розглядали переважно для позначення Сумської повітової організації ВСС, оскільки в період найбільшого

піднесення революції 1905 – 1907 рр. керівництво майже всім повітом виконував Селянський союз.

Не поодинокими були випадки, коли організаторами й керівниками новоявлених селянських квазідержав ставали, по суті, офіційні особи станового селянського самоврядування, організованого на базі «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р. [12, 15; 13, 135]. На думку Т. Шаніна, «надзвичайну організованість» селянських протестних акцій в умовах революції варто пов'язувати не тільки з есерівською агітацією та створенням ВСС [14, 158]. Не меншу роль відіграв і той факт, що організовано селянське самоврядування пореформними часами було на базі віковичного захисника селянина – «миру»: запровадженням у 1861 р. «двоюрочної» системи самоврядування селян, у якій нижчий, базовий рівень становила сільська громада / сільський «мир», «архітектори» майбутнього оновленого сільського ладу, по суті, легалізували історичні форми селянського співжиття, зумовлені необхідністю колективного виживання у складних природних, економічних та соціально-політичних обставинах попередніх епох. Пореформними десятиліттями традиційні форми організації життя села були фактично законсервовані, оскільки це полегшувало виконання фіскальних функцій, забезпечувало самопоміч селян, гарантувало політичну лояльність режиму питомої ваги населення країни [15, 105]. Із загостренням господарської кризи й соціальних суперечностей на початку ХХ ст. «мир» став основою самоорганізації в селянських виступах. Сільські сходи, як зазначають фахівці, революціонізувалися, у межах «миру» стало помітним згуртування селянства, посилилася соціальна солідарність [16, 16].

Прикладом створення однієї з таких квазідержав можна назвати вже згадану вище Сумську селянську республіку. Сумська повітова організація стала однією з найрозвинутіших і найпотужніших складників Селянського союзу імперії. 29 жовтня 1905 р. у Сумах відбувся з'їзд представників селянства 12 волостей повіту. Його делегати ухвалили приєднатися до ВСС і зажадали скликання не пізніше січня 1906 р. Установчих зборів на основі загальних, рівних, прямих за таємного голосування виборів і націоналізації землі без викупу [1, 89].

Селянським рухом у Сумському повіті Харківської губернії керував Антон Петрович Щербак, який мав «величезні організаційні здібності, своєрідне красномовство переконаного фанатика, запальну вдачу та рішучість» [4, 45]. Він чимало зробив для пробудження політичної свідомості селянства та втягнення його в орбіту впливу ВСС.

Унікальність ситуації, що склалась у Сумському повіті в 1905 р., полягала в тому, що в ній так звані «темні» селяни, які раніше сподівалися лише на царську допомогу у своїх бідах, раптом перетворилися на добре згуртовану революційну силу, що позбавила начальство влади над ними. ВСС своїми діями фактично перебрав на себе владу в повітовому центрі. За його ініціативи відбувалися страйки, мітинги, демонстрації, мобілізувалися селяни, гімназисти й робітники для ведення пропагандистської роботи, був затверджений максимум цін на основні продукти, створені нові суди, призупинився призив до армії, обкладено контрибуцією поміщиків та ін. Водночас

комітет зупиняв порубки, погроми та інші насильницькі дії селян, спрямовуючи їхню енергію в мирне річище [6, 84].

Варто згадати існування Яструбинської республіки як складника Сумської селянської республіки. Тут революційні заходи пішли далі від рішень інших волосних комітетів Союзу в повіті. Зокрема, яструбинці не тільки змінили сільську владу та вигнали поліцію, але й створили власну міліцію та експропріювали капітал відділку банку в селі [6, 83 – 84].

У середині жовтня 1905 року сільськогосподарські робітники організували в економії хутора Степного Яструбинської волості страйк, вимагаючи поліпшити умови життя і праці. Свої вимоги спочатку робітники оформили в письмовому вигляді та передали управляючому економією. «Ми, робітники Степної економії, обговоривши своє надважке життя, вирішили вимагати покращення свого економічного становища.

1. Кожному робітнику 15 крб. у місяць, напівробітникам – 12 крб. Робочий місяць не може перевищувати 24 дні. Поденному робітнику один крб. в день, напівробітникам і жінкам – 75 копійок.

2. Десятигодинний робочий день, із яких півгодини на сніданок, годину на обід і півгодини на вечерю.

3. На сніданок вимагаємо супу із картоплею. На обід і вечерю має бути борщ і каша (гречана або пшона змащена салом, а не як зараз гнилим маслом). Яловичина має бути s фунту, сала свиного по чверті фунту на кожного робітника. Хліб має випікатися не у формах, а у звичайній селянській пічці. Приміщення має бути прибраним, а не як зараз: криси вночі гризуть за голову і по всіх котлах, столах та чашках бігають. Ми, робітники Степної економії, вирішили: не приступати до роботи, поки наші вимоги не будуть виконані повністю» [17, 95]. Прочитавши вимоги робітників, управляючий маєтком Зубер викликав війська, що своєю чергою породило негативну реакцію з боку робітників. Близько 20 осіб вирушило до села Морочі, де революційною групою селян керував молотобоець Кузьма Криловецький. Зібрався мітинг працівників двох економії, який переріс у страйк, що тривав 10 днів. Навіть викликані з Сум війська не вплинули на селян, тому адміністрація економії змушена була піти на поступки [3].

24 жовтня 1905 року в Яструбиному на майдані було скликано мітинг. Село оголосило себе незалежною республікою, обрало свою владу – комітет з семи чоловік: К. Криловецького, Ю. Зленка, С. Коноваленка, Н. Зякуна, Я. Осадчого, А. Кобелецького, І. Шевченка. Були вигнані представники царської влади, закрита «монополька» (шинок). Нова влада вирішила відібрати землю в поміщиків, скасувала податки і зажадала повернення податків, сплачених за останні 15 років. На місце волосного старшини призначено Юхима Зленка, який використав 5 тис. крб., що лежали в касі частково на придбання зброї, а частково на допомогу нужденним селянам. Для охорони порядку в селі й волості яструбинці створили бойову дружину. Вона брала участь і в придушенні виступів чорносотенців у Сумах [3].

На короткий час вся влада в повіті опинилася в руках повсталих селян. На мітингу в Сумах яструбинці оприлюднили свої вимоги. Вони стосувалися

поліпшення умов життя, розв'язання земельного питання. Окремим пунктом у кожному селі вимагали створення української школи, а в Сумах – української гімназії [3].

Вплив Сумського комітету поширювався частково на Лебединський та Охтирський повіти. Діяльність організацій Селянського союзу в цих повітах полягала у формуванні вимог до місцевих поміщиків та орендарів про збільшення заробітної плати, зниження цін на оренду землі, а також в самовільному захопленні випасів, вирубці лісів, видаленні робітників з економії силою. Інколи навіть доходило до погромів і пограбувань економії. Останнє відбувалося не з волі Союзу, а всупереч їй. Із самого початку пропаганда ВСС мала мирний характер. Селян закликали дочекатися утворення представницького органу, який вирішить усе справедливо. Для запобігання погромам діячі союзницького руху змушені були вдаватися до хитрощів. Наприклад, селянин Сумського повіту І. Чайка, показуючи селянам на поміщицьку садибу, казав: «Добра школа чи лікарня буде» [4, 48]. І тим самим уникали погромів поміщицьких маєтків.

У дні так званих «жовтневих свобод» Сумський повітовий комітет ВСС став фактичним керівником у повіті, а подекуди й за його межами. Натомість у волостях усю повноту влади зосередили волосні комітети. Вони навіть обклали податком поміщиків. Усі заклади і представники царського уряду на місяць були бойкотовані. До Сум із Яструбинської волості прибули селяни, які стали міською міліцією. Місто було поділене на 20 ділянок, ситуацію на яких контролювало по 2 міліціонери. Отже, Селянський союз зробив усе можливе, щоб у критичний момент не допустити революційного свавілля [4, 49].

Робота Сумського повітового комітету Селянського союзу з організації селян до певного часу йшла доволі успішно, але її перервали репресії. Спочатку були заарештовані керівники повітового комітету, однак це не зупинило рух. У другій половині грудня 1905 року повіт перебував напередодні революційного вибуху: відкрито й таємно проходили мітинги, учасники яких вимагали скликання Установчих зборів; формувались і озброювалися бойові дружини; у Сумах відкрито говорили про необхідність арешту посадових осіб і поліції; у багатьох селах повіту сільські старости й волосні старшини були зміщені та замінені виборними від селян; до земських начальників ніхто не звертався. Таке становище довго не могло залишатися без змін. Для придушення селянського руху Харківський губернатор надіслав у Сумський повіт велику кількість військових загонів, а в Сумах і повіті 26 грудня 1905 р. оголосив військовий стан. За допомогою сили владі на деякий час вдалося паралізувати діяльність організацій Селянського союзу на Сумщині [4, 51]. Тимчасову владу народних мас у Сумському повіті ліквідували. Поліція заарештувала близько 1100 осіб. Найнебезпечніших із них вислали до північних губерній Російської імперії [1, 93].

Як приклад самоорганізації робітників і селян можна назвати Люботинську республіку. 10 грудня 1905 р. Люботин Харківської губ. проголошено республікою. Тут були створені бойові дружини, зокрема кінний загін, народна міліція (до 200 осіб) та загін сестер-жалібниць, влаштовано шпиталь для поранених [2, 96]. У республіці робили спроби

встановити революційний порядок. Від імені загальних зборів призначали чергових по станції для перевірки поїздів, пошти, телеграфа, складів. Жителям зі складів видавали по нарядах вугілля, газ, дошки. На вхідних шляхах на станції зводили барикади із вагонів, паровозів. Створене тимчасове управління залізниці виконувало, крім того, функцію правосуддя. Жандармів, колишніх начальників депо і станцій судили «всім народом». Повстанці проводили масові мітинги, на яких були присутні близько 3 тис. робітників і селян навколишніх сіл [2, 96].

Люботинській республіці судилося проіснувати найменше з тих, які відомі на сьогодні, – 9 днів. Уже 19 грудня 1905 р., унаслідок триденних боїв, «Люботинська республіка» перестала існувати. Були вбиті й поранені 120 осіб. На станції для наведення порядку залишилося 100 багнетів піхоти із 40 офіцерами та 30 козаків під командуванням 10 офіцерів [2, 96].

На думку Д. Кудінова, феноменальність революційного утворення селянських республік полягає в тому, що, по-перше, місцевій демократичній опозиції вдалося розбудити консервативну масу селянства та реалізувати передусім «революцію в розумі» землеробів, прищепити їм ідеї соціальної справедливості та демократичні цінності. По-друге, повалення легальної влади в повіті за умов розгортання громадського розбрату відбувалося безкровно. По-третє, селянство продемонструвало здатність швидко вчитися політичного досвіду, ефективно управляти, що було неочікуваним як для революційного, так і для консервативного табору [6, 88–89].

Висновки. На Слобожанщині в 1905 р. одна за одною утворювали селянські республіки, хоч усі вони були приречені на невдачу та нетривале існування, вони продемонстрували можливість щодо ліквідації чинних порядків. Нині недостатньо дослідженою є проблема існування подібних селянських республік в інших губерніях України, що становить перспективну тему для іншої наукової розвідки.

Список використаної літератури та джерел

1. Замковий П. В. 3 історії «селянської республіки» на Сумщині / П. В. Замковий // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 87–94.
2. Мірошніков І. Я. Люботинська республіка 1905 р. / І. Я. Мірошніков // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 94–97.
3. Івануценко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття [Електронний ресурс] / Г. Івануценко. – Режим доступу : <http://history.sumynews.com/research/article/79-yastrubynskarespublikapohliadcherezstolittia.html>.
4. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції / В. О. Магась // Інтелігенція і влада : громад.-політ. наук. зб. – 2008. – Вип. 11. – С. 44–53.
5. Верховцева І. Г. Станове самоврядування і протестний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст.: «селянські республіки» / І. Г. Верховцева // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації : матеріали міжн. наук.-прак. конф., 29–30 травня 2015 р. – Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. – С. 76–78.
6. Кудінов Д. Сумська селянська республіка у втічизнаній і зарубіжній історіографії / Д. В. Кудінов // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 21. – С. 82–90.
7. Литвин В. Історія України : у 3-х томах / В. Литвин. – Том II : Кінець ХVІІІ – початок ХХ ст. – Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 760 с.

8. Дубровський С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 168 с.
9. Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М. : [б. и.], 1989. – 264 с.
10. Панченко П. П. Аграрна історія України : підручник / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 342 с.
11. Історія Української РСР : у 8-ми т. – 10-ти кн. – Т. 4. – Київ : Наукова думка, 1978. – 532 с.
12. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух / І. Г. Верховцева // Чорноморський літопис : науковий журнал. – Миколаїв, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.
13. Наумов С. О. «Селяни усієї України, єднатесь!» : організаторська робота українських партій на селі (1905–1907 рр.) / С. О. Наумов // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 132–138.
14. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907–1917–1922 / Т. Шанин. – М. : Весь мир, 1997. – 560 с.
15. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування та «мир»: до питання модернізації аграрного ладу в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Г. Верховцева // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси : матеріали V всеукраїнської наукової конференції. м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р. : у 5-х частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2015. – Ч. 5. – С. 103–106.
16. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX–начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М. : изд-во МГУ, 2004. – 208 с.
17. Федоренко Г. М. Історія бережжя річки Локні Сумської області (від давніх часів до 1930 року) / Г. М. Федоренко. – Суми : [б. в.], 1965. – 185 с.

References

1. Zamkovy, P. V. (1985). History of “peasant republic” in Sumy. *Ukrainian Historical Journal*, 12, 87–94. (in Ukr.)
2. Mirosnikov, I. Y. (1985). Lyubotinska republic 1905 year. *Ukrainian Historical Journal*, 12, 94–97 (in Ukr.)
3. Ivanushenko, G. *Yastrubinsky Republic: a view through the centuries*. Available at : <http://history.sumynews.com/research/article/79-yastrubynskarespublikapohliadcherezstolittia.html> (in Ukr.)
4. Magas, V. O. (2008). “Peasant republic” in Sumy region during the First Russian Revolution (*Intellectuals and Power: hromad.-watered. Sciences. Coll.*), 11, 44–53 (in Ukr.)
5. Verkhovtseva, I. G. (2015). *Estates self-government and the protest movement of the peasants in the Russian Empire in the early twentieth century: “peasant Republic” (Modern Challenges for social sciences in the context of globalization)* Lviv: Lvivska fundatsiya suspilnyh nauk, 76–78 (in Ukr.)
6. Kudinov, D. (2011). *Sumy peasant republic in domestic and foreign historiography*. *Chasopis ukrainskoi Istorii (Journal of Ukrainian history)*, 21, 82–90. (in Ukr.)
7. Lytvyn V. (2005). *Ukrainian history*, 3(2). Kyiv: Publishing house “Alternatyvy” (in Ukr.)
8. Dubrovskiy, S. M. (1956). *The Peasant Movement in the Revolution of 1905 - 1907*. Moscow (in Russ)
9. Sentchakova, L. T. (1989). *The Peasant Movement in the Revolution of 1905 – 1907*. Moscow (in Russ)
10. Panchenko, P.P., Shmarchyk, V. A. (2000). *The Agrarain History of Ukraine*. Kyiv: Association “Znannya” (in Ukr.)
11. *History of Ukrainian SSR (1978)*, 8(4). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
12. Verkhovtseva, I. G. (2014). *Peasant Self-Government in the Russian Empire in the conditions of the Revolution 1905 – 1907 years: Pryhovorny movement*. *Chornomorskiy Itopis: naukoviy zhurnal (Chronicle Black Sea)*, 10, 12–20 (in Ukr.)
13. Naumov, S. O. (2005). “Peasants all over Ukraine, unite!”, *Ukrainian party organizational work in the countryside (1905*

- 1907) *UkraYniskiy selyanin (Ukrainian peasant)*, 9, 132–138 (in Ukr.)
14. Shanin, T. (1997). *Revolution as a moment of truth. Russia 1905–1907 – 1917–1922*. Moscow: *Ves mir* (in Russ.)
15. Verkhovtseva, I. G. (2015). *Peasant government and “peace”: before the question of modernization of the agrarian system in the Russian Empire (second half of XIX – early XX century)*. 2015 5th Ukrainian current social and humanitarian discourses, 5(5), 103–106. Dnipro (Ukraine) (in Ukr.)
16. Kukushkin, Yu. S., Timofeyev, N. S. (2004). *Selfgovernment Russian peasants (XIX – early XX century)*. Moscow: MGU (in Russ.)
17. Fedorenko, G. M. (1965). *History of the Loknya river right coast in Sumy region (from ancient times to 1930)*. Sumy (Ukraine) (in Ukr.)

O. Gerasymenko

AN ATTEMPT TO CREATE «PEASANT REPUBLICS» IN SLOBOZHANSCHYNA DURING THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION 1905 – 1907

First Russian Revolution 1905 - 1907 gg. gave a push to create and active work of peasant party and non-party organizations. In the summer of 1905 peasants for the first time put forward their program of social reforms and established an independent organization that does deal with the control of any political institution - the All-Russian Peasant Union. All-Russian Peasant Union, peasant councils, committees and commissions - are the examples of non-party organizations whose activities have demonstrated the possibility of new prospects for reorganization of the state and society.

According to incomplete statistics, only in Ukraine were more than 120 of his of townships and rural associations, numbering tens of thousands of people. In some regions of the Russian Empire union influence was so great that control certain territories belonged to its local committees. In autumn 1905, when the revolution reached its peak, formed the so-called «peasant republics» - informal administrative-territorial associations that have assumed the powers of localities in the limits of townships or counties. Historians today know three «peasant republics», formed in the territory of Sloboda Ukraine, Sumska, Yastrubynska and Lyubotynska.

The aim of this publication is, firstly, more fully present the results of previously conducted developments, add new information acquired after the previous development topics and thus try to show conditions under which «peasant republics» in Slobozhanschyna were created. Second, draw attention of modern researchers to this issue with the accumulated material, to investigate the existence of «peasant republics» in other provinces of Ukraine.

The uniqueness of the situation that has formed in Sloboda Ukraine in 1905 was that it called «dark» peasants who previously hoped exclusively for royal assistance in their troubles, suddenly turned into a well-cohesive revolutionary force that deprived the leadership power over them. All-Russian Peasant Union by its actions actually took over all power. On its initiative took place strikes, demonstrations, mobilized peasants, the students and workers to conduct outreach work, was set maximum prices for basic products, created new courts, the army stopped conscription, coated indemnities landlords. Meanwhile committee stopped felling, riots and other violent peasants acts, directing their energy in a peaceful way.

Although all the above-mentioned so-called «republics» were doomed to failure and brief existence, they have demonstrated the ability to eliminate the existing orders. At present remains unexplored question of the existence of similar «peasant republics» in other provinces of Ukraine, but this is another topic of scientific exploration.

Key words: peasantry, peasant movement, 1905–1907 Revolution, peasant republic.

УДК 94(47+57)(92); 32.019.5

В. Л. Калитвянська

здобувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КОНЦЕПЦІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В. ДАНИЛОВА В КОНТЕКСТІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРЯСІНЬ 1917– 1921 РР.

У статті на основі аналізу наукової літератури схарактеризовано внесок видатного історика в дискусію про селянську революцію та роботу над міжнародними проектами. З'ясовано розуміння істориком революційних подій 1917–1921 рр. Зроблено спробу проаналізувати деякі аспекти концепції селянської революції В. Данилова. Розкрито розуміння істориком значення ведення величезного масиву джерел з історії селянства першої половини ХХ ст. до наукового обігу. Доведено, що громадськість і світова наука отримали доступ до більшої частини з них завдяки зусиллям колективу вчених, які об'єдналися навколо видатного історика-аграрника.

Ключові слова: В. Данилов, концепція селянської революції, міжнародні проекти, аграрне питання, 1917–1921.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю ґрунтовного вивчення концепції В. Данилова в контексті головних віх вітчизняної історії поч. ХХ ст. Потреба в аналізі обраної проблематики аргументована винятковою цінністю поглядів видатного історика, дисидента на тогочасні аграрні перетворення.

Теоретичну основу статті становлять праці авторитетних вітчизняних і зарубіжних дослідників у галузі аграрної історії, досить нового напрямку у світовій науці другої половини ХХ ст. Першим ученим, наукові праці якого залучено до аналізу, є Віктор Петрович Данилов, автор п'яти великих монографій, трьохсот п'ятдесяти наукових статей, розділів у колективних працях, ініціатор, упорядник і редактор великої кількості публікацій, учасник та керівник загальносоюзних, загальноукраїнських і міжнародних симпозіумів, конференцій та проектів з аграрної й політичної історії Радянської Росії [1, 72]. Варті уваги й роботи таких фахівців з аграрної історії, як В. В. Кондрашин, Н. А. Івницький, М. А. Вілцан, І. Е. Зеленін, які працювали над міжнародними проектами під професійним керівництвом В. Данилова. Їхній науковий шлях розпочався ще в радянський час, а праці стали яскравим прикладом еволюції поглядів радянських істориків під впливом зовнішніх щодо науки факторів розвитку (суттєвих політичних змін у нашій країні) у 1990 – 2000-х рр.

У дослідженнях В. Данилова продемонстровано, що селянський рух у період революційних подій 1917 – 1921 рр. був закономірним та історично зумовленим явищем тогочасної дійсності. Він був аргументований комплексом об'єктивних і суб'єктивних причин, пов'язаних із головною подією вітчизняної історії початку ХХ ст. – революційним потрясінням, складником якого була селянська революція як реакція селянської країни на нездатність держави розв'язати аграрне питання в інтересах більшості населення. За концепцією дослідника, історія селянського руху в розглянутий період – це обстоювання селянами свого варіанта розвитку сільського господарства перед натиском державної влади, що ставила село у вкрай важкі умови, несправедливі з погляду селянських інтересів. Селянський рух був породжений жорстким тиском на село радянської влади, з огляду на сформовану важку суспільно-політичну та соціально-економічну ситуації. В аналізованій період суть державної політики полягала в одному головному елементі – за рахунок селян розв'язувати державні проблеми, незважаючи при цьому на їхню позицію [2, 320].

Ситуація ускладнилася початком громадянської війни, відрізавши промислові центри від країв багатих хлібом, а також низьким урожаєм 1917 р. Крім того, занепад промислового виробництва унеможливив взаємовигідний, еквівалентний обмін між містом і селом. Неминучість селянського протистояння з державною владою виникала з факту, що селянство не могло не брати участь у громадянській війні через такі фактори, як мобілізація, трудові повинності. При цьому додавалася моральна й фізична втома села від трирічної імперіалістичної війни, що в комплексі з окресленими обставинами повинно було негативним чином позначитися на селянському господарстві, а отже, і на політичних настроях селян, створити в селі найсильніший осередок опору державній політиці [5, 7].

Отже, для початку селянського руху в 1917 р. існували причини, що мали об'єктивний характер. Селянські повстання стали природною захисною реакцією селянства проти державного насильства. Те, що селянський протест вилився у форму масового стихійного руху, який супроводжувався всіма притаманними «мужицькому бунту» виявами, не дає ніяких підстав для звинувачення селян в антипатріотизмі, темряві, «стадній люті». У зазначений період у них просто не було іншого способу захистити себе від жорсткого державного тиску, обмежити його до мінімального рівня. Антидержавним селянський рух був тому, що влада в умовах господарської розрухи не змогла забезпечити село еквівалентним і справедливим товарообміном, не залишивши селянам вибору, як протистояти їй на тлі справді грабіжницької щодо села політики [4, 38].

У своїх працях В. Данилов характеризував соціальний склад учасників виступів і демонстрував, що проголошений радянською владою курс на класовий пріоритет сільської бідноти на практиці виявився нездійсненим. На особливу увагу заслуговують три проекти очолювані В. Даниловим: «Селянська революція в Росії. 1902 – 1922 рр.», «Радянське село очима ВЧК – ОГПУ – НКВС. 1918 – 1932 рр.» і «Трагедія радянського села. Колективізація і розкулачення. 1927 – 1937 рр.». Серед них особливе

місце посідає перший проект – «Селянська революція в Росії». Його авторами є В. Данилов та один із засновників західного селянознавства, професор Манчестерського університету Теодор Шанін [3, 21]. Т. Шанін протягом багатьох років працював над проблемами історії селянства, був автором таких відомих книг, як «Незручний клас» і «Революція як момент істини». Селянський рух початку ХХ ст. за концепцією вчених потрактований як основа всіх революційних змін і потрясінь, які сталися в перші десятиліття ХХ ст. На основі селянської революції розгорталися всі інші соціальні та політичні революції, зокрема більшовицька революція в жовтні 1917 р.

В інтерпретації авторів зазначеного вище проекту йдеться не просто про селянський рух як про постійний фактор суспільно-політичного життя Росії в пореформений період, а про селянську революцію як самостійний феномен, який мав свою лінію розвитку. На думку В. П. Данилова та Т. Шаніна, початком цієї революції став 1902 рік, оскільки тоді в Полтавській і Харківській губерніях розпочався селянський рух, що поширився потім на колишні райони закріпачення Європейської Росії, принципово відрізнявся від попередніх селянських виступів. Перш за все відмінності полягали в масштабах руху, його цілях, поведінці селян. В. Данилов уважає, що новим явищем у селянських виступах 1902 рік став радикалізм селянських настроїв і вимог. Саме вони свідчили, що на історичну сцену відкрито виступив новий селянин – селянин епохи революції з революційним гаслом ліквідації поміщицького землеволодіння і приватної власності на землю. «Земля і право вільного господарювання на ній» – така головна мета селянської революції. Згодом, і в 1917 р., і в роки громадянської війни її втілення в життя було головним змістом селянського руху в усіх його формах та в усіх регіонах [6].

На думку авторів проекту, селянська революція закінчилася в 1922 р. перемогою, незважаючи на розгром селянського повстання. Такий парадоксальний, на перший погляд, висновок В. Данилов аргументує фактом ухвалення більшовиками в 1922 р. нового «Земельного кодексу». В. Данилов зазначає, що перемога селянської революції виявилася рівносильною поразці, оскільки селянство не змогло створити владу, яка б захищала їхні інтереси.

Наукова значущість концепції В. Данилова полягає в тому, що вона ґрунтована на величезному комплексі архівних джерел із центральних і регіональних архівів, уперше введених до наукового обігу в ході реалізації проектів [7, 18].

На початку 90-х рр. ХХ ст. був створений «Центр селянознавства і аграрних реформ», який очолював В. Данилов. Під його керівництвом проходила основна робота над проектом «Селянська революція в Росії». У межах проекту була реалізована робота з виявлення й публікації джерел з історії селянської революції в період її кульмінації. У центрі уваги опинилися події в селі в 1917 – 1922 рр. Подібний вибір був не випадковим.

Він був зумовлений кількома обставинами. Одна з них – це той факт, що, практично не вивчивши теми селянських повстань, радянські історики створили вкрай спотворену з погляду офіційної ідеології картину. Радянська історіографія звела всі селянські

виступи до «контрреволюційних куркульських закатів», ініційованих «есерами і агентами білих армій».

В. Данилов вирішив зосередитися на виконанні роботи під час проектів у центральних і місцевих архівах, щоб під час висвітлення ключових аспектів проектів перш за все «надавати слово документу» [8, 32].

Найважливішим результатом проекту «Селянська революція в Росії» стали нові знання про причини, масштаби, перебіг і наслідки селянського руху в Росії й Україні в 1917–1922 рр. Була доведена єдина основа селянських повстань у розглянутий період у всіх вивчених регіонах колишньої Російської імперії, що полягала в прагненні селян захистити свої права на землю й вільне господарювання на ній, завойовані внаслідок аграрно-селянської революції 1917 р.

Селянські повстання на території Тамбовської губернії, на Дону, Поволжі та в Україні в 1918–1921 рр. мали антидержавний характер, були спрямовані проти політики «воєнного комунізму» більшовиків. Водночас вони не мали контрреволюційного характеру, не були спрямовані проти основних завойовань революції: радянської влади й аграрного законодавства більшовиків 1917 р. [6].

Описувані селянські виступи не можуть бути кваліфіковані як «куркульські», оскільки основними їхніми учасниками були середняки. Документи збірок переконливо доводять, що селянські й козацькі повстання в Тамбовській губернії, на Дону, Поволжі й на Півдні України в 1918–1921 рр. за своїм характером були стихійним обуренням народних мас антиселянською політикою більшовиків, а не спровокованими есерами, анархістами, агентами білих армій. Антибільшовицькі партії не вели селян і козаків, а йшли за ними та разом з ними, надаючи їхньому руху більш організованого характеру: есери в «Антоновщині», анархісти «махновщині» та ін. [1, 67].

Із кожним новим масивом досліджених документів усе більше вимальовувався стихійний характер селянської революції, рух якої намагалися використовувати різні політичні сили. Проте селянство забезпечило більшовикам перемогу в громадянській війні. Парадокс полягав у тому, що селяни з двох зол, «червоних» і «білих», вибрали меншу – більшовиків, оскільки вони не зазіхали на головні завойовання революції, а білі армії несли загрозу реставації колишніх порядків, насамперед поміщицького землеволодіння. Страх селян перед цією загрозою виявився сильнішим, ніж їхня ненависть до комуністів, особливо влітку 1919 р. у період успішного наступу білих.

Проект «Селянська революція в Росії», як й інші проекти В. Данилова, позитивно вплинув на розвиток регіональної історіографії, а також на основі документів підтвердив концепцію вченого.

Отже, науковий проект «Селянська революція в Росії. 1902–1922 рр.» укотре продемонстрував погляди В. Данилова на проблемні питання аграрної історії, а також зробив безсумнівний позитивний внесок у розвиток історіографії. Завдяки йому до наукового обігу введено величезний масив джерел, що характеризують поведінку селянства в епоху революції та громадянської війни. Його учасниками

виконані серйозні дослідження про причини, масштаби, характер і результати селянського руху в розглянутий період у низці найважливіших епіцентрів [7, 21].

Аналіз концепції В. Данилова – справа не одного покоління дослідників, однак і зараз ми можемо оперувати найважливішими положеннями цієї концепції. В. Данилов був і залишається єдиним дослідником, який досліджував історію держави крізь призму аграрно-селянського питання. На відміну від своїх колег, він описував процес аграрного розвитку останніх півтора століття в цілому як єдиний процес. На його думку, аграрні перетворення, які мали вигляд чи то реформ, чи то революцій, що повторювались знову і знову в середньому через 20 років, засвідчували глибоку занедбаність аграрного питання. У підсумку аграрне питання не розв'язане й до сьогодні. Подальше вивчення аграрної історії вкрай актуальне, є одним із пріоритетних наукових напрямів історичних досліджень.

Список використаної літератури та джерел

1. Данилов В. П. *Современная российская историография. В чем выход из кризиса?* / В. П. Данилов // *Россия в XX веке. Судьбы исторической науки.* – М.: [б. в.], 1996. – С. 53–76.
2. Данилов В. *Аграрные реформы и аграрная революция в России* / В. Данилов // *Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире.* – М.: [б. в.], 1992. – С. 310–321.
3. Данилов В. П. *Советская деревня 1930–1934 гг. по документам ОГПУ–НКВД: введение* / В. П. Данилов // *Советская деревня глазами ОГПУ–НКВД: в 3 т.: док. и материалы.* – М.: [б. в.], 2003. – Т. 3.: 1930–1934. – Кн. 1.: 1930–1931. – С. 7–46.
4. Данилов В. П. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939* / В. П. Данилов // *Документы и материалы: в 5 т.* – М.: [б. в.], 2004. – Т. 5.: 1937–1939. – Кн. 1.: 1937. – 648 с.
5. Данилов В. П. *Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. [Электронный ресурс]* / В. П. Данилов // *Крестьяне и власть.* – Москва–Тамбов, 1996. – С. 4–23. – Режим доступа: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html.
6. Данилов В. П. *Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. [Электронный ресурс]* / В. П. Данилов. – Режим доступа: <http://ladim.org/st007.php>.
7. Данилов В. П. *Крестьянская революция в России: 1902–1922 гг.* / В. П. Данилов // *Крестьяне и власть: материалы конф.* / Тамб. гос. техн. ун-т; Моск. высш. шк. соц. и экон. наук. – М. – Тамбов, 1996. – С. 4–23.
8. Кондрашин В. В. *Научно-исследовательский проект «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»* / В. В. Кондрашин // *Материалы межвузовской научно-практической конференции, посвященной 60-летию Пензенского государственного педагогического университета имени В. Г. Белинского (гуманитарные науки).* – Пенза, 1999. – С. 30–37.

References

1. Danilov V. P. *Sovremennaya rossiyskaya istoriografiya. V chem vyihod iz krizisa?* / V. P. Danilov // *Rossiya v XX veke. Sudby istoricheskoy nauki.* – M., 1996. – S. 53–76.
2. Danilov V. *Agrarnye reformy i agrarnaya revolyutsiya v Rossii* / V. Danilov // *Velikiy neznakomets: krestyane i fermeryi v sovremennom mire.* – M., 1992. – S. 310–321.
3. Danilov V. P. *Sovetskaya derevnya 1930–1934 gg. po dokumentam OGPU–NKVD: vvedenie* / V. P. Danilov // *Sovetskaya derevnya glazami OGPU–NKVD: v 3 t.: dok. i materialyi.* – M., 2003. – T. 3. 1930–1934. – Kn. 1. 1930–1931. – S. 7–46.
4. Danilov V. P. *Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. 1927–1939* / V. P. Danilov // *Dokumentyi i*

- materialy : v 5 t. – M., 2004. – T. 5. 1937–1939. – Kn. 1. 1937. – 648 s.
5. Danilov V. P. *Krestyanskaya revolyutsiya v Rossii, 1902–1922 gg.* // *Krestyane i vlast.* – Moskva-Tambov, 1996. – S. 4–23. [Elektronnyy resurs] *Rezhim dostupa* http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
6. Danilov V. P. *Krestyanskaya revolyutsiya v Rossii, 1902–1922 gg.* [Elektronnyy resurs]. – *Kod dostupu:* <http://ladim.org/st007.php>;
7. Danilov V. P. *Krestyanskaya revolyutsiya v Rossii: 1902–1922 gg.* // *Krestyane i vlast: materialy konf. / Tamb. gos. tehn. un-t; Mosk. vyssh. shk. sots. i ekon. nauk. M. – Tambov, 1996.* – S. 4–23.
8. Kondrashin V. V. *Nauchno-issledovatel'skiy projekt «Krestyanskaya revolyutsiya v Rossii. 1902–1922 gg.» / V. V. Kondrashin // Materialy mezhdvuzovskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyaschennoy 60-letiyu Penzenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni V.G. Belinskogo (gumanitarnye nauki).* – Penza, 1999 – S. 30–37.

V. Kalytyvianska

V. DANILOV'S CONCEPT PEASANT REVOLUTION IN THE REVOLUTIONARY UPHEAVALS 1917–1921

On the basis of analysis of scientific literature highlights the contributions outstanding historian in the discussion of peasant revolution and work on international projects. Historian reveals the understanding of the revolutionary events of 1917–1921. The attempt to analyze some aspects of the concept of peasant revolution V. Danilov. Reveals the importance of understanding the historian driving the vast array of sources on the history of the peasantry first half of XX century. in the scientific revolution. It was found that the science community and the world have access to most of them thanks to the efforts of scientists, united around a prominent historian and agrarian.

Purpose this study is that based on available counted and unpublished materials and archives to explore the features of scientific, historical and social activities V. Danilov.

Is the possibility of using its material in monographs generalizing works on contemporary history. Material conclusions and generalizations contained in the work, expand knowledge about the problems of the peasants of the twentieth century. Results of the study can be used in the classroom institutions of higher education, in particular to prepare lectures modern history of Ukraine, the Ukrainian village life.

The scientific novelty of the proposed research is to develop a problem statement and a comprehensive study and analysis of scientific and historical heritage of the scientist. It is assumed that new aspects will be studied in addressing the most pressing issues and locus of Soviet agriculture.

An analysis of the concept of V. Danilov – a matter of several generations of researchers. But now we can note a number of important provisions of the concept. Mr. Danilov was the only researcher who studied the history of the state through the prism of agrarian and peasant question. Unlike his colleagues, he considered the process of agricultural development of the last half century as a whole, as a single process. According to him, agricultural transformation, which looked like either

reforms or revolutions that are repeated again and again an average of 20 years showed a deep throw agrarian question. As a result, the agrarian issue is not resolved to this day. Therefore, the further study of agricultural history is extremely important and is one of the priority directions of scientific historical research.

УДК 94:63(477)«1914/1917»

Н. А. Ковальова

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпро)

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ФОРМУВАННЯ ПРИЧИН ДРУГОГО ЕТАПУ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1914 – 1917 РР.)

Статтю присвячено проблемі формування передумов «аграрної революції» в українських губерніях в умовах Першої світової війни. Метою дослідження є з'ясування впливу війни на відносини між селянами й поміщиками в 1914 – восени 1917 рр. З'ясовано, що до традиційних суперечностей між цими соціальними групами додалися нові: невдоволення мобілізацією до війська, виснажлива жіноча праця, зубожіння та «солдатський» чинник. Питання найму робочої сили й оренди землі були головними у відносинах між селянами та поміщиками влітку – восени 1917 р. Відкриту соціальну боротьбу між ними спричинила погромницька діяльність фронтівиків восени 1917 р.

Ключові слова: Перша світова війна, «аграрна революція», поміщики, селяни, оренда, мобілізація, солдати-фронтівики, погроми.

Постановка проблеми. На тлі загального економічного піднесення 1910 – 1914 рр. поміщицькі й селянські господарства, які до революції 1905 – 1907 рр. страждали від «зубожіння», адаптувалися до умов ринково-капіталістичного розвитку, їхні економічні проблеми втрачали свою актуальність. Однак Перша світова війна відновила кризові тенденції в розвитку сільськогосподарської галузі, спричинила глибокі соціальні погрязіння для всіх верств суспільства і сформувала нові джерела конфліктів на селі. Війна, зокрема, загострила суперечності між поміщиками й селянством і сформувала передумови для другого етапу «аграрної революції», який розпочався 1917 р. Як відомо, змістом «аграрної революції» 1902 – 1922 рр. був соціальний конфлікт між селянством та поміщицтвом (тривав із 1902 до 1919 – 1920 рр.), який пізніше (1919 – 1922 рр.) переріс у політичну (і воєнну) конфронтацію селянства з державою. Після відкритого періоду соціальної конфронтації в 1902 – 1907 рр. наступне десятиріччя (1907 – 1917 рр.) уважалося новим латентним періодом визрівання передумов для другого відкритого періоду «революції» 1917 – 1922 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив Першої світової війни на стан сільського господарства (переважно в загальноросійському контексті) дослідники стали вивчати ще в 1920 рр. [1; 2]. У 1950 рр. науковці звернули увагу на розвиток поміщицького господарства та продовольче становище Росії під час

війни [3; 4]. Сучасними українськими дослідниками О. П. Реєнтом та О. В. Сердюком ґрунтовно проаналізований вплив Першої світової війни на становище сільського господарства Наддніпрянської України в економічному контексті [5 7]. Продовольче становище України під час війни описане Н. О. Шапошніковою [8]. Вияви селянського руху в роки війни (форми соціального протесту, кількісні показники) досліджували О. В. Герасименко [9], Б. Й. Заброварний [10]. «Солдатський» чинник у розгортанні другого етапу «аграрної революції» предметно простежив В. С. Лозовий, який з'ясував мотивацію участі фронтовиків у погромницькому русі восени 1917 р. [11]. Отже, в історіографії два складники проблеми досліджені відокремлено один від одного: перший – становище сільського господарства Наддніпрянської України й розвиток селянського руху під час Першої світової війни обмежується початком 1917 р., окремим періодом називають революційні події 1917 р.

Мета. Під кутом зору конфліктологічного аналізу (конфліктологія – галузь науки, призначенням якої є розуміння закономірностей виникнення, розвитку та врегулювання конфліктів) можливо в новому контексті розглянути передумови визрівання другого етапу «аграрної революції» в умовах Першої світової війни. Мета дослідження з'ясування впливу війни на відносини між селянами й поміщиками в 1914 – восени 1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Сільське населення українських губерній станом на 1913 р. сягало 27,682 млн осіб, із них землеробством були охоплені близько 25 млн осіб [5, 10]. Площа поміщицького землеволодіння в 1917 р. дорівнювала 12 239 тис. дес. [12, 11], а власне дворянське, згідно з даними М. А. Рубача, у 1917 р. оцінювали у 8,9 млн дес. [13, 321]. Чисельність поміщиків (відповідно до матеріалів про їхні господарства) в Україні в 1917 р. становила 33,6 тис. осіб, що становило 0,8 % господарств [12, 11]. За даними В. Качинського, поміщицькі господарства сягали близько 20 % від усієї посівної площі України [14, 15].

Поміщики в роки Першої світової війни здобули нові джерела прибутків, пов'язані з воєнними поставками [3, 166], однак війна зумовила й нові проблеми: брак робочих рук і розрив зв'язку сільського господарства з ринком (внутрішнім та зовнішнім) [1, 171–172; 2, 37; 4, 41]. Землевласник і громадський діяч Є. Чикаленко, який власноручно господарював у с. Перешори на Херсонщині, зазначав: «Хазяйнувати цього літа, 1915 року, було ще тяжче, як минулого, бо людей ставало на селі все менше та менше; крім того, раз у раз реквізували коні та повозки, або вигонили селян возити всякі військові речі. Землі зоставалося все більше необробленої, доводилося її покидати на сінокоси, а невідомо чим їх косити, коли й людей поменшало, і сіножаток ніде не можна було придбати» [15, 342]. Загалом за перші три роки війни посівна площа приватновласницьких земель скоротилася майже удвічі. Частка поміщицьких посівів у 1916 р. в Україні становила 18,6 % від усієї посівної площі, однак їхня врожайність була вищою на 25–30 %, ніж селянських. У поміщицьких господарствах, на думку П. Теличука, вироблено не менше ніж половина всього хліба, який надходив в Україні на ринок [16, 85–87].

Унаслідок мобілізації чоловіків до війська в поміщицьких маєтках стали працювати військовополонені, біженці, солдатські команди, продуктивність роботи яких була низькою й малоефективною. Станом на 1916 р. у сільському господарстві України, зважаючи на бурякові плантації, згідно з даними Н. Шапошнікової, працювало не менше ніж 200 тис. військовополонених [8, 32]. На думку міністра землеробства Тимчасового уряду В. Чернова, землевласники завдяки роботі військовополонених стали практично незалежними від селянства околицьних сіл і менше враховували його інтереси [17, 145]. Через таке ставлення масового характеру влітку 1917 р. набуло зняття земельними комітетами військовополонених із робіт у поміщицьких маєтках, що мало своїм наслідком дезорганізацію їхньої виробничої діяльності.

У володінні селян Наддніпрянської України напередодні 1917 р. перебувало понад 28 млн дес., або 64 % від усієї земельної площі, а селянське землекористування, згідно з підрахунками В. Шевченка, у 1917 р. налічувало понад 30,6 млн дес., або 74,3 % від усього земельного фонду в Україні [див.: 16, 54; 18, 27]. Загалом у 1916 р. в Україні налічували близько 4 млн селянських господарств [13, с. 8]. Розмір посівної площі одного селянського господарства, відповідно до сільськогосподарського перепису 1916 р., становив у середньому на Лівобережжі 3,9 дес., Правобережжі – 2,3 дес., а в губерніях Південної України – 6,9 дес. [6, 195]. Основною прикметою селянського життя, особливо в губерніях Право- і Лівобережної України, як і до революції 1905 – 1907 рр., залишалося малоземелля.

Згідно з ухваленою радянською історичною наукою стратифікацією селянства, що базована на величині посіву або кількості коней (її автором є М. Рубач), у 1917 р. в Україні налічували 57,1 % селянських господарств, які вважали бідняцькими, 29,9 % – середняцькими, 12,2 % – заможними («куркульськими») [12, 11; 13, 20]. За даними сучасного запорізького дослідника О. М. Приймака (він виокремлює шість соціальних страт у селянському середовищі, зважаючи на форму господарювання, зайняття сільськогосподарськими промислами, кількість членів сім'ї, використання найманої праці тощо) [19, 173], у 1917 р. нараховували 7 % «куркулів», 25 % заможних селян, 29 % сільської бідноти, 19 % сільського пролетаріату, 14 % «стійких середняків» та 6 % «потенційних середняків» [19, 185, 443].

Важливим складником господарського життя селянства та чинником, який спричиняв конфліктні відносини його з поміщицтвом, було питання оренди землі. В Україні орендні відносини напередодні 1917 р. охоплювали 43,2 % селянських господарств [20, 195]. 1247,7 тис. селянських господарств орендували землю, 467,4 тис. дворів її здавали [20, 196]. Слаборозвиненими орендні відносини були на Правобережній Україні: у Київській губернії орендувало землю 14,9 % селянських господарств (поміщики здавали в оренду цукровим заводам 250 тис. дес.), у Подільській – 9 %. На Лівобережжі, зокрема в Полтавській губернії, була поширена продовольча оренда. Орендні ціни тут становили від 25 до 40 крб за десятину, які виправдовували себе лише в разі гарного врожаю. Через це заможним селянам було вигідніше землю здавати в оренду, ніж обробляти самим. У степових

губерніях, де переважала підприємницька оренда, орендні відносини охоплювали 62,6 % дворів: 570 тис. дворів орендували землю, 215 тис. її здавали. Заможні селяни виступали основним орендарем, а бідні селяни здавали 69,6 % від усього орендного фонду [20, 198–200].

Із початком Першої світової війни дещо зменшилася орендна плата, зокрема поширилася оренда з половини. При цьому відбулося суттєве скорочення селянської оренди, навіть на Полтавщині площа орендної землі зменшилася на 20–47 % [21, 494]. На Харківщині гострою орендного питання пом'якшила мобілізація до війська: зменшився попит на землю, але це не призвело до зменшення орендної плати [22, 184–185, 188]. Отже, як і в дореволюційний період (до 1905 р.), упитанні оренди практично нічого не змінилося, через що орендна проблема посіла головне місце в діяльності органів земельної адміністрації влітку – восени 1917 р.

Відчутним для селян в умовах війни стало зростання податкового тягара: удвічі підвищилися державні податки, земські та мирські збори. Це призвело до селянських виступів 1915–1916 рр. проти дорожнечі [23, 45]. Водночас в урядових документах, заявах хліботорговців, повідомленнях преси того часу набула поширення теза про збагачення сільського населення, яку аргументовано спростували сучасні дослідники О. Ресет та О. Сердюк: на горілчані напої українські селяни до введення «сухого закону» могли витратити близько 100 млн крб на рік, а допомога сім'ям мобілізованих до війська становила кілька десятків мільйонів карбованців [5, 10]. Збільшення внесків селян до кредитних товариств у перший рік війни було наслідком ліквідації мобілізованими до війська своїх господарств і мало тимчасовий характер [див.: 5, 15]. Переповнення села грошовими коштами зумовлене відкладеним попитом, відмовою від витрат на розвиток господарства й нівелювалося великими масштабами інфляції.

На відміну від поміщицьких, селянським господарствам складніше було долати труднощі із забезпечення робочою силою: вони розпродували господарство, здавали землю в оренду тощо. Третина селянських господарств у 1917 р. унаслідок мобілізації до війська не мала працівників-чоловіків [24, с. 130]. Замість них тяжкою фізичною працею змушені були працювати жінки й люди похилого віку. Щоправда, уперше за десятиліття наймана праця здобула свою «цінність»: зникло безробіття серед сільськогосподарських робітників, а їхня заробітна плата зросла удвічі [22, 188]. Однак для населення прифронтових губерній вводили додаткові повинності: підводна повинність, оборонні роботи, реквізиції.

Війна посилювала зубожіння селянства: кількість безпосівних і з посівом до 3 дес. господарств становила 61,5 %. Не мали реманенту в Степовій Україні 35,6 % господарств, на Лівобережжі – 45,4 %, на Правобережжі – 54,4 %, у Поліссі – 36,6 % [24, 131]. Із початку війни й до березня 1917 р. до армії реквізовано 2,6 млн коней [8, 36]. Протягом року (із 1916 до 1917) кількість коней зменшилася трохи більше ніж на 1,2 млн [24, 131].

Отже, спільною тенденцією в розвитку поміщицького й селянського господарства був загальний економічний занепад. Особливо відчутним він став у 1916 р.: практично припинився експорт хліба

й продовольчих продуктів (найбільше постраждали південні губернії), загострилося продовольче становище, розпочалися збої в роботі залізничного транспорту [4, 45, 47–49]. Хлібний надлишок в українських губерніях у 1916 р. перевищував 300 млн пудів. Однак потреба забезпечення продовольством армії, що постійно збільшувалася, зумовила в другій половині 1916 р. продовольчу кризу [8, 45]. У 1917 р. загальна посівна площа зменшилася на 21,3 % порівняно з 1914 р. і становила 19 млн га. Скорочували переважно посівні площі й валові збори основних продовольчих культур – пшениці, жита, цукрового буряка, льону [24, 131].

Село реагувало на товарний голод та інфляцію приховуванням продовольства (поміщики, заможні селяни, хлібні торговці). На третьому році війни майже повністю зникли тканини, вироби із заліза, цукор, чай, тютюн, горілчані напої. Кількість грошових знаків в обігу з початку війни до 1917 р. збільшилася на 414 % [8, 52, 55]. Головним підсумком цього періоду стала натуралізація господарства, згортання ринкових відносин держави із сільським населенням.

Через своє зубожіння в умовах війни та непосильну жіночу працю селяни ставали більш ворожими як до поміщиків [17, 145], так і до держави. У роки війни з'явилися нові форми соціальної боротьби, не відомі в минулому: заворушення новобранців і мобілізованих, виступи на ґрунті дорожнечі, проти реквізицій та воєнно-окопних робіт тощо [25, 122; 26, 139]. У Київській губернії під час загальної мобілізації влітку 1914 р. розгромлено й спалено 20 маєтків, завдяки чому губернія посіла перше місце не лише в Україні, а й в імперії [27, 32]. Усього на Правобережній Україні в цей період розгромлено 32 економії, 18 винних крамниць, 32 приватні крамниці, 15 будинків заможних осіб [10, 87, 91]. Жінки-солдатки стали відігравати домінуючу роль в аграрному русі: нарівні з чоловіками брали участь у захопленні землі, потравах луків і сінокосів [9, 254, 257]. Найбільше селянських виступів зафіксовано на Правобережній Україні: сервітутне право, черезсмузжя зумовлювали гострі соціальні конфлікти між поміщиками й селянами [25, 122–123]. На Півдні України в роки Першої світової війни селянські рухи не набули значного поширення через перевагу селян заможних і середнього достатку, а також досить високий рівень розвитку господарства завдяки гарним врожаюм 1916–1917 рр. [23, 45–46]. Через ці чинники селянські виступи 1917 р. у цьому регіоні розпочалися пізніше й були менш інтенсивними.

Під впливом війни в українському селі в 1914–1917 рр. тривали процеси трансформації системи цінностей. До традиційних селянських уявлень про мудрість та авторитет долучився новий образ військового – «людини з рушницею», яка ставала для громади джерелом нової важливої інформації про події в навколишньому світі та ініціатором селянських рухів.

Солдати-фронтовики, які побували в армії, сприяли формуванню нового світогляду селянських мас після Лютневої революції 1917 р. Під впливом солдат «замітингували» селяни Острівської волості на Київщині [28, 344, 347]. Нові революційні порядки та органи влади встановили солдати у с. Юрово Плюсковської волості Мглинського повіту

Чернігівської губернії. Згідно зі спогадами селянина А. Н. Казакова, «до Спасу» (серпень 1917 р.) був усунутий волосний старшина, зняв форму урядник, у селі «завели» республіку. На волосному сході селянам сказали, що «можна землю відбирати в поміщиків» [29, 131]. Нерідко солдати, повертаючись із фронту, пропагували у своєму селі більшовицькі ідеї [29, 210]. Інструктор Центральної Ради В. Андрієвський, який за радянської влади переховувався в одному з сіл Полтавської губернії, згадував, що вже через місяць багато фронтовиків відмовилися від більшовицьких поглядів [30, 161]. Солдати, які очолювали селянські виступи восени 1917 р., нерідко дезертирували з району бойових дій і поширювали анархію на місцях: вони не бажали працювати, жили з того, що продавали селянам військове вбрання й продукти, привезені з фронту, а потім – за рахунок пограбувань поміщиків та селян [15, 372–373; 29, 213].

Земельні органи й держава загалом виявилися не готовими до солдатського чинника. Одним із небагатьох діячів місцевої адміністрації, який озвучив цю проблему, був голова Радомисльського повітового земельного комітету на Київщині М. Мандрика. На засіданні Київського губернського земельного комітету 14–15 вересня 1917 р. він заявив, що перед земельними органами постало гостре питання: «Що комітети повинні зробити на випадок заколоту під час розподілу землі?». Свої претензії на отримання землі могли висловити багато фронтовиків, через що земельні комітети повинні контролювати всі маєтки, частково відібрати землю в землевласників і передати її безземельним і малоземельним селянам [31, 25 зв.].

Фронтовики у вересні 1917 р. на Правобережній Україні, зокрема в Подільській губернії, стали ініціаторами погромів винокурних заводів і поміщицьких маєтків. Розгроми почалися стихійно з приходом військових частин, до яких потім приєднувалися й селяни: «Солдати були своєрідним вірусом анархії, який поширював епідемію погромництва» [11, 218–219]. У погромницьких діях адміністрація Поділля звинувачувала розташовані тут російські війська [32, 59, 61, 69, 80]. Як зауважував чернігівський губернський комісар Центральної Ради Д. Дорошенко, винокурні та горілчані склади стали «спокусою» після трьох років заборони продажу горілки. Сценарій розпочинався з масового пияцтва, опісля вчиняли пожежу, а далі – громили маєток або економію [33, 173–174]. Мотивація солдатського погромницького руху, проаналізована В. Лозовим, зумовлена такими чинниками: першочерговою метою був суто кримінальний грабунок хліба, худоби та іншого майна поміщика, яке за несуттєву плату продавали селянам, а другою – утвердження акту соціальної справедливості, тобто забезпечення селянської нужди в землі [11, 220]. Це повсюдне захоплення поміщицької власності, на думку Подільського губернського комісара, проходило без сутячок лише через те, що землевласники не мали сил чинити опору [32, 53]. Фронтовики реалізували «общинну революцію» і зробили неможливим мирний шлях розв'язання земельного питання, який земельна адміністрація намагалася реалізувати з весни до осені 1917 р.

Висновки. Перша світова війна зірвала розпочату інтенсифікацію господарства, дестабілізувала

економічне становище поміщицьких господарств, загострила зубожіння слабого селянства, зумовила деградацію, а потім і руйнування сільського господарства. В умовах війни сформувався цілий клубок суперечностей, складником якого були не лише конфлікти між поміщиками та селянами, а й претензії останніх до держави. Серед основних проблем сільського життя – найм робочої сили (посилення експлуатації жіночої праці), оренда землі, продовольчі труднощі тощо. Загостренню цих суперечностей сприяли й обставини воєнного часу, зокрема неоднозначна роль війська та біженців. Фронтовики (нерідко – дезертири) спровокували поміщицькі погроми на Правобережній Україні восени 1917 р., які стали початком другого етапу «аграрної революції» – відкритої війни селянства з поміщиками.

Список використаної літератури та джерел

1. Дубровский С. М. *Очерки русской революции* / С. М. Дубровский. – М. : Новая деревня, 1923. – Вып. 1. – 418 с.
2. Лященко П. И. *Экономические предпосылки 1917 года* / П. И. Лященко // *Аграрная революция : у 4-х т. / под ред. В. П. Милютин.* – М. : Изд-во Ком. академии, 1928. – Т. II. – С. 19–61.
3. Анфимов А. М. *Помещичье хозяйство России в годы первой мировой войны (до Февральской революции)* / А. М. Анфимов // *Исторические записки.* – М. : [б. и.], 1957. – Т. 60. – С. 124–175.
4. Погребинский А. П. *Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны* / А. П. Погребинский // *Исторические записки.* – М. : [б. и.], 1950. – Т. 31. – С. 37–60.
5. Реєнт О. *Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914–лютий 1917 рр.)* / О. Реєнт, О. Сердюк // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ : Інститут історії України, 2004.* – Вып. VII. – С. 5–47.
6. Реєнт О. П. *Сільське господарство України в роки Першої світової війни* / О. П. Реєнт // *Український селянин.* – Черкаси, 2004. – Вып. 8. – С. 194–205.
7. Реєнт О. П. *Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)* / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
8. Шапошнікова Н. О. *Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914–лютий 1917 рр.)* / Н. О. Шапошнікова. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.
9. Герасименко О. *Участь жінок у селянському русі на Лівобережній Україні (1900–1917 рр.)* / О. Герасименко // *Гуржіївські історичні читання.* – Черкаси, 2007. – С. 252–257.
10. Заброварний Б. Й. *Українське село в роки Першої світової війни* / Б. Й. Заброварний, О. Г. Михайлюк. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – 148 с.
11. Лозовий В. С. *Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р.–квітень 1918 р.)* / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М. І.», 2008. – 480 с.
12. *Історія селянства Української РСР : у 2-х т. – Київ : Наук. думка, 1967.* – Т. 2. – 534 с.
13. Рубач М. А. *Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции* / М. А. Рубач. – Киев : Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.
14. Качинский В. *Социализация сельского хозяйства на Украине* / В. Качинский. – Киев : Борьба, 1919. – 30 с.
15. Чикаленко Є. *Щоденник (1907 – 1917) : у 2-х т. / Є. Чикаленко.* – Київ : Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.

16. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 188 с.
17. Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Уредительного собрания. 1905–1920 / В. Чернов. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 430 с.
18. Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років XIX ст. – початку XX ст. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук : спец. 13.00.04 «Історія України» / В. М. Шевченко ; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2011. – 37 с.
19. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть / О. М. Приймак. – Запоріжжя : Запорізький національний ун-т, 2012. – 458 с.
20. Рубач М. А. Класове розширення селянства України по землі напередодні 1917 року / М. А. Рубач // Наукові записки Інституту історії і археології України. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1946. – Кн. 2. – С. 185–203.
21. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
22. Качинский В. Крестьянское движение / В. Качинский // 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. – Харьков : Пролетарий, 1927. – С. 180–269.
23. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
24. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / редкол. : А. А. Нестеренко и др. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.
25. Дорохова А. П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни / А. П. Дорохова // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 117–124.
26. Михайлюк О. Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905–1917) / О. Г. Михайлюк. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1967. – 141 с.
27. Беркевич А. Б. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г. / А. Б. Беркевич // Исторические записки. – М. : [б. и.], 1947. – Т. 23. – С. 3–43.
28. Царенко В. П. За землю, за владу трудящих / В. П. Царенко // Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Київ : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. – С. 341–351.
29. 1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / предисл. Я. Яковлева ; сост. И. В. Изрицкий. – М. : Изд-во политической литературы, 1967. – 288 с.
30. Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк : Говерля, [б. в.]. – Т. 1. – Ч. 2. – 210 с.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 19.
32. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.) : збірник документів та матеріалів / упоряд. : К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця : О. Власюк, 2008. – 208 с.
33. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) : в 4-х ч. / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Укр. видавництво, 1969. – 543 с.
5. Reent, O., & Serdyuk, O. (2004). Intensification of contradictions in imperial society during the years of the First World War (July 1914 – February 1917). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of the Ukrainian history of XIX – beginning of XX cent)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, VII, 5-47. (in Ukr.)
6. Reent, O. P. (2004). Peasant economy of Ukraine during the years of the First World War. *Ukrainskyi Selianyn (Ukrainian peasants)*. Cherkassy, 8, 194-205. (in Ukr.)
7. Reent, O. P., & Serdyuk, O. V. (2011). Peasant economy of Ukraine and international commodity market (1861 – 1914). Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU. (in Ukr.)
8. Shaposhnikova, N. O. (2002). Food situation in Ukraine during the years of the First World War (July 1914 – February 1917). Kyiv: Institute of History of Ukraine of NASU. (in Ukr.)
9. Gerasimenko O. (2007). Women participation in the peasant movement in Left-Bank Ukraine (1900 – 1917). *Gurzhiivski istorichni chytannia (Hurzhivivsk historical readings)*. Cherkassy, 252-257. (in Ukr.)
10. Zbrovarniy, B. Y., & Mihaylyuk, O. G. (2002). Ukrainian village during the years of the First World War. *Lutsk: Nadstyr'ya*. (in Ukr.)
11. Lozovyi, V. S. (2008). The agrarian revolution in Naddniprianska Ukraine: Peasant's attitude to government during Tsentralna Rada (March 1917 – April 1918). *Kamenets-Podolskiy : Moshak M. I.* (in Ukr.)
12. Peasant's history of Ukrainian SSR (1967). Kyiv: Scientific opinion, 2. (in Ukr.)
13. Rubach, M. A. (1957). Essays on the history of revolutionary transformation of agricultural relations in Ukraine during the run of October revolution. Kyiv: Publish. H. AS USSR. (in Russ.)
14. Kachinskiy, V. (1919). Socialization of peasant economy in Ukraine. Kyiv: Fight. (in Russ.)
15. Chicalenko, E. (2004). Diary (1907 – 1917). Kyiv: Tempora, 1. (in Ukr.)
16. Telichuk, P. P. (1973). Economic foundation of peasant revolution in Ukraine. Kyiv: Kyiv University Press. (in Ukr.)
17. Chernov, V. (2007). Great Russian revolution. *Memoires of Constitutive meetings chairman. 1905 – 1920*. Moskva: Centrpoligraph. (in Russ.)
18. Shevchenko, V. M. (2011). Land market of Ukraine of 50s XIX cent. – beginning of XX cent. (Author's abstract of dissertation ... Doctor of History). Kyiv. (in Ukr.)
19. Priymak, O. M. (2012). The peasants of Southern Ukraine: social history of the end of XIX – beginning of XX centuries. Zaporizhia : Zaporizh. nat. Un-ty. (in Ukr.)
20. Rubach, M. A. (1946). Class stratification of Ukrainian peasants over the land on the eve of 1917. *Naukovi zapysky Instytutu istorii i arkheologii Ukrainy (Scientific notes of the Institute of history and archeology of Ukraine)*. Kyiv: Publ. H. AS USSR, 2, 185-203. (in Ukr.)
21. The history of the peasants of Ukraine: Sketchbook in 2 volumes (2006). In V. A. Smoliiy (Ed.). Kyiv: Scientific opinion, 1. (in Ukr.)
22. Kachinskiy, V. (1927). Peasant movement. 1917 in Kharkov. *Collection of articles and memoires*. Kharkov: Proletariy, 180-269. (in Russ.)
23. Turchenko, G. F. (2005). Southern Ukraine at the turn of ages (1914 – 1922). Zaporizhia : Education. (in Ukr.)
24. Essays on the development of the national economy of Ukrainian SSR (1954). In A. A. Nesterenko (Ed.). Moskva: Publ. H. AS USSR. (in Russ.)
25. Dorohova, A. P. (1978). Peasant movement in Ukraine during the years of the First World War. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal (Ukrainian historic magazine)*, 8, 117-124. (in Ukr.)
26. Mihaylyuk, O. G. (1967). The Bolsheviks of Ukraine in the contention for peasantry (1905 – 1917). Lvov: Lvov university publishing house. (in Ukr.)
27. Berkevich, A. B. (1947). Peasantry and full mobilization in July 1914. *Istoricheskie zapiski (Historical notes)*, 23, 3-43. (in Russ.)
28. Tsarenko, V. P. (1957). For the land, for the power workers. Great Oktober Revolution in Kiev. *Collection of memoires of*

References

1. Dubrovskiy, S. M. (1923). *Essays on the Russian revolution*. Moskva: New country, 1. (in Russ.)
2. Lyaschenko, P. I. (1928). *Economic rationales of 1917. Peasant revolution*. Moskva: Publisher of Com. Academy, II, 19-61. (in Russ.)
3. Anfimov, A. M. (1957). *Landowners economy of Russia during the years of the First World War (up to February revolution)*. *Istoricheskie zapiski (Historical notes)*, 60, 124-175. (in Russ.)
4. Pogrebinskiy, A. P. (1950). *Peasant economy and commodity question of Russia during the years of the First World War*. *Istoricheskie zapiski (Historical notes)*, 31, 37-60. (in Russ.)

- Great Oktober social Revolution participants. Kyiv: Nat. publ. h. polit. Lit. URSS, 341-351. (in Ukr.)*
29. 1917 year in the village (peasants memoirs) (1967). In I. V. Igritskiy (Ed.). Moskva: Publishing house of political literature. (in Russ.)
30. Andrievskiy, V. From the past (1917 year in Poltava). New York: Hoverlia, Vol. 1. Part. 2. (in Ukr.)
31. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 165. Op. 1. D. 19. (in Russ.)
32. Eastern Podolie at a day of Tsentralna Rada and Hetmanate of P. Skoropadskiy (March 1917 – December 1918): collection of documents and materials (2008). In K. B. Zavalnuyk, T. V. Stetsuyk (Compil.). Vinnytsya : O. Vlasuyk. (in Ukr.)
33. Doroshenko, D. (1969). My memoires about recent past (1914 – 1920). Munich : Ukrainian publishing house. (in Ukr.)

N. Kovalyova

THE INFLUENCE OF THE FIRST WORLD WAR ON THE REASONS FORMATION OF THE SECOND STAGE OF «AGRARIAN REVOLUTION» IN NADDNIPRIANSKA UKRAINE (1914 – 1917)

The present article is concerned with the problems of formation of «agrarian revolution» suppositions in Ukrainian provinces under the conditions of the First World War. The «agrarian revolution» is deemed to be a social conflict among peasants and landowners in 1902 – 1922. Traditional and new contradictions between these two social groups are analyzing here.

The research objective is clarifying the effect of the First World War on relations between peasants and landowners in the period from 1914 to 1917.

The method of the conflict analysis is used here for determination of causes of the «agrarian revolution» second stage in Naddniprianska Ukraine, which has begun in 1917.

The First World War has caused a general economic decline as landowners, as well as peasant economy. Positive consequences of the war for landowner's economy (new sources of profit, army prisoner's and refugee's labor service, etc.) made them independent from peasants. Positive consequences for peasant economy happened to be in some abatement of peasants rent conditions, unemployment settlement beyond agricultural workers, increase of income. However in the development of peasant economy were prevailing negative economic tendencies (inflation, food crisis, poverty).

It is specified, that to traditional contradictions between peasants and landowners (hiring of labor, lease of land) have been added new ones: discontent about military mobilization, exhaustible female labor, poverty, and "soldier" factor. Questions about hiring of labor and land lease were central to relations between peasants and landowners in 1917. Public social contestation between them has caused by landowner's contact soldier activity in autumn 1917.

Two compound problems were analyzing: the situation of peasants in Naddniprianska Ukraine and development of peasant movement during the First World War and their influence on activation of revolutionary occasions in autumn 1917 in the country. Scientific novelty pertains in the reconstruction of aggregate picture of ageing of social conflict supposition between

peasants and landowners against the background of the First World War.

The First World War has broken the started intensification of economy, has undermined economic situation of landowner's economy, has aggravated the poverty of weak peasants, and has stipulated degradation and further breakdown of peasant economy. Under the war conditions the whole tangle of contradictions was formed, the component part of which have been not only conflicts between landowners and peasants but also the complaints of the last to the government. Basic problems of peasant life were hiring of labors (the reinforcement of female labor exploitation), lease of land, food problems, etc. Circumstances of war time, in particular multiple valued roles of troops and refuges were promoted the aggravation of these contradictions. Front-line soldiers (frequently – military absentees) provoked landowners' bashing in Right-Bank Ukraine in autumn 1917, which have become the beginning of the second stage of «agrarian revolution» – open war of peasants with landowners.

Key words: The First World War, «agrarian revolution», landowners, peasants, lease, mobilization, front-line soldiers, bashing.

УДК 94(470+571) «19»:061.235

Г. Б. Ковальська

аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЗЕМСЬКИЙ СОЮЗ У ПЕРШІ МІСЯЦІ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 Р.

У статті схарактеризовано громадську й політичну діяльність такої організації гуманітарного спрямування, як Всеросійський земський союз, у перші місяці після Лютневої революції. Описано підтримку та співпрацю земств із Тимчасовим урядом і його представниками.

Ключові слова: Лютнева революція, Тимчасовий уряд, Всеросійський земський союз, громадські організації.

Діяльність Всеросійського земського союзу (ВЗС) у цілому виявилася доволі ефективною, ставши важливим складником у розв'язанні найнагальніших гуманітарних проблем в умовах Першої світової війни на фронті та в тилу. У політичному плані виникла парадоксальна ситуація: забезпечення армії та власне існування самодержавства залежали від організації, більшість членів якої не були зацікавлені в збереженні монархічного режиму. Після ускладнень на фронті влітку 1915 р. Земський союз та його керівник князь Г. Є. Львов поступово перейшли від співпраці до відкритої конфронтації з урядом і, зрештою, стали однією із сил, яка сприяла падінню царського режиму та сформувала новий уряд.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано в наукових розвідках російських учених Г. В. Тихомирова [1] та О. Ф. Гордєєва [2]. Російський історик Г. О. Герасименко докладно схарактеризував діяльність Г. Є. Львова на чолі ВЗС, зосередившись на різноманітних аспектах перебування князя на чолі Тимчасового уряду [3]. У

дисертації А. В. Патрушева проаналізовано діяльність ВЗС у Вятській губернії в період Першої світової війни, звернено увагу на реформування земської системи [4]. В українській історіографії окремі аспекти цієї теми з'ясовано в працях О. М. Доніка [5], Т. О. Матвієнко [6; 7] та В. О. Магась [8]. У дисертації О. О. Захарової докладно досліджено діяльність князя Георгія Львова на чолі Всеросійського земського союзу [9].

Мета статті – схарактеризувати діяльність Всеросійського земського союзу в перші місяці після Лютневої революції 1917 р. та проаналізувати ставлення земств до Тимчасового уряду і співпрацю з ним та його представниками.

Після падіння самодержавства Всеросійський земський союз й інші загальноросійські організації громадського спрямування (Союз міст, Центральний військово-промисловий комітет) стали опорою нової влади в державному керівництві, а їхні діячі опинилися біля керма влади. Так, голова Земського союзу і співголова Земміста (у липні 1915 р. Земський союз і Союз міст створили комітет із мобілізації дрібної й кустарної промисловості для забезпечення армії зброєю, спорядженням та обмундируванням) князь Г. Є. Львов навіть очолив Тимчасовий уряд першого скликання [5, 36]. Земці радісно сприйняли падіння царського режиму. Протягом усіх років існування місцевого самоврядування царський уряд тримав земства в «залізному кулаці», на чималій відстані від політичної влади, у суворо окреслених межах місцевих «користі й потреб». Повалення монархії усувало перешкоди на шляху до вільної політичної діяльності та відкривало їм пряму дорогу до влади [3, 52].

У перші ж дні Лютневої революції 1917 р. земці направили до Петрограда тисячі телеграм, вітаючи нову владу. Тексти резолюцій, звернень, відозв надходили на різні адреси верхнього ешелону влади: Державної думи, персонально М. В. Родзянку і князеві Г. Є. Львову, на адресу міністерств і відомств Тимчасового уряду. Спершу захоплення земців було таке велике, що якісь конкретні пропозиції або хоча б побажання вони не висловлювали. «Звершилося велике, – повідомляла газета «Земський тиждень». – Розвіявся морок, розлетілися і поховалися темні сили... Яскраве сонце свободи блищить і розсипається золотими променями на оновлену, радісну, щасливу Росію. По всіх містах розкотився могутній поклик народний, радісний поклик звільнення» [3, 52–53].

3 березня 1917 р. «Тамбовський земський вісник» дав характеристику Тимчасового уряду й нагадав про патріотичні заслуги князя Г. Є. Львова, П. М. Мілюкова та О. І. Гучкова: «Руська земля стала господарем своєї долі – і першим міністром оновленої ради призначено організатора і невтомного працівника земської Росії – голову Всеросійського земського союзу князя Г. Є. Львова... Тепер на чолі міністерства внутрішніх справ людина, яка у період великого занепокоєння країни за постачання армії бойовими припасами організувала в Росії громадську роботу на оборону». Редколегія газети закликала до повного підпорядкування розпорядженням Тимчасового уряду – підпорядкування, заснованого відтепер не на примусі, а на суспільній довірі: «Громадяни! Велика справа виконана: нова влада сформована, і вона вже йде до нас з програмою грандіозної і самовідданої роботи на благо Росії.

Зустріньмо її розпорядження радісно, пам'ятаючи, що це перші розпорядження нашої вільної батьківщини» [10, 56–57].

Слова підтримки отримав Головний комітет ВЗС з Англії, у листі зазначено: «У засіданні громадської ради, що є зібранням міської ради та округу Кінгстон поблизу Гуллія, яке відбулося під головуванням лорда-мера, члена управи Франсіса Еск'ю, за його пропозицією та за підтримки члена ради Пірльмена було одногосно ухвалено: рада міста округу Кінгстона поблизу Гуллія сердечно вітає Всеросійський союз міст і земств та, зокрема, місто Петроград, із нагоди славного перевороту, що повалив бюрократичний режим... Рада висловлює своє торжество у зв'язку з тим, що відтепер Росією будуть управляти народні представники, обрані на підставі найширших демократичних принципів» [11, 69].

Особливо багато телеграм надійшло на ім'я князя Г. Є. Львова, і не тільки тому, що він очолив Тимчасовий уряд. Головною причиною було те, що Г. Є. Львов ще в 1914 р. став головою Земського союзу, визнаним лідером земського руху. Той факт, що саме таку людину призначено міністром, радував і обнадіював земців. «Обрання Вас головою виконавчої влади, – писали впливові земські діячі із Самари, – є найвищою оцінкою роботи Земського союзу» [3, 53].

Головний комітет ВЗС послав телеграму князю Г. Є. Львову: «Зібравшись в об'єднану раду, голови Земського союзу і Земміста з почуттям глибокої радості вітають Вас, дорогий Георгію Євгеновичу, як члена Тимчасового уряду. Сповнені полум'яною вірою в майбутнє вільної Росії та її незламну волю до переможного завершення війни, ми всі об'єднані рішучістю безперервно і напружено продовжувати нашу роботу й обіцяємо віддати всі наші сили спільній справі під вашим керівництвом... Хай живе Державна дума та її обранці, які стали біля керма влади» [12, 70].

Комітети ВЗС на фронтах також підтримували зміни у владі й закликали до спокою та єдності. Так, у постанові Комітету Північного фронту ВЗС наголошено на необхідності збереження повної єдності та узгодженості в діях Комітету Північного фронту з Головним комітетом ВЗС. Водночас, беручи до уваги особливості функцій фронтового комітету як організації, що безпосередньо обслуговує армію й лише опосередковано стосується місцевого населення, Комітет Північного фронту ВЗС постановив:

1) звернутися до всіх працівників Комітету із закликом до повного спокою та подвоєної енергії у виконанні покладених на кожного безпосередніх завдань щодо обслуговування армії;

2) розпочати переговори з місцевими губернським земством і міською управою та в разі необхідності допомогти їм усіма наявними в розпорядженні Комітету засобами;

3) бути готовими в найближчому майбутньому до виконання можливих доручень Головного комітету [13, 127].

У резолюції Комітету Румунського фронту ВЗС зазначено, що, визнаючи повне підпорядкування Тимчасовому уряду, його Комітет у тісному єднанні з усіма своїми співробітниками одногосно визнає своїм першочерговим завданням насамперед спорядження армії та санітарної допомоги, тому з подвоєною енергією буде продовжувати виконувати

свої безпосередні обов'язки у справі служіння армії, надаючи право новому уряду вирішувати політичну долю Росії [14, 14–15].

3 березня 1917 р. в Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу відбулися збори, на які були запрошені уповноважені від усіх відділів комітету та представники від усіх співробітників. Голова С. П. Шлікевич звернувся до присутніх із такими словами: «Панове, доля подарувала нам величезне щастя дожити до одного з найвеличніших моментів історичного життя Росії... Я пропоную проголосити «ура» на честь нового початку, на честь нової Росії, на честь нового уряду. За близьку перемогу над ворогом».

Потім на зборах були прочитані телеграми, надіслані комітетом членам Тимчасового уряду. В одній із них, надісланій князю Г. Є. Львову, Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу висловлював вельмишановному Георгію Євгеновичу радість за дорого батьківщину та гордість за свого незмінного і невтомного керівника [15, 93].

У повідомленні Комітету ВЗС Південно-Західного фронту про обсяги та напрями допомоги фронту від 13 березня 1917 р. до Харківської губернської земської управи зазначено, що в дні великих подій Комітет Південно-Західного фронту ВЗС має особливу відповідальність перед арміями фронту. Якщо раніше армія знала, що стара влада всіма заходами гальмує роботу організацій у тилу та на фронті, то в дні, коли впали старі ланцюги, армія чекає і вимагає від фронтової організації повного обсягу робіт.

Постачання продовольством численних установ на фронті та армії, а також продовольча допомога населенню прифронтової смуги надає право кваліфікувати Комітет як головного постачальника, зацікавленого в продовольчій організації тилу.

Також зауважено, що з організацією Тимчасовим урядом губернських продовольчих комітетів виникає потреба створення обласної продовольчої організації з розподілу заготівель та їх споживання, що побудована на засадах громадськості. Вона повинна замінити наявну бюрократичну структуру С. М. Гербея, який під час Першої світової війни був головним уповноваженим із постачання продовольством російської армії. Для цього необхідно негайно скликати нараду представників зацікавлених організацій [16, 505]. Отже, Комітети ВЗС на фронтах не тільки підтримували новий уряд, але й не забували про свою основну роботу гуманітарного спрямування.

Великий потік телеграм від земських установ йшов на адресу Тимчасового уряду, який відображав інтереси земців за всіма параметрами – соціальним складом, внутрішньою і зовнішньою політикою, ставленням до різних суспільно-політичних організацій та установ, особливо земських. На їхню думку, Тимчасовий уряд створено «волею революційного народу» (Московське повітове земське зібрання), це «давню бажаний уряд» (Солікамська повітова земська управа), «істинний представник волі народу» (Лебединське та Канівське повітові земські зібрання) [3, 53–54].

Зрозуміло, що такий уряд земці мали намір підтримувати всіма силами. Обіцянка безумовної підтримки є наскрізною в усіх телеграмах земських зборів та управ. Земці давали клятву «служити вірою

і правдою, не шкодуючи життя, всім починанням Тимчасового уряду» (Вітебське повітове земське зібрання), «надати в розпорядження Тимчасового уряду всі свої сили» (Петроградське повітове земське зібрання), висловлювали «повну готовність у всьому надавати підтримку Тимчасовому уряду» (Хорольська повітова земська управа) [3, 54].

Погляди земських діячів і представників верхнього ешелону влади збігалися й з інших найважливіших питань того часу: необхідність зупинити хід революційних подій, увести їх у потрібне для себе русло, відновити «порядок» і тим самим створити умови для продовження війни до переможного кінця. Про це йдеться чи не в усіх телеграмах земських установ, надісланих до Петрограда на початку березня. Петроградське губернське земське зібрання, вітаючи Тимчасовий уряд, виражало впевненість, що воно «швидко приведе країну до повної перемоги над зятим ворогом, який вторгся в межі Батьківщини». Білгородське повітове земство також уважало, що «новий уряд скоро приведе країну до повної перемоги над сильним зовнішнім ворогом, запорукою чого може бути тільки негайне зміцнення ладу внутрішнього життя на непохитних підвалинах правопорядку» [3, 54–55]. Збори працівників Комітету Північного фронту ВЗС Псковського району, підтримуючи нову владу, також заявляли, що «воно докладе всі свої сили до успішного закінчення війни» [17, 7]. Отже, від початку Лютневої революції цілі й наміри земств і Тимчасового уряду збігалися.

Погляди земських установ і Тимчасового уряду збігалися й у питанні про організацію влади на місцях, що хвилювало земських діячів. Щойно революційна хвиля докотилася до губерній і повітів, вони почали звертатися до уряду з проханнями дати вказівки щодо організації влади в провінції, причому робили це в доволі категоричній формі. Голова Ярославської губернської управи Д. Є. Тімот телеграфував М. В. Родзянку: «Просимо термінових вказівок про організацію на місцях». Голова Смоленської губернської управи О. М. Тухачевський благав князя Г. Є. Львова якомога швидше визначити структуру «органів адміністративної влади або надіслати комісара» [3, 55].

Думку про можливість передавання влади головам земських управ підкріплював також безпосередній розвиток подій на місцях: деякі з них уже з перших днів березня взяли владу до своїх рук. Зокрема, 3 березня 1917 р. у Петрограді була отримана телеграма з Нижнього Новгороду, де сповіщалося, що губернатора О. Ф. Гірса зміщено й губернською управляє голова губернської земської управи П. А. Демідов. Одночасно князь Г. Є. Львов отримав телеграми з Тули і Ярославля з повідомленнями про те, що там комісарами стали земські діячі: у Тулі – С. Р. Дзюбін, а в Ярославлі – К. К. Черносітов. 4 березня 1917 р. розпочав виконувати обов'язки губернатора голова Самарської губернської земської управи К. М. Іньков [3, 56].

Зростання політичної ролі земств підтверджене урядовою постановою «Про покладення обов'язків губернаторів і віце-губернаторів на голів губернських і повітових земських управ із збереженням на місцях старого адміністративного апарату» 4 березня 1917 р. У документі, зокрема, зазначено: «1. ... усунути від посади губернаторів і віце-губернаторів. 2. У

губерніях, де введено земське положення, обов'язки губернаторів тимчасово покласти на голів губернських земських управ, надавши їм назву «губернських комісарів Тимчасового уряду». 3. Внести зміни в адміністративну діяльність у повітах, де введено земське положення, доручити головам повітових земських управ стати повітовими комісарами Тимчасового уряду. 4. Визнати бажаним збереження в межах можливості усього адміністративного механізму для підтримки нормальної життєдіяльності в країні» [2, 362].

Наступного дня, 5 березня 1917 р., зростання політичної ролі земств підкріплене телеграфним циркуляром Г. Є. Львова, відправленим у провінції. У ньому йшлося про призначення губернськими та повітовими урядовими комісарами голів земських управ без будь-якої додаткової процедури оформлення нового статусу й передавання в їхні руки всієї повноти влади на місцях.

Відповідно до зазначеного, провідником своєї політики на місцях Тимчасовий уряд уважав саме земства. У першій же своїй декларації, оприлюдненій 3 березня 1917 р., він заявив про намір перетворити органи місцевого самоврядування на основі загального, прямого, рівного й таємного виборчого права [2, 362].

У циркулярі Головного комітету ВЗС від 20 березня 1917 р. зауважено: «Одним із найближчих завдань Тимчасового уряду, згідно з пунктом 6 його декларації, є реформа земських установ на основі загального виборчого права. Передбачувана реформа має величезне політичне і суспільне значення та стосується насущних інтересів губернських і повітових земств. Необхідна умова успішності земської реформи полягає в можливості скористатися досвідом наявних земських установ... Земствам слід взяти найактивнішу участь у розробленні основ нового земського положення і тим самим полегшити Тимчасовому уряду його роботу... Головний комітет планує об'єднати діяльність земств у цьому напрямі шляхом скликання нарад з їхніх представників» [18, 147].

Документи про земства, розіслані з канцелярії Тимчасового уряду, фактично стосувалися лише традиційно земських губерній, але за їхніми межами виявилися такі величезні регіони, як Помор'я і Сибір. У Постанові Тимчасового уряду «Про покладення обов'язків губернаторів і повітових справників на голів губернських і повітових земських управ і збереження на місцях старого адміністративного апарату» від 4 березня 1917 р. у пункті 5 записано: «Питання про організацію адміністративної влади в неземських губерніях, у козацьких областях, у градоначальствах і в Сибіру тимчасово залишити відкритим надалі до з'ясування питання спільно з місцевими громадськими організаціями і посадовими особами» [2, 368].

Але в сибірському краї вирішили інакше. Тут уже понад півстоліття, із моменту земської реформи 1864 р., домагалися від царя поширення її на Сибір, але не знаходили позитивної відповіді. І ось тепер, відразу після лютого 1917 р., вирішено наполягати на цьому перед центральною петроградською владою. Не чекаючи паперів із північної столиці, сибіряки почали явочним порядком формувати земські установи. У Єнісейській губернії процес відразу

набув стрімкого характеру: народ хотів якомога швидше позбутися старого апарату управління, навіть просто шляхом перейменування, наприклад, Красноярського повітового з'їзду селянських начальників і повітового комітету громадської безпеки в Красноярську земську управу. Єнісейський повітовий селянський з'їзд, який відбувся 19 березня 1917 р., постановив скасувати діяльність повітового з'їзду селянських начальників, заснувавши натомість новий орган місцевого самоврядування – тимчасову повітову земську управу з обраним головою. Подібні рішення були ухвалені в Канському повіті.

Під тиском суспільних настроїв Томський губернський комітет громадського порядку, не чекаючи вказівок уряду, виробив «Загальне положення про народні збори і виконавчі комітети губерній», на основі якого на початку квітня 1917 р. він запропонував усім місцевим «комітетам порядку» провести вибори до волосних, повітових і губернських народних зборів, а також обрати виконавчі комітети.

Відомості про ці та інші подібні події, що відбувалися в Сибіру, не могли залишатися таємницею для Тимчасового уряду. Йому було добре відомо про збори сибірських земляцтв, сибіряків – членів наукових та інших товариств, де дуже гостро ставили питання про реалізацію в Сибіру земської реформи, розпочатої урядом, що насамперед стосувалося введення тут земств [2, 368].

Небажання Тимчасового уряду йти на радикальні суспільні зміни зумовило стрімке падіння авторитету та впливовості всіх його офіційних владних структур, постійну кризу влади. Із початком революції та в міру її розвитку широкі демократично налаштовані верстви населення не мирилися з тією ситуацією, яка склалася в органах земського самоуправління, бо досить швидко з'ясувалося, що в більшості губерній головами управ були люди, світогляд яких був сформований за умов і на принципах відданості самодержавству.

У багатьох випадках місцеве населення негативно поставилося до призначення голів управ комісарами Тимчасового уряду. У зв'язку з цим у деяких повітах населення почало усувати з посад комісарів й обирати, на їхню думку, «більш придатних». Так, 22 березня 1917 р. Уманське надзвичайне земське зібрання в оновленому складі обрало на посаду повітового комісара Тимчасового уряду капітана чотирнадцятого піхотного запасного полку Н. І. Блаватного. Голова Богодухівського повітового комітету 6 квітня 1917 р. повідомив, що Богодухівський повітовий комісар, граф Подгоричан-Петрович склав свої повноваження, замість нього вибраний окружний наглядач другого округу Харківського акцизного управління С. І. Коритько [7, 129].

Повідомлення про зміщення комісарів, які перебували на посадах згідно з циркуляром Г. Є. Львова, набули масового характеру. У короткий термін комісарів відсторонили в Чебоксарському повіті Казанської губернії, Прилуцькому повіті Полтавської губернії, Юр'єво-Подільському і Суздальському повітах Володимирської губернії, Іжевському повіті Вятської губернії, Челябінському повіті Оренбурзької губернії, Дем'янському повіті Новгородської губернії та багатьох інших повітах.

У ході революції в народі формувалося інше уявлення про організацію влади. Дедалі більше поширювався принцип обрання всіх без винятку

посадових осіб, зокрема з вищими урядовими комісарами [3, 63–64].

Із початком революції та в міру її розвитку широкі демократично налаштовані верстви населення не погоджувалися з тією ситуацією, яка склалася в органах земського самоуправління. До уряду надходили телеграми, пропозиції щодо проведення виборів складу земств на демократичній основі, а також реформи місцевого самоврядування. Наприклад, 25 березня 1917 р. до голови Державної Думи М. В. Родзянка надійшла телеграма саме такого змісту від зібрання уповноважених козаків і селян Полтавської губернії. «Опіка земських начальників, – наголошено в ній, – нам не потрібна. Необхідна негайна реформи волості й земства на широких демократичних засадах» [6, 117].

Атмосфера в губерніях і повітах продовжувала загострюватися. Щодня протягом весни 1917 р. Тимчасовий уряд отримував із різних кінців повідомлення про скидання губернських або повітових комісарів. Влада на місцях поступово переходила до демократичних верств – земських службовців, учителів, інспекторів народних училищ, прапорщиків, мирових суддів, контролерів купецьких товариств тощо [7, 129].

23 березня 1917 р. уряд ухвалив рішення про створення Особливої наради для розроблення реформ місцевого самоврядування. Очолити її мав князь Г. Є. Львов, але практично керував нарадою заступник міністра внутрішніх справ С. М. Леонтьєв. У роботі наради взяли участь відомі діячі земського та міського самоврядування, юристи, економісти, історики, представники державних органів: М. М. Авінов, Д. Д. Протопопов, Б. Б. Веселовський, В. М. Твердохлебов, М. М. Тоцький, С. Д. Урусов, В. М. Шретер, А. А. Станкевич, М. М. Виноградський та ін. [2, 363].

Перше засідання відбулося 26 березня 1917 р., за його підсумками створено 17 комітетів, що зумовлене завданнями реформування місцевого самоврядування. У цілому комітети провели 129 засідань, однак їхня робота йшла повільно й важко. У газеті «Справа народу» тоді писали, що Тимчасовий уряд увесь час спізнюється з реформою земського самоврядування. «3 дня переходу урядової влади в нові руки пройшло вже два місяці, – зазначено в газеті, – а для перетворення місцевого самоврядування не зроблено ще нічого» [3, 111].

Однак народ продовжував боротьбу за демократизацію земств. Газета «Земський тиждень» на початку травня констатувала, що до МВС, як і раніше, надходять відомості «про підготовку виборів до земських і міських установ згідно з виробленими на місцях положеннями» [3, 113]. Саме ця обставина мала вирішальний вплив на роботу Особливої наради, підсумком якої стали 46 законопроектів, із них найбільш важливі ті, що були затверджені все-таки в травні – липні 1917 р. і визначили зміст земських реформи. Перелік головних проектів, затверджених Тимчасовим урядом або міністром внутрішніх справ за 6 місяців (із 26 березня до 26 вересня 1917 р.): устрій волосного земства, волосних фінансів і наказ про вибори у волосних земствах; реформа земського виборчого права, наказ про земські вибори, зміна земського положення, створення банку міського і земського кредиту; уведення земств у Сибіру й

Архангельській губернії, у Степовому краї, в інших місцевостях (так званих «національних волостях» (інородницьких), які називали за національністю корінного населення: татар, казахів, калмиків, ногайців, трухменів та ін., що становили більшість населення волості) Астраханської та Ставропольської губерній, накази про вибори в цих місцевостях; уведення земства в Туркестанському краї; уведення земських рад у Лівонській та Естляндській губерніях, уведення земства в незайнятих ворогом місцевостях Віленської та Ковенської губерній; селищне управління і наказ про вибори селищних гласних.

Закінчено розроблення проекту введення земства в козацьких областях (Донської, Кубанської, Терської); в Ізмаїльському повіті Бессарабської губернії; в Уренхайському краї; означено основи земської реформи для Кавказу [2, 363]. Також видано положення щодо перетворення поліції в земську та міську (виборну) міліцію; уведено адміністративні суди, реорганізовано губернське й повітове управління (положення про комісарів) [19, 32].

На особливу увагу заслуговує Закон про міліцію від 17 квітня 1917 р., згідно із яким вона набула статусу виконавчого органу державної влади. Повітове земське зібрання вирішувало, скільки потрібно мати в повіті дільниць із дільничним на чолі. Одночасно скасовано стани і станових приставів. Повітове земське зібрання визначало кількість міліціонерів, які живуть в окремих селах, а також скільки коштів варто спрямовувати для їх утримання. У містах аналогічні питання вирішувала дума. Закон передбачав передати всі суми з казни, які раніше витрачали на поліцію в місті та повіті, повітовим земствам і містам для витрат на утримання міліції. За її роботу відповідав перед повітовим земством або містом начальник міліції [2, 365]. Він вирішував питання комплектування кадрів, їхнього переміщення, визначав розміри окладів, міг накладати стягнення, формувати допоміжні кадри [20, 193].

Губернському комісарові та міністрові внутрішніх справ була надана низка прав стосовно міліції. Так, у губернії працював призначений міністром внутрішніх справ урядовий інспектор міліції. Цей посадовець не підкорявся земству або місту, залежав тільки від міністра й губернського комісара. Він міг вказати на помилки в роботі міліції, зажадати від земства або міста усунення з посади некомпетентного начальника міліції.

Завдання правоохорони і безпеки ставало таким чином одним зі складників земської та міської діяльності, а службовці в міліції – однією з категорій земських службовців [2, 365].

Державний переворот поставив перед російськими громадськими організаціями низку нових невідкладних завдань. Одним із найважливіших серед них було досягнення найбільшої економії сил і коштів країни шляхом взаємного злиття усіх організацій, які так чи так обслуговували фронт та армію. Усі громадські організації (Земський союз, Союз міст, Червоний хрест) і в цей же час низка установ і відділів Військового відомства виконували суміжні функції, спрямовані на реалізацію однієї мети – допомогу армії та фронту. Такий паралелізм роботи вів до зайвих витрат громадських сил і зумовлював абсолютно зайві витрати на утримання управлінь й адміністративних центрів [21, 55]. «Цей паралелізм має бути знищений,

– повідомляли «Вісті Комітету Північного фронту ВЗС». – Одночасно з його усуненням сама собою піде диференціація усієї сукупності фронтової роботи між урядовими органами й громадськими організаціями» [22, 3].

Уже 6 березня 1917 р. Комітет Західного фронту ВЗС обговорював питання про об'єднання діяльності громадських організацій, що працюють для фронту. Комітет визнав за необхідне встановити загальні підстави такого об'єднання на особливій нараді з представників Земського союзу і Земміста [23, 8].

У постанові від 29 березня 1917 р. Головний комітет ВЗС наголосив на потребі об'єднання окремих громадських організацій, що паралельно працюють на європейському театрі військових дій для економії сил і коштів. Тимчасовий уряд прийняв пропозицію Головного комітету ВЗС і 25 травня 1917 р. затвердив указ про злиття громадських організацій «із подальшим підпорядкуванням об'єднаних за окремими спеціальностями установ відповідним урядовим інститутам» [21, 55].

Тимчасовий уряд доручив реалізувати це рішення представникові ВЗС В. В. Вирубову. Головний комітет ВЗС уже 1 червня розробив основні заходи щодо передавання своїх закладів «відповідним відомствам». Отже, відбувалося цілком закономірне в нових умовах «одержавлення» громадських структур [5, 36].

Підсумовуючи, [зазначимо], що Лютнева революція 1917 р. стала важливою віхою в історії Всеросійського земського союзу, оскільки її відділи звільнилися від колишньої державної опіки. Після падіння монархічного режиму земства були сповнені надій на розширення їхніх повноважень, і ці сподівання справдилися. Земців формально наділили всією повнотою державної влади на місцях, відбулася їх демократизація, але водночас вони виявилися «схильними до тих же хвороб, що й державний організм»: зростання бюрократії, прояв фінансових і кадрових зловживань, брак коштів тощо. За таких обставин ще виразніше означилася необхідність подальших земських перетворень.

Список використаної літератури та джерел

1. Тихомирова Г. В. Земские реформы 1864–1917 гг. в России; опыт и уроки их организационно-правового проведения : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Г. В. Тихомирова ; Московский государственный гуманитарный ун-т имени М. А. Шолохова. – М., 2008. – 26 с.
2. Гордеев О. Ф. Временное правительство и земская реформа в России (март-октябрь 1917 г.): исторические и правовые аспекты проблемы // Вестник Красноярского государственного аграрного ун-та. – 2006. – № 11. – С. 361–373.
3. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. – М. : Наука, 1990. – 264 с.
4. Патрушев А. В. Вятское земство накануне и в годы Первой мировой войны : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. В. Патрушев ; Чувашский государственный ун-т имени И. Н. Ульянова. – Йошкар-Ола, 2016. – 22 с.
5. Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 22–37.
6. Матвієнко Т. О. Результати виборів до волосних земств в Україні 1917 р. / Т. О. Матвієнко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного

університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип. 38. – С. 116–122.

7. Матвієнко Т. О. Місцеві органи влади в Україні навесні 1917 р.: у пошуках альтернативи / Т. О. Матвієнко // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення / Редкол. : В. М. Власенко, В. М. Звагельський, Р. Камберова та ін. – Суми : Курськ : СумДУ; Південно-Західний державний ун-т, 2014. – Ч. 2, Т. 1. – С. 128–130.
8. Магась В. О. Общественно-политическая деятельность Земского союза и Союза городов на Юго-Западном фронте 1914–1917 гг. / В. О. Магась // Русин. – 2016. – № 2 (44). – С. 212–228.
9. Захарова О. О. Князь Георгій Львов та його діяльність на чолі Всеросійського земського союзу : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. О. Захарова ; Чернігівський державний педагогічний ун-т імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2007. – 27 с.
10. Обзор печати // Всеросійський земський союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., 1917. – № 58–60. – С. 56–63.
11. Приветствие земскому и городскому союзам и г. Петрограду от граждан г. Гуля // Всеросійський земський союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., 1917. – № 64–66. – С. 69.
12. Хроника. Главный комитет // Всеросійський земський союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., 1917. – № 58–60. – С. 70–92.
13. Постановление комитета Северного фронта // Всеросійський земський союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., 1917. – № 61–63. – С. 127.
14. Резолюция Комитета Румынского фронта // Известия Комитета Северного фронта Всеросійського земського союзу. – Псков, 1917. – № 7. – С. 14–15.
15. В Комитете Юго-Западного фронта в дни переворота // Всеросійський земський союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., 1917. – № 58–60. – С. 93.
16. Повідомлення Комітету Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту у Харківську губерніську земську управу про обсяги та напрями допомоги фронту // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У 2 кн. – Кн. 2 : мовою документів і свідчень. – Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. – С. 505–506.
17. Представительство служащих ВЗС // Известия Комитета Северного фронта Всеросійського земського союзу. – Псков, 1917. – № 7. – С. 6–8.
18. В губерские и уездные земские управы // Всеросійський земський союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., 1917. – № 61–63. – С. 147–148.
19. Веселовский Б. Земство и земская реформа / Б. Веселовский. – Пг. : Т-во О. Н. Поповой, 1918. – 48 с.
20. Шевцова О. А. Создание милиции в Воронежской губернии в 1917 году / О. А. Шевцова // Вестник Воронежского государственного университета. – Серия: История, политология, социология. – 2012. – № 1. – С. 192–194.
21. Положение вопроса о слиянии общественных организаций // Всеросійський земський союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., 1917. – № 67–69. – С. 55–57.
22. Переворот и новые задачи Земского союза на фронте // Известия Комитета Северного фронта Всеросійського земського союзу. – Псков, 1917. – № 7. – С. 2–4.
23. Краткий обзор деятельности Всеросійського земського союзу на Западном фронте 1915–1917 гг. – М., 1918. – 228 с.

References

1. Tikhomirova H. V. Zemskiy reforms in Russia during 1864 – 1917; Experience and lessons of their organizational and legal Conduct : Author. Thesis ... candidate of hist. sciences :

- 07.00.02 / G. V. Tikhomirova. – Moscow, 2008. – 26 p.
2. Gordeev O. F. Temporal government and reforms in Russia (march–october 1917): historical and legal aspects and problems // *Bulletin of the State Agrarian University at Krasnoyarsk*. – 2006. – № 11. – P. 361–373.
3. Gerasimenko G. A. Zemskiy self-government in Russia / G. A. Gerasimenko. – Moscow: Science, 1990. – 264 p.
4. Patrushev A. V. Vyatka council in the eve of the World War I : Author. Thesis ... candidate of hist. sciences : 07.00.02 / A. V. Patrushev. – Yoshkar-Ola, 2016. – 22 p.
5. Donik A. N. Russian Zemskiy Union in Ukraine: structure, trends and results of operations / A. N. Donik // *Ukrainian historical journal*. – 2014. – № 3. – P. 22–37.
6. Matvienko T. A. The results of elections to the township in Ukraine 1917 / T. A. Matvienko // *Proceedings of the History Faculty at Zaporizhzhya National University*. – Zaporozhye: News, 2014. – Vol. 38. – P. 116–122.
7. Matvienko T.O. Local authorities of Ukraine in spring 1917 : in search of alternative / T.O. Matvienko // *Personality, society, state, past and present issues / Redkol. : V. Vlasenko, V. Zvahelskyi, R. Kamberova and others.* – Sumy-Kursk, the SSU; Northwestern State University Press, 2014. – Part 2, Vol 1. – P. 128–130.
8. Magas V. O. Socio-political activities of Zemskiy union and Union of cities in South-West front 1914–1917 / V. O. Magas // *Rusin*. – 2016. – № 2 (44). – P. 212–228.
9. Zakharova O. O. Prince George Lvov and his activities led by Russian Zemskiy Union : Author. Thesis ... candidate of hist. sciences : 07.00.02 / O. O. Zakharova. – Chernihiv, 2007. – 27 p.
10. Review Printer // *Russian Zemskiy Union assistance to help sick and wounded warriors. Chief Proceedings Committee*. – Moscow, – 1917. – № 58–60. – P. 56–63.
11. Greetings to Zemskiy and town unions of Petrograd from Hull // *Zemskiy Russian Union assistance to help sick and wounded warriors. Chief Proceedings Committee*. – Moscow, 1917. – № 64–66. – P. 69.
12. Chronicle. Chief committee // *Russian Zemskiy Union assistance to help sick and wounded warriors. Chief Proceedings Committee*. – Moscow, – 1917. – № 58–60. – P. 70–92.
13. The decision of the North Front committee // *Russian Zemskiy Union assistance to help sick and wounded warriors. Chief Proceedings Committee*. – Moscow, – 1917. – № 61–63. – P. 127.
14. The resolutions of Romania Front committee // *Proceedings of the North Front committee of Russian Zemskiy Union*. – Pskov, 1917. – № 7. – P. 14–15.
15. The committee of the South-West front in the coup days // *Russian Zemskiy Union assistance to help sick and wounded warrior. Chief Proceedings Committee*. – Moscow, 1917. – № 58–60. – P. 93.
16. Message of the South-Western Front Committee of Russian Zemskiy Union in Kharkov provincial rural council on volumes and directions of the front support // *The Great War 1914–1918 and Ukraine : In 2 volumes.* – Vol. 2 : language documents and evidence. – Kyiv : LLC «Publishing» Clio», 2015. – P. 505–506.
17. Representation of employee RZU // *Proceedings of the North Front committee of Russian Zemskiy Union*. – Pskov, 1917. – № 7. – P. 6–8.
18. Guberskiy and district authorities // *Russian Zemskiy Union assistance to help sick and wounded warriors. Chief Proceedings Committee*. – Moscow, 1917. – № 61–63. – P. 147–148.
19. B. Veselovskiy. Zemstvo and Zemskiy reforms / B. Veselovskiy. – Petersburg : Est. O. N. Popovoy, 1918. – 48 p.
20. Shevtsova O. A. Creation of police in Voronezh province in 1917 / O. A. Shevtsova // *Vestnik of the State University at Voronezh. Series: History, Political Science, Sociology*. – 2012. – № 1. – P. 192–194.
21. Situation of merger common organizations // *Russian*

Zemskiy Union assistance to help sick and wounded warriors. Chief Proceedings Committee. – Moscow, 1917. – № 67–69. – P. 55–57.

22. New tasks and coup of Zemskiy union at the front // *Proceedings of the Russian committee of the North Front Zemskiy Union*. – Pskov, 1917. – № 7. – P. 2–4.

23. Brief review of Russian Zemskiy Union activities at the West front during 1915–1917. – Moscow, 1918. – 228 p.

H. Kovalska

RUSSIAN ZEMSKYI UNION IN THE FIRST MONTHS AFTER THE FEBRUARY REVOLUTION OF 1917

The activity of Russian Zemskiy Union (RZU) was quite effective, becoming an important element in addressing the most urgent humanitarian problems in the First World War on the front and rear area. In political terms a paradoxical situation was created: the army supporting and the existence of autocracy depended on the organization, most members of which were not interested in preserving the monarchy. After complications at the front in the summer of 1915 Zemskiy Union and its leader Prince G. Lvov gradually shifted from cooperation to open confrontation with the government and eventually became one of the forces that contributed to the fall of the Tsar regime and formed a new government.

The purpose of the article is to characterize the activities of Russian Zemskiy Union in the first months after the February Revolution of 1917 and to analyze their attitude to the Provisional Government and cooperation with it and its representatives.

After the fall of selfgovernment Zemskiy Union and the all other public organizations were channeling support to the new government in public management, and their leaders were at the helm. Thus, the head of Zemskiy Union, Prince G. Lvov even led the Provisional Government of the first convocation.

In the early days of the February Revolution in 1917 Zemstvo sent thousands of telegrams to Petrograd, congratulating the new government. The texts of resolutions and appeals to different addresses were on the top echelon of power: the State Duma, personally to M. Rodzianko and Prince G. Lvov, to the ministries. A large stream of telegrams from rural institutions came to the Provisional Government, which reflected the interests of Zemstvo in all aspects: social structure, domestic and foreign policy, attitude to various social and political organizations and institutions, especially rural. It is clear that this government Zemstvo intended to support in every way.

To sum up we note that the February Revolution of 1917 was a milestone in the history of Russian Zemskiy Union as its departments freed from former state custody. After the fall of the monarchy zemstva were full of hope to expand their powers and these expectations come true. Zemstva formally endowed with full state authority, held their democratization, but also they were «prone to the same diseases as the state body»: the growth of bureaucracy, financial and cases of abuse, lack of funds and so on. In such circumstances, even more clearly the need for further rural transformation was defined.

Key words: February Revolution, Provisional Government, All-Russian Zemstvo Union, public organization.

УДК 94(477.54/62)

С.В. Корновенко*

доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ХРОНОЛОГІЯ І ВНУТРІШНЯ ПЕРІОДИЗАЦІЯ**

У статті схарактеризовано хронологічні межі селянської революції. Розкрито особливості історіописання проблеми, методологічні підходи; визначено авторське бачення внутрішньої періодизації; окреслено перспективи подальших дослідницьких пошуків.

Ключові слова: селянство, селянська революція, хронологія та внутрішня періодизація, аграрна революція, В. Данилов.

Постановка проблеми. Березнево-квітневі події 1902 р. у Харківській і Полтавській губерніях започаткували нову сторінку в історії селян не лише імперії Романових, а і країн Центрально-Східної Європи. Вони дали поштовх до подій, відомих в історії як селянська революція. Масштаби явища, кардинальність трансформацій, їх результати постійно перебували і продовжують перебувати у центрі уваги науковців. Зусиллями не одного покоління вітчизняних і зарубіжних істориків сформовано потужну історіографічну спадщину [1], присвячену феномену селянської революції початку ХХ ст. Є всі підстави говорити про існування в історичній науці такого самодостатнього напрямку, як селянознавство. В його межах виокремилася і селянська революціологія. Така ситуація, з одного боку, є цілком природною, з урахуванням значного інформаційного потенціалу глибинного соціокультурного зсуву, яким стали тогочасні революційні події, а з іншого – актуалізує необхідність подальших наукових пошуків.

Автор статті ставить за мету дослідити хронологічні межі селянської революції, виокремити внутрішню її періодизацію. Об'єкт вивчення селянська революція початку ХХ ст. Предмет – хронологічні межі її внутрішня її періодизація.

Виклад основного матеріалу. На початку 1990-х років кількісне накопичення інформації щодо селянської революції початку ХХ ст. трансформувалося в концептуальне її осмислення. В. Даниловим було розроблено концепцію стосовно селянської революції 1902–1922 рр. [2]. Селянська революція, розпочата у 1902 р. селянами Харківщини і Полтавщини, на нашу думку, носила історичний, природний характер. Вона була зумовлена природою тогочасного російського імперського соціокультурного організму. Її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона була реакцією і на «тупцювання» на місці тогочасного російського імперського соціокультурного організму.

Насамперед «тупцювання» щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини тогочасного російського імперського соціокультурного організму.

Погоджуючись загалом із концепцією В. Данилова, вважаємо обґрунтованим загальну хронологію селянської революції розширити до 1933 р. Таке наше бачення чітко корелюється з перебігом аграрної історії України першої третини ХХ ст. Воно не суперечить основному критерию, запропонованому В. Даниловим, – появи якісно нового типу селянина. Таким чином, хронологічні межі селянської революції є достатньо підстав окреслити 1902–1933 рр. [3].

Зважаючи на те, що селянська революція – явище дискретне, важливо виокремити її внутрішню періодизацію. Це сприятиме предметнішому і ґрунтовнішому її аналізу як глибоко самобутнього, самодостатнього, соціокультурного явища. За критерію виокремлення періодів в історії селянської революції, окрім запропонованого В. Даниловим – поява якісно нового типу селянина, оберемо такі: 1. ступінь суспільно-політичної активності селянства; 2. форми селянського бунту; 3. досягнення революції; 4. чисельність і географія поширення бунтів; 5. форми селянської самоорганізації; 6. реакція властей на селянську революцію; 7. суспільно-політичні трансформації, пов'язані з падінням імперії Романових, революцією 1917–1921 рр., становленням радянської моделі державності у 1920-х – 1930-х рр.

Керуючись вищенаведеним, виокремлюємо три хронологічні періоди: перший – 1902–1917 рр.; другий – 1917–1921 рр.; третій – 1921–1933 рр. Кожний із цих періодів, з одного боку, є самодостатнім, а з іншого – структурним елементом загального. Кожному з них властива своя специфіка, що сукужно відображає загальну картину перебігу селянської революції. Виокремимо характерні риси кожного із періодів.

Прикметною ознакою першого періоду було те, що упродовж 1902–1917 рр. селянська революція відбувалася у межах однієї політичної моделі – Російської імперії. Її учасниками були суб'єкти російського імперського соціокультурного простору. Беручи до уваги означені вище критерії, у цьому хронологічному проміжку розрізняємо такі підперіоди: а) 1902 – 1904 рр.; б) 1905– 1907 рр.; в) 1907–1914 рр.; г) 1914–1917 рр. Проаналізуємо особливості кожного із зазначених підперіодів.

Специфіка 1902– 1904 рр. полягала у тому, що це були роки початку і розгортання селянської революції. Селянами-бунтівниками застосовувалася нова, порівняно з попередніми, тактика боротьби. Вона не допускала кровопролиття стосовно до поміщиків, заможних селян тощо. Натомість руйнувалася економічна основа дворянсько-поміщицького домінування на селі. Знищувалися економія, мастки. З них вивозилося продовольство, насінневі фонди, реманент тощо. У такий спосіб, як сподівалися селяни, їм вдасться створити умови, за яких поміщики не повернуться, а селянам відійде їхня земля. Таким чином селяни-бунтівники «виживали» власників мастків, економію згаданими вище заходами [4, 81].

Масштаби селянської революції, чисельність учасників, радикалізм їх гасел виявилися несподіванкою для властей. Влада застосувала проти селян каральні заходи, армію. У придушенні селянської

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

** Представлена стаття є продовженням вивчення теми, започаткованої у публікації Ю. Кононенко, С. Корновенко Селянська революція 1902 – ? рр. // Український селянин. – 2016. – Випуск 16. – С. 73 – 78.

революції взяли участь дев'ять батальйонів піхоти, десять сотень козаків.

Придушення владою полтавсько-харківського селянського бунту не було свідченням припинення селянської революції. Навпаки, її територія значно розширилася. Окрім Полтавської, Харківської, Київської, Подільської, Волинської, Воронежської, Саратовської та інших губерній, навесні 1902–1903 рр. в епіцентрі селянської революції опинилася Грузія.

Немає достатньо підстав говорити про те, що владі вдалося припинити селянську революцію у 1903 р., незважаючи на те, що спостерігається зменшення чисельності селянських бунтів. Ми вважаємо, що змін зазнали тактика і методи селянського бунту. Селяни перейшли від відкритих акцій до тактики і методів партизанської боротьби. Основним стає підпал.

Яскравим прикладом продовження селянської революції у 1903–1904 рр. стали події у с. Володькова Дівича Ніжинського повіту Чернігівської губернії.

На революційній настрої селянства цього підперіоду активно впливала й російсько-японська війна (1904–1905 рр.). Постійна експропріація для фронту коней, мобілізація чоловіків не могли не позначитися на антивоєнному настрої серед селянства, що призводило до посилення і одночасно до появи нових форм селянського руху. Під впливом поразок на фронтах війни, труднощів, посиленних нею, серед селянства все більше поширювалася ідея та переконання про необхідність повалення самодержавного ладу. Зокрема, на початку ХХ ст. збільшилась кількість судових справ за звинуваченням селян у «заочній образі государя-імператора» [5, 84]. Однак образ царя-захисника не був повністю витисненим із масової свідомості селянина.

Воєнні дії викликали широке невдоволення та обурення в масах. Разом із поширенням антивоєнних настроїв та діалогів розвивався рух запасних та новобранців, які у своїй більшості були вихідцями із села.

Отже, події, що розпочалися у 1902 р. на Полтавщині й на Харківщині й поширилися на інші губернії, дали поштовх розгортанню селянської революції. Вони були принципово відмінними від тих, що відбулися перед цим. Насамперед масштабами, селянськими настроями, вимогами. Нове виявилось у тому, що виступ селян одного села зі звичайної причини ставав детонатором для виступу селян сусідніх сіл, останні детонували виступи селян в інших селах. У такий спосіб утворювалася ланцюгова реакція. Її результатом стала масштабність селянських виступів, територіальна поширеність [6].

Якісно відмінним від попередніх став селянський бунт як джерело селянської революції. Він трансформувався у метафізичний. Суб'єктом селянського бунту як джерела селянської революції був селянин-ідеоман. Його суспільно-політична активність була первинною і носила природний характер. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Бунтувало нове покоління селян – покоління, що не знало кріпацтва: особистої залежності від пана як буття, що неможливо змінити. Воно могло його змінити, оскільки уже знало особисту свободу. Бунт був не скільки «проти», скільки «за». Він носив не лише економічний, а і політичний характер.

Новий характер селянських бунтів свідчив про те, що на селі відбулися глибокі соціокультурні трансформації. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія» [7]. Селяни не вдавалися до кровопролиття стосовно до своїх опонентів.

Селянська революція у 1905–1907 рр. мала властиві їй загальні та регіональні відмінності. Загальним було те, що селяни діяли «агресивно, автономно, ефективно» [8, 609]. Селянські бунти мали сезонний характер, революційна активність селян у 1905–1907 рр. була хвилеподібною [8, 610]. Як і у попередні роки, під впливом негараздів російсько-японської війни, ширився революційний рух серед запасних і новобранців, які у більшості були селянами. Цей рух виявлявся у найрізноманітніших формах: напади на поміщицькі економії, розгроми казенних і приватних лавок та магазинів, порубки лісів поміщиків, вилучення хліба, сіна, дров тощо. У такий спосіб вони забезпечували свої сім'ї необхідними продуктами харчування і паливом.

Однією з прикметних ознак селянської революції у 1905–1907 рр. стало те, що вперше опозиційні до влади сили заговорили про селянство не як про пасивну масу, що повинна слідувати за ними, а як про окремішній активний суб'єкт історії. Ще одна особливість полягала у тому, що на фоні селянської революції у 1905–1907 рр. розгорнулася пролетарська революція.

Своєрідним феноменом селянської революції у 1905–1907 рр. стали селянські республіки – неформальні адміністративно-територіальні об'єднання, які перебирали на себе частину владних повноважень в місцевостях до меж волостей або повітів [9]. Фактично українські селянські республіки у селі Великі Сорочинці на Полтавщині та у селі Люботино Сумського повіту на Харківщині тощо – результат природної політизації селянства, розвитку селянського самоврядування. Подібні островки селянського самоуправління мали місце і в інших губерніях. Зокрема, відомими є селянські республіки у селах Марково Волоколамського повіту Московської губернії, Старий Буян та Царьовщина поблизу Самари, Пески на Воронежчині, у прибалтійському Руені, Гурійська селянська республіка, Новинська селянська республіка Тверської губернії тощо [10].

Феноменальність революційного утворення селянських республік полягає у такому. По-перше, вони засвідчили, що відбулася «революція в розумі» землеробів. Селянська революція носила, окрім іншого, й політичний характер. Вона не обмежилася економічним змістом, як про це йшлося в історіографічній традиції. По-друге, перехід влади до селян відбувся безкровно. По-третє, селянські республіки стали першим досвідом реальної політичної боротьби селян. У такий спосіб селянство заявило про себе як про повноправного суб'єкта тогочасного російського імперського соціуму. По-четверте, селянство продемонструвало здатність швидко вчитися політичному досвіду, ефективно управляти, що було неочікуваним як для революційного, так і для консервативного табору [9].

Придушення селянських виступів у 1906–1907 рр. супроводжувалося каральними акціями щодо тих, хто брав участь у пограбуваннях поміщицьких маєтків, створенні «селянських республік».

Однією з форм революційної боротьби селян у 1905–1907 рр. були страйки. Форми боротьби селян були традиційні, але мали масовий, демонстраційний, зухвалий характер. Це масові порубки лісів, незаконне захоплення і обробка землі, що не належала селянам, вимоги знизити орендну плату, недозволені випас худоби тощо. На цьому етапі селяни забирали збіжжя, реманент, провіант у поміщиків, власників цукроварень, винокурень [8, 610]. Селяни також охоче збиралися на антиурядові мітинги, де вели мову про шляхи як знищення самодержавства, так і кріпосницьких пережитків. Відомо чимало випадків, коли селяни визволяли своїх заарештованих односельців. Популярним серед селян було вигнання і побиття «прийшлих» робітників, які приходили найматися в економію з інших сіл і міст.

У селянській революції брали участь практично всі верстви тогочасного селянства. Її активними учасниками були як незаможні, так і заможні селяни. Щоправда, останні більшою мірою селянську революцію використовували як інструмент у задоволенні власних меркантильних інтересів.

Однією з особливостей селянської революції у 1905–1907 рр. було те, що об'єктами селянського бунту були не лише поміщицькі економії, а і господарства заможних селян.

Влітку 1905 р. селянські бунти досягають свого піку. Ними були охоплені всі регіони України: Лівобережжя, Південь. Найчисельнішими вони були на Правобережжі. З 36 повітів Правобережної України бунтами було охоплено 23 [8, 610]. Від 1906 р. селянський бунт в Україні починає повільно згасати. Зумовлено це було застосуванням жорстоких репресій з боку влади. Водночас він залишається достатньо систематичним і масовим.

Селяни діяли агресивно – громили і підпалювали поміщицьку маєтність, здіймаючи серед верхніх станів справжню паніку. Зростала кількість сільських страйків та відмов платити орендну плату.

Причинами зменшення революційної активності селян були жорстокі репресії з боку влади. Уряд переходив у рішучий наступ на селянську революцію. Переважала тактика «батога», селян били, катували, розстрілювали [8, 612].

Отже, 1905–1907 рр. стали черговою фазою у розвитку селянської революції. Одним із її феноменів у цей час стала поява селянських республік – одна з форм політичної самоорганізації революційного селянства. У 1905–1907 рр. відбулося 7165 селянських бунтів [11].

Селянській революції вдалося зробити те, що перед цим вважалося неможливим – стати каталізатором інституційних змін тогочасної імперської російської соціокультурної моделі у відносно короткий проміжок часу. Трансформації збіглися у часі з розвитком селянської революції, відбувалися на її фоні.

Активність і спрямованість селянських виступів у ході революції 1905–1907 рр. мала регіональну специфіку. Так, на Правобережжі переважала страйкова боротьба із гаслами збільшення зарплати, зменшення робочого дня. Селянські бунти

спрямовувалися проти великого землеволодіння і орендарів. У них брали участь як незаможники, сільгоспробітники, так і заможні селяни [12; 13]. На Лівобережжі селяни виступали як проти поміщиків, так і проти заможних односельчан [14]. Хоча, скажімо, на Полтавщині заможні селяни теж громили економію у с. Чевельчі [12, 163]. Всі групи селянства брали участь у бунтах на Півдні України.

Під час селянської революції у 1905–1907 рр. селяни України застосовували найрізноманітніші форми і засоби боротьби. Вони захоплювали або вимагали переділу земель поміщиків, чинили масові пограби їх посівів і сінокосів, рубали казенні та поміщицькі ліси, підпалювали і нападали на маєтки, де розбирали продукти харчування та поміщицьке майно, відмовлялись працювати на пропонувані ними умовах, припиняли сплату податків, самочинно переобирали місцеві органи влади, створювали «селянські республіки», вступали в сутички з поліцією і військами. Після поразки пролетарської революції 1905–1907 рр. селянський рух тимчасово йде на спад та невдовзі розгортається з новою силою в період реалізації законодавчих актів столипінської аграрної реформи.

У 1907–1914 рр. одним із результатів селянської революції стало повернення влади обличчям до селян. Прогресивно-ліберальні столипінські аграрні нововведення мали на меті покращити добробут селянства. Водночас слухними є міркування істориків стосовно того, що Столипінська аграрна реформа започаткувала конфлікт у селянському середовищі. Першим джерелом конфліктів на селі були протиріччя між прихильниками общини і тими, хто з неї виходив, але прагнув зберегти переваги її членства [15, 168].

Закономірно, що події, пов'язані з реалізацією аграрної реформи неабияк вплинули на селянство, оскільки стосувалися найсуттєвішої для нього проблеми – землі та власності на неї. Реакція селян на Столипінську аграрну реформу була неоднозначною. Частина, переважно заможного селянства підтримувала виокремлення общинної землі у приватну власність. Однак більша його частина, головним чином бідніше селянство, поставились до цього з насторогою і навіть вороже.

За підрахунками Ф. Лося і О. Михайлюка, в Україні протягом 1907 – 1914 рр. відбулося 1973 селянських бунтів, з яких 966 були масовими [16, 236]. З них проти столипінського землеустрою були спрямовані не менше 130 виступів [16, 237]. На першому місці за чисельністю учасників у вказаний період була Правобережна Україна – 523, на другому – Лівобережна Україна – 368, на третьому – Південь України – всього 85 виступів. Упродовж 1913 – перші сім місяців 1914 рр. на Півдні України не зареєстровано жодного селянського виступу [16, 235].

Підпали «аграрного порядку», як їх називали в департаменті поліції, залишалися універсальним засобом впливу селян на поміщика. Дим пожеж стояв над селами, де йшло виділення на хутори. Підпали, або так зване «викурювання» хуторян, набули повсюдного характеру. Селяни підпалювали хати, будівлі, комори з хлібом, ліси тих, хто погоджувався на вихід із общини. Таким чином, підпали були універсальною формою боротьби селян не тільки проти поміщиків, а й проти хуторян, землемірів тощо. У роки Столипінської аграрної реформи підпали стали

стихийним виявом селянського бунту проти розверстання общинних угідь. Селяни продовжували застосовувати таку форму боротьби, як порубка поміщицьких і казенних лісів. Ще однією формою тогочасного селянського бунту було невизнання селянами повноважень царських чиновників, відмова сплачувати податки. Поширеною формою боротьби селян були потрави поміщицьких посівів та сінокосів, які часто завершувалися кривавими сутичками селян з працівниками економій або з поліцією. Під час реалізації Столипінської аграрної реформи мали місце страйки сільськогосподарських робітників. Хоча, за даними Ф. Лося, О. Михайлюка, страйковий рух у 1907–1914 рр. не набув масовості.

Аграрна реформа П. Столипіна помітно вплинула на еволюцію селянської революції. Зіставивши кількісні показники селянських бунтів 1908–1914 рр. із аналогічними даними 1902–1907 рр., переконаємося у тому, що владі вдалося тимчасово згасити селянську революційність, започаткувавши реалізацію аграрної реформи. Невдоволення останнього з боку селян не носило гостро-критичного характеру для властей, як у 1902–1907 рр. Столипінська аграрна реформа зумовила те, що об'єктом селянського бунту стали селяни-одноосібники, ті, хто вийшов із общини. Селянський бунт, окрім зовнішнього, набув внутрішнього спрямування.

Отже, на фоні розгортання селянської революції уряд у 1906 р. започаткував Столипінську аграрну реформу. Її реалізація вплинула на еволюцію селянської революції. Трансформувалися форми і методи селянської боротьби. Так, масові, відкриті бунти поступилися місцем індивідуальним. З активних форм переважали індивідуальні підпали самовільна порубка лісів, заорювання земель, побиття окремих службовців економій тощо. З пасивних форм найчастіше зустрічалися такі, як агітація проти існуючої влади, поміщиків, закликати не сплачувати податки, не виходити з общини тощо. Значно зменшилася чисельність страйків сільськогосподарських робітників. Змінилися і вимоги страйкуючих. Питання щодо оренди землі відійшли на другий план. Страйкуючі вимагали підвищення зарплати, покращення умов праці. До цього ж додалися й нові форми боротьби, пов'язані безпосередньо з реалізацією Столипінської аграрної реформи. Ще однією особливістю цього періоду є боротьба в середині самого селянства. Якщо у попередніх підперіодах об'єктом селянського бунту були здебільшого поміщики, то під час Столипінської аграрної реформи з'явився новий об'єкт – селянин-хуторянин, селянин-відрубник.

Перша світова війна стала каталізатором селянської революції у 1914–1917 рр. Розгортаючись на тлі селянської революції початку ХХ ст. у Російській імперії, вона її активізувала. За підрахунками Ю. Кир'янова, в Україні упродовж серпня 1914 – лютого 1917 рр. сталося 203 селянські бунти. Більшість із них припадає на Правобережжя – 125, на Лівобережжі – 51, на Півдні України – 27 [17, 537]. розгорталася на фоні Першої світової війни. Домінуючим суб'єктом селянської революції стає жінка-солдатка.

Новими мотивами селянських бунтів стають дефіцит і дорожнеча предметів першої необхідності, спекуляція, мобілізація. Формами залишаються вже апробовані: страйки, демонстрації, зіткнення з

власниками магазинів, складів тощо. Селяни бунтували проти соціальної несправедливості щодо них, якої вони зазнавали від властей, поміщиків тощо.

Повернення з фронту односельців дали поштовх до формування антивоєнних і антимонархічних настроїв на селі. Вони виявлялися у різноманітних формах: висловлюваннях проти війни і царя, закликах не йти на війну, у відмові надавати підводи для потреб держави тощо.

Під час війни селяни продовжували широко вдаватися до самовільних випасів худоби на поміщицьких луках і пасовиськах, силою відстоюючи своє право на це. Як і раніше, це була одна з найпоширеніших форм боротьби селян за землю. Майже завжди такі виступи набували масового характеру, оскільки захищати худобу, не дати можливості економічній охороні захопити її можна було тільки спільними діями. На цьому ґрунті нерідко виникали й збройні сутички.

Нестача пасовищ, кормів для худоби, палива породжували такі форми селянського протесту, як масове забирання сіна, соломи, дров з поміщицьких економій, порубку лісу тощо.

Непоодинокими були випадки непокори селян духовенству, особливо коли йшлося про землю. Хоча релігійність завжди була органічно притаманна українському селянину, вони з недовірою ставилися до служителів церкви.

Невід'ємним складником селянських бунтів у роки війни були бунти проти Столипінської аграрної реформи. Характерною їх особливістю було те, що вони мали місце головним чином у 1914–1915 рр. Учасниками цих виступів, як зазначалося вище були переважно жінки мобілізованих запасних, які рішуче вимагали припинення землевпорядних робіт до того часу, поки не повернуться з війни їхні чоловіки.

Тривало на селі протистояння між відрубниками, хуторянами і прихильниками общини. Мало місце захоплення общинниками хутірських і відрубних земель. Часто спротив землевпорядним роботам був лише приводом до бунту. Справжня причина крилася у зведенні рахунків із селянами відрубниками, хуторянами.

Війна породила і такі нові форми селянського бунту, які були спрямовані проти виконання окопних робіт, реквізиції хліба, коней, худоби, теплих речей тощо. Вони, як правило, супроводжувалися сутичками з місцевою владою і поліцією.

Отже, селянська революція у 1914–1917 рр., порівняно з попередніми підперіодами, мала такі свої особливості. По-перше, їй були властиві нові форми бунту і мотивації до нього. По-друге, активним суб'єктом революції стала жінка-солдатка. Дружини-бунтарки мобілізованих на фронт селян виступали проти дорожнечі, дефіциту, спекуляції, реквізиції, проведення окопних робіт тощо. Разом із тим мали місце антипоміщицькі, антирелігійні, антивоєнні, антицарські, антихутірсько-відрубні бунти.

Розвиток селянської революції у 1917–1921 рр. мав такі особливості. По-перше, вона розвивалася за якісно інших суспільно-політичних і соціально-економічних умов: падіння Російської імперії, припинення у 1918 р. Першої світової війни. По-друге, селянська революція стала потужним і дієвим складником Української революції 1917–1918 рр. як багатовимірною, цілісного історичного та соціокультурного явища. По-третє,

вона розвивалася за умов стрімкої зміни центральної влади.

В Українську революцію 1917–1921 рр. селянство увійшло зі значним досвідом поведінки активного суб'єкта історії. Недарма практично всі без винятку політичні сили та режими, що боролися за владу в Україні у роки революції, вважали селянство базовою верствою пропонованих ними моделей державностей. Селянство у роки Української революції мало і власну «політичну програму», запропонувало власний варіант соціально-економічної та суспільно-політичної моделі, прийнятної для нього. У центрі такої ідеології селянства у роки Української революції перебувало споконвічне прагнення «землі та волі». Ці два поняття були тісно взаємопов'язані у свідомості селян та мали для них сакральне значення.

Всю складність суспільно-політичних відносин, взаємини з владою селяни розуміли та сприймали крізь призму аграрно-природного буття. Ставлення селян періоду Української революції до тієї чи іншої влади не було стійким та однозначним. Навіть у межах однієї губернії політичні настрої селянства різнилися часом діаметрально протилежно. Як правило, багато залежало від майнової однорідності/строкатості населення повіту, діапазону відмінностей/схожостей у землеволодінні та землекористуванні селян, діяльності/бездіяльності властей, поведінки військових, взаємовідносин із поміщиками тощо.

Селянство у роки Української революції вимагало «порядку», який встановить «господар». На наш погляд, певною мірою формулювання «порядок, який встановить господар» відображає селянський ідеал влади. У його трактуванні ми погоджуємося з позицією колег, що цей ідеал «демократичний на місцях і авторитарний, навіть деспотичний в центрі» [18, 163].

У випадку, коли селянський ідеал контрастував із позицією того чи іншого політичного режиму, розгортався селянський бунт. Одним із результатів селянського бунту було становлення селянських республік. Прикладами є Висунська і Баштанська, Холодноярська, Чигиринська, Гуляйпільська, Сумська селянські республіки тощо. Тобто, селянство у роки Української революції 1917–1921 рр. заявило про себе як про самодостатній, самобутній, активний суб'єкт суспільно-політичного, правового та соціально-економічного життя.

У роки Української революції 1917–1921 рр. відбулася ліквідація поміщицького землеволодіння. Вважаємо це одним із важливих результатів селянської революції. Більшовики не були єдині, хто проголосив ліквідацію поміщицького землеволодіння як пріоритетний напрям проведення аграрної реформи. Одним із перших, хто не лише задекларував, а і на практиці ліквідував поміщицьке землеволодіння під час Української революції 1917–1921 рр. був Н. Махно. У 1920 р. поміщицьке землеволодіння в Україні було ліквідоване під час проведення врангелівської аграрної реформи. Якщо радянська ліквідація поміщицького землеволодіння трансформувалася в одержавлення земель, то махновська і врангелівська – у передачу землі селянам із легітимізацією цього процесу. У такий спосіб було зреалізовано споконвічну мрію селян щодо користування, володіння, розпорядження землею.

Отже, Українська революція 1917–1921 рр. носила виразний селянський характер. Домінуючою рушійною силою Української революції було селянство. Саме на тлі селянської революції у 1917–1921 рр. розгорталися інші революції – соціальні, політичні, національно-демократичні тощо. Значною мірою селянський фактор зумовив і визначив початок, перебіг і фінал Української революції 1917–1921 рр.

У 1921–1933 рр. селянська революція розгорталася за умов становлення і розвитку радянської моделі державності. Умовно у цьому періоді можна виокремити два підперіоди: перший – 1921–1928 рр.; другий – 1929–1933 рр. Фактично мова йде про перебіг селянської революції за умов нової економічної політики з елементами демократії та за умов становлення і зміцнення командно-адміністративної системи і культу особи. Спільним в обох підперіодах було те, що селянська революція розгорталася за умов контрреволюції з боку радянської моделі державності. Гегемоном останньої було проголошено пролетаріат, хоча чисельно домінувало селянство.

Припинення на початку 1920-х рр. широкомасштабних бойових дій періоду Української революції не означало припинення протистояння між містом і селом, пролетаріатом і селянством, радянською владою і селянською суспільно-політичною активністю. Незважаючи на зменшення селянської суспільно-політичної активності у роки нової економічної політики, порівняно з періодом революції, що природно і закономірно, у 1920-х рр. з'явилися нові її форми. До другої половини 1920-х рр. не вщухав збройний опір селян радянській владі [19]. Духовним підґрунтям селянської звитяги була українізація.

Перехід до нової економічної політики не означав поразку комунізації українського суспільства загалом та українського селянства зокрема, не означав і її відстрочку, а свідчив про нові методи реалізації комунізму. Наскрізна ідея – побудова комунізму залишалася в силі. Однак у такий спосіб більшовики, за влучним спостереженням С. Кульчицького, створювали видимість народності своєї влади [20]. Неп – тимчасовою, щоб не сказати Пірровою перемогою для селян, зважаючи на подальший перебіг аграрної історії УСРР. Для радянської влади – тимчасовою «передешкою», що дозволила сконцентрувати сили для рішучого наступу наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. на селянство. Неп – поступка суто економічного характеру. Про те, щоб наділити селян політичними правами і свободами абсолютно не йшлося. В селянській країні, якою була на той час Україна, гегемоном залишався значно менший за чисельністю прошарок суспільства – пролетаріат. За своїм змістом нова економічна політика була продовженням, хоча і прихованої, економічної війни влади проти селянства. Підтвердженням цієї нашої тези є те, що з'явилися нові/старі інструменти війни влади проти селян – податки, вибірковість соціальних пільг і гарантій, Голод 1921–1923 рр. [21]. Про це говорив і Л. Троцький. Він писав про 1921 р., про перехід до непу, що це «середняк заговорив до радянського уряду флотськими гарматами».

Правове регулювання поземельних відносин, закладене у Земельному кодексі 1922 р. – не що інше,

як сурогатне вирішення земельного питання. З одного боку, проголошувалася ліквідація інституту приватної власності на землю, з іншого – земля переходила у державну власність. Тобто, право власності зберігалось. Селяни його позбавлялися, ставали лише користувачами. З усієї тріади майнових прав (володіти, розпоряджатися, користуватися) за селянами зберігалось лише право користуватися. Натомість монопольне право власності на землю належало державі в особі Наркомзему. Така правова конструкція певною мірою заспокоїла пореволюційне село. Однак вона була далекою від споконвічного прагнення селян володіти, розпоряджатися, користуватися землею. У ній було відображено більшовицьку формулу землекористування – не приватна власність на землю, а право на землю трудового користувача. Предметний аналіз Земельного кодексу 1922 р. дає підстави говорити про радянську державу як про суб'єкт селянської контрреволюції, хоча і прихований.

Фінальним акордом селянської революції стали 1929–1933 рр. Під впливом внутрішньої політики в УСРР, СРСР на селі формується новий фігурант, який за державної підтримки впевнено витісняє селянина-ідеомана 1902–1920-х рр. Соціалізм, на думку більшовицьких лідерів, мав сформувавати інший – вищий різновид людини. Починаючи з 1923–1924 рр., у СРСР, УСРР відбувалося становлення цілеспрямованої стратегії, підпорядкованої наскрізній ідеї – вихованню нової людини. Своєрідним підсумком пошуків шляхів формування «надлюдини» став Перший всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки (1930 р.). Його учасниками було проголошено, що нове соціалістичне суспільство потребує нових людей; створення нової людини зі старого людського матеріалу оголошувалося неможливим; соціалістична реконструкція людини ставала пріоритетним завданням радянської науки [22, 335].

Новим активним суб'єктом аграрної історії Радянської України стає колгоспно-радгоспний селянин [23]. Порівняно з попереднім типом, це був якісно інший селянин-ідеоман, сформований у новому радянському ідейно-інтелектуальному полі. «Ідея Землі» усвідомлювалася ним якісно по-іншому, його свідомість відображала інші пріоритети. Насамперед це відданість цілям партії, ототожнення себе з новою пролетарською громадськістю, забуття свого минулого, – справедливо, як на нас, зауважує С. Маркова [22, 332]. Селян радянські марксистки розглядали як сировину для створення нового механізму. Якщо В. Леніну складно було визначити остаточне місце селян у диктатурі пролетаріату, то Й. Сталін пішов у цьому значно вперед. Він безапеляційно наголосив на тому, що створення «справжніх селян» можливе шляхом залучення останніх до партії. Примус вважався дозволеним засобом перевиховання селянства, створення «нової сільської людини», «нової психології трудового селянства» [22, 357].

Місто перемогло село, більшовики – селян. На селі були знищені елементи товарно-грошових відносин, запроваджено адміністративно-командну систему управління колгоспно-радгоспним селянством. Політка розкуркулення – політка фактичного нищення селянина-власника, селянина-

ідеомана 1902 – 1920-х рр. Встановлення тотального державного контролю за селянством зумовило його перетворення у суб'єкта, повністю залежного від держави. У такому контексті привертає увагу трансформація правового статусу українського селянства на початку 1930-х рр. Не буде перебільшенням твердження, що за своїм змістом де-факто і де-юре Постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У від 9 квітня 1933 р. «Тимчасові правила розпорядку в колгоспах» значно обмежувала права селян. Зокрема, одне з природних прав людини – право на пересування. Їм заборонялося покидати села. Окрім того, держава відмовляла селянам у видачі паспортів. Зважаючи на ці та інші факти, ми поділяємо обгрунтовану позицію українських учених (зокрема, В. Марочка), які такий правовий статус українського колгоспного селянства ототожнюють із кріпацтвом.

Насадження радгоспно-колгоспної системи, становлення колгоспно-радгоспної власності на землю, державна політика хлібозаготівель, фіскальна політика, Голодомор 1932–1933 рр. – інструменти придушення селянської революції, нищення селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії. На нашу думку, сталінська революція на селі з гори, окрім відомих в історіографії фактів, мала ще одну причину. Якщо для селян-ідеоманів 1902–1920-х рр. наскрізною «Ідеєю» була «Ідея Землі», то для більшовиків, як й інших антагоністів періоду революції 1917–1921 рр., «Ідеєю» була «Ідея Влади». Земля – інструмент досягнення влади. Не відбулося симбіозу. Отримавши «Землю», селяни не знали, що робити з «Владою». Отримавши «Владу», більшовики не знали, що робити із «Землею». Селяни-ідеомани 1902 – 1920-х рр. виявилися зайвими у пролетарській державі, а тому приреченими на винищення.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи, констатуємо. Повстання селян Полтавської і Харківської губерній у 1902 р. започаткували селянську революцію, яка завершилася у 1933 р. Вона носила історичний, природний характер. Була зумовлена природою тогочасного російського імперського соціокультурного організму. Її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона була реакцією і на «тупцювання» на місці тогочасного російського імперського соціокультурного організму. Насамперед «тупцювання» щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини тогочасного російського імперського соціокультурного організму.

Дієвим суб'єктом селянської революції був селянин якісно нового типу. Він стає активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій. Послугуючись термінологією західної історіографії [7], вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана. Поділяючи думки Р. Конквеста, А. Алварес, Е. Гофера, селянин-ідеоман – селянин, схвилюваний ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана – це домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами – активний суб'єкт історії першої третини ХХ ст.

У розвитку селянської революції нами виокремлено такі періоди. Перший – 1902–1917 рр. Другий – 1917–1921 рр. Третій – 1921–1933 рр. У кожному з цих періодів розрізняємо такі підперіоди.

У першому: а) 1902–1904 рр. – початок і розвиток; б) 1905–1907 рр. – селянська революція спричинила пролетарську, остання розвивалася на її фоні; в) 1907–1914 рр. – селянська революція дала поштовх до повернення влади обличчям до села, вона розгорталася на тлі реалізації Століпінської аграрної реформи; г) 1914–1917 рр. – розвиток селянської революції на фоні Першої світової війни. У третьому – два підперіоди: а) 1921–1928 рр. – період нової економічної політики; б) 1929–1933 рр. – формування командно-адміністративної системи, елементом якої на селі була радгоспно-колгоспна. Фіналом селянської революції стала поява якісно нового, відмінного від попереднього, типу селянина – радгоспно-колгоспного.

Список використаної літератури та джерел

1. Дивися, наприклад: Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.; Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. / З. Священко. – Умань: ФОП Жовтий О.О., 2012. – 343 с.; Котляр Ю. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина ХХ ст.) / Ю. Котляр [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/88-75-41.pdf>; Революційний процес 1917 – 1920 років: витоки, зміст, значення збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 р. / Черкаський нац. ун-т; Наук. тов. істориків-аграрників. – Черкаси: Вертикаль, 2014. – 62 с.; Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации / Д. Сафонов // Вісник Черкаського університету. Серія історичні наук № 35 (248). – Черкаси, 2012. – С. 15 – 18.; Алексеев Г. Крестьянский вопрос как зеркало трех революций в России / Г. Алексеев // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале ХХІ века: сборник статей / науч. ред. А. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 137 – 142.; Воейков М. Крестьянский вопрос в России и большевики / М. Воейков // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале ХХІ века: сборник статей / науч. ред. А. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 146 – 154. Фареній І.А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В.П. Данилова / І.А. Фареній // Український селянин. – Вип. 14. – 2014. – С. 162 – 166.; Солдатенко В.Ф. Чинник «українського хліба» в Громадянській війні (1917 – 1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко // Український селянин. – Вип. 14. – 2014. – С. 156 – 162.; Ковальова Н.А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. / Н.А. Ковальова. – Д.: ЛІРА, 2016. – 368 с.
2. Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310 – 321.; Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4 – 23. [Электронный ресурс] Режим доступа http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html; Кондрашин В. «Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. Кондрашин // Український селянин. – 2008. – Випуск 11. – С. 70 – 74.
3. Див. предметніше Ю. Кононенко Селянська революція 1902 – ? рр. / Кононенко Ю., Корновенко С. // Український селянин. – 2016. – Випуск 16. – С. 73 – 78.
4. Корелин А.П. Нарастание общенационального кризиса накануне революционного взрыва / А.П. Корелин // Первая революция в России: взгляд через столетие. – М.: Памятники исторической мысли, 2005. – С. 77 – 153. С. 81.
5. Поршинева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О.С. Поршинева. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.84.
6. Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. / В.П. Данилов – Электронный ресурс: <http://gorod.tomsk.ru>
7. Див. предметніше Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К.: Основи, 2003. – 371 с.
8. Литвин В. Історія України (у 3-х томах) / В. Литвин. – Том II. Кінець XVIII – початок ХХ ст. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С. 609.
9. Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://issuu.com/history.sumy/docs/82_90/7?e=3773362/6155836/. – Назва з екрану.
10. Предметніше див. Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhni-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyci%D1%97.html>; Верховцева І.Г. Станове самоврядування і протестний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст.: «селянські республіки» / І.Г. Верховцева // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2015. – С. 76 – 78.; Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 '1917-1922 / Т. Шанин. – Москва: Весь мир, 1997. – 560 с. С. 185 – 191.
11. Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела / С. Простаков – Электронный ресурс: <http://rusret.ru/society>
12. Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. – Полтава, 1927.
13. 1905 рік на Україні: Хроніка та матеріали. – Х., 1926.
14. Олійник Л.В., Гора О.Г. Селянський рух на Чернігівщині у 1905-1907 рр. – К., 1959.
15. Ковальова Н.А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. / Н.А. Ковальова. – Д.: ЛІРА, 2016. – 368 с. С. 168.
16. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914 рр. / В.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 236.
17. Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) / Ю.И. Кирьянов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К.: АН УССР, 1962. – С. 537.
18. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с. С. 163.
19. Абразимова О.М. Громадсько-політична активність українського селянства у період непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / О.М. Абразимова. – Черкаси, 2013. – 20 с.; Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928 – 1933 роках Проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / Н.Р. Романець. – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.; Саричев В.І. Селянство і радянська влада в 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / В.І. Саричев. – Дніпропетровськ, 2000. – 17 с.; Патриляк Б.К. Селянський опір колективізаційним заходам радянської влади в УСРР у 1931 – 1932 рр. / Б.К. Патриляк // Гілея. – К., 2011. – Вип. 52. – С. 29 – 36.

20. Кульчицький С.В. Формування компартійної вертикалі влади в УСРР / С.В. Кульчицький // *Особа у контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної.* – К., 2012. – С. 199 – 2012.

21. Детальніше дивися Корноненко С. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. Корноненко, В. Лазуренко. – Черкаси, 2004. – 188 с.; Корноненко С.В. Продподаток та голодуючі райони України / С.В. Корноненко // *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків Міжнарод. наук.-теорет. конф.* (Київ, 28 листопада, 1998 р.). – Київ – Нью-Йорк, 2000. – С. 408 – 421.; Корноненко С.В. До питання прогресивності продподатку 1921 року // *Український селянин.* – Випуск 4. – 2002. – С. 62 – 70.; Корноненко С.В. Політика державної партії щодо українського селянства в перший період НЕПу (1921 – 1925 рр.) // *Історичні записки: Збірник наукових праць.* – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 45 – 51.

22. Маркова С.В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917 – 1933 рр.) / С.В. Маркова. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г. – 2015. – 544 с. С. 335.

23. Детальніше дивися Білан С.О. Соціально-економічний та національно-культурний злам українського селянства (1929 – 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / С.О. Білан. – К., 2014. – 40 с.; Захарченко М.В. Особливості соціокультурного життя українського села у 1920 – 1929 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / М.В. Захарченко. – Черкаси, 2012. – 20 с.

References

1. Mykhailiuk O. (2007) *The Ukrainian peasantry in the first decades of the XXth century: Sociocultural processes.* – Dnipropetrovsk, 456 pgs.; Svyashchenko Z. (2012) *Progovernment agricultural initiatives in the Russian Empire in the early XX century.* - Uman: Sole Proprietorship Zhovtyy O.O., 343 pgs.; Kotlyar Y. *Transformation in the psychological and mental worldview of the South Ukrainian peasantry (the first third of the XXth century)* Retrieved from <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/88-75-41.pdf>; (2014) *The revolutionary process of 1917 - 1920: the origins, meaning, value, collection of research papers on the results of theoretical seminar organized by the Chair of Archival Science, Modern History and special historical disciplines and Scientific society of historians – agrarians from June 13, 2013 / National University of Cherkasy; Scientific society of historians - agrarians.* – Cherkasy: Vertical, 62 pgs.; Safonov D. (2012) *The peasantry as object and subject of modernization process / Visnyk of Cherkasy University. Series of historical sciences № 35 (248).* - Cherkasy, 15 - 18; Alekseev G. (2011) *The peasantry question as a mirror of three revolutions in Russia / State authority and the peasantry in the XIXth – early of the XXIst century: a collection of articles / Ed. A. Shevelkov.* - Kolomna: Moscow State Regional Social and Humanitarian Institute, 137 - 142; Voeikov M. (2011) *The peasantry question in Russia and the Bolsheviks / State authority and the peasantry in the XIXth - early of the XXIst century: a collection of articles / Ed. A. Shevelkov.* - Kolomna: Moscow State Regional Social and Humanitarian Institute, 146 – 154. Farenii I.A. (2014) *On the legality of the concept of "Great Peasant Revolution" V.P. Danylova / The Ukrainian farmer.* 162 - 166; Soldatenko V.F. (2014) *Factor "The Ukrainian bread" in the Civil War (1917 - 1920) / Ukrainian farmer,* 156 - 162; Kovalyova N.A. (2016) *Farmers, landowners and state: conflicts of interest. "Agrarian Revolution" in Ukraine of 1902 - 1922 D.: LIRA, (in Ukr).*

2. Danilov V. (1992) *Agrarian reforms and the agrarian revolution in Russia / V. Danilov // The great stranger: peasants and farmers in the modern world.* - M., 1992. - P. 310 - 321; Danilov V. (1996) *Peasant revolution in Russia,*

1902-1922 // *Peasants and authority.* - Moscow-Tambov, 4 - 23. Retrieved from http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html; Kondrashin V. (2008) *"Peasant revolution in Russia. 1902 - 1922": a scientific project and a scientific concept (preliminary notes) / Ukrainian peasant,* 11, 70 - 74. (in Ukr).

3. Y. Kononenko (2016) *Peasant revolution 1902 -? // Ukrainian peasant,* 16, 68-78. (in Ukr).

4. Korelin A.P. (2005) *The growth of the national crisis on the eve of the revolutionary explosion / A.P. Korelin // The first revolution in Russia: a view through the century.* - M.: Monuments of historical thought, 77 - 153. (in Rus).

5. Porshneva O.S. (2004) *Peasants, workers and soldiers of Russia on the eve and during the First World War / O.S. Porshneva.* - M.: ROSSPEN. (in Rus).

6. Danilov V.P. *The peasant revolution in Russia, 1902 – 1922.* Retrieved from <http://gorod.tomsk.ru> (in Rus).

7. Conquest R. (2003) *Thoughts on the devastated century.* - K.: Osnovy.

8. Lytvyn V. (2005) *History of Ukraine (3 tomes) Tome II. The end of XVIIIth – early of the XXth centuries.* - K., Publishing House "Alternatyvy". (in Ukr).

9. Kudinov D. *The Sumy peasant republic in domestic and foreign historiography* Retrieved from https://issuu.com/history.sumy/docs/82_90/7?e=3773362/6155836/. (in Rus).

10. Magas V.O. *"Peasant republic" in Sumy Region during the First Russian Revolution* Retrieved from <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhini-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyuci%D1%97.html>; Verkhovtseva I.G. (2015) *Estates government and farmers protest movement in the Russian Empire in the early XXth century: "peasant republics".* – Lviv, 76–78 (in Ukr.); Shanin T. (1997) *Revolution as a moment of truth. Russia of 1905-1907 '1917-1922. Moscow: The whole world.* (in Rus).

11. Prostakov S. *Forty years after the removal of serfdom was necessary that the peasants once again wanted a land redistribution.* Retrieved from <http://ruspet.ru/society> (in Rus).

12. Kaczynski V. (1927) *Peasant movement in Ukraine of 1905-1907.* – Poltava, (in Rus).

13. *1905 in Ukraine: Chronicle and materials.* - Kh., 1926. (in Rus).

14. Olynyk L.V., Gora O.G. (1959) *The peasant movement in Chernihiv Region of 1905-1907.* - K., 1959.

15. Kovalyova N.A. (2016) *Farmers, landowners and state: conflicts of interest. "Agrarian revolution" in Ukraine of 1902 - 1922.* – D.: LIRA. (in Ukr).

16. Los F.E. (1976) *The class struggle in the Ukrainian village. 1907– 1914.* – K.: Naukova dumka (in Ukr).

17. Kiryanov Y.I. (1962) *Peasant movement in Ukraine during the First World War (Before the February Revolution of 1917)* – K.: Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. (in Ukr).

18. Mykhailiuk O. (2007) *The Ukrainian peasantry in the first decades of the XXth century.: Sociocultural processes.* - Dnipropetrovsk (in Ukr).

19. Abrazumova O.M. (2013) *Socio-political activity of Ukrainian peasants during the NEP: extended abstract of Cand.Sci. (History) – Cherkasy; Romanets N.R. (1995) The peasantry and the Soviet authority of 1928 – 1933. Problem of relationship (based on the South Ukraine): extended abstract of Cand.Sci. (History) – Dnipropetrovsk; Sarychev V.I. (2000) The peasantry and the Soviet authority of 1925 - 1929: problem of the relationship (based on the South Ukraine): extended abstract of Cand.Sci. (History) – Dnipropetrovsk; Patryliak B.K. (2001) Peasant resistance to collective measures of the Soviet authority in the USSR of 1931 - 1932 // Gilea, 52, 29 - 36. (in Ukr).*

20. Kulchytsky S.V. (2012) *Formation of the Communist Party in the USSR.* –K., 199– 2012. (in Ukr).

21. Kornovenko S. (2004) *Village. Bread. Money. Tax policy of the Soviet authority in the Ukrainian village during the NEP; Kornovenko S.V. (2000) Food tax and starving regions of Ukraine / S.V. Kornovenko // Famine-Genocide of 1933 in Ukraine: historical and political analysis of socio-demographic and moral and psychological consequences of*

the International Scientific and Theoretical Conference (Kyiv, November 28, 1998). - Kyiv - New York,; Kornovenko S.V. (2002) On the matter of food tax progressivity of 1921 // Ukrainian farmer, 4, 62 - 70; Kornovenko S.V. (2008) The policy of the state party to the Ukrainian peasantry in the first period of NEP (1921 - 1925) // Historical notes: Collection of research papers. - Lugansk: Publishing House of SNU n.a. V. Dal, 45 - 51. (in Ukr).

22. Markova S.V. (2015) *Social and political transformation in the Ukrainian village in the context of a totalitarian system (1917-1933) - Kamyanets-Podilskiy: Publisher PE Zvoleyko D.G. (in Ukr).*

23. Bilan S.O. (2014) *Socio-economic and national-cultural break of the Ukrainian peasantry (1929-1939): extended abstract of Doct.Sci. (History) Dissertation: spec. 07.00.01 History of Ukraine - K.; Zakharchenko M.V. (2012) Features of social and cultural life of the Ukrainian village of 1920-1929: extended abstract of Cand.Sci. (History) Dissertation: spec. 07.00.01 History of Ukraine. - Cherkasy (in Ukr).*

S. Kornovenko

THE UKRAINIAN PEASANT REVOLUTION IN THE EARLY XX TH CENTURY: CHRONOLOGY AND AUTONOME PERIODICITY

March-April events of 1902 in Kharkiv and Poltava Provinces made a new start in the history not only peasants of the Romanov Empire but the countries of Central and Eastern Europe. They provided an impetus to the events known in history as the peasant revolution. The event proportions, the cardinality of transformations, their results always were and continue to be the focus of scientists. Through the efforts of several generations of local and foreign historians formed a strong historiography heritage devoted to the phenomenon of peasant revolution of the early XX th century. There is every reason to talk about the existence in history of the self-sufficient direction as the peasant studies. The peasant revolution is differentiated within. This situation on the one hand, is quite natural, given the significant information potential of deep socio-cultural shift, which became the then revolutionary events, and the other – actualizes the necessity for further research.

The article aims to research the chronological limits of peasant revolution, to different its autonome periodicity. The object of study is the peasant revolution of the early XX th century. The subject is chronological limits and its autonome periodicity.

In the early 1990s, the accumulation of quantitative information of peasant revolution early XX th century is transformed into its conceptual understanding. V. Danylov has developed a concept regarding peasant revolution of 1902–1922.

The peasant revolution, launched in 1902 by peasants of Kharkiv and Poltava, in our opinion, was of historic and natural character. It was due to the nature of contemporary Russian imperial socio-cultural body. It should not be considered just a defensive reaction to modernize the peasantry. It also was a reaction to «trample» in place of the then Russian imperial socio-cultural body. First off, «trample» to solve the agrarian question, subject of peasantry as part of the then Russian imperial socio-cultural body.

In the development of the peasant revolution we different the following periods. The first – 1902–1917. The second – 1917–1921. The third – 1921–1933. In each of these periods we distinguish the following sub-

periods. The first: a) 1902–1904 – beginning and development; b) 1905–1907 – peasant revolution has caused the proletarian, the latter developed with its background; c) 1907–1914 – the peasant revolution gave rise to face the return of power to the village, it unfolded against the backdrop of implementation of Stolypin's agrarian reform; d) 1914–1917 – development of peasant revolution against the backdrop of World War II. In the third – two sub-periods: a) 1921–1928 – the period of the New Economic Policy; b) 1929–1933 – formation of the command-administrative system, part of which was the collective-state farm in rural regions. The peasant revolution finale was the emergence of a qualitatively new, different from the previous, type of farmer – collective-state farm.

Key words: peasantry, peasant revolution, chronology and inner periodization, agrarian revolution, V. Danilov.

УДК 94(477.82)«1917/1921»:323.272:140.8

Ю.В. Крамар

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всевітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Досліджено регіональну специфіку подій Української революції на західноволинських землях. Проаналізовано фактори, які впливали на зміну світоглядних орієнтирів місцевих мешканців, модель їхньої поведінки в умовах російської, української, радянської, німецької, польської владних структур.

Ключові слова: Українська революція, Волинь, органи влади, радянсько-українська війна, польсько-українська війна, окупація.

Постановка проблеми. Вибух Лютневої революції в Петрограді започаткував хвилю національно-демократичних перетворень, які охопили землі колишньої Російської імперії. Особливого розмаху вони набрали в Україні, де державотворчі процеси набули найбільших масштабів від часів національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

В кожному з регіонів України події революції 1917–1921 рр. вирізнялися своєю специфікою та особливостями. Не були винятком у цьому контексті й західноволинські землі. Віддаленість від центру, прифронтовий статус території, значні господарські руйнування, спричинені Першою світовою війною, – все це наклало помітний відбиток на характер подій, що тут відбувались. Ситуацію ускладнювало й те, що регіон межував із Польщею, яка після проголошення незалежності у 1918 р. відверто заявила про свої претензії на західноволинські землі. Така ситуація невизначеності справляла великий вплив на настрої місцевого населення, яке з приходом кожної нової влади вимушене було пристосовуватися до складних умов повсякдення. Ці та інші проблеми історії Волині першої чверті XX ст. викликають науковий інтерес учених сьогодні, тому стають предметом сучасних наукових розвідок.

Стан наукового вивчення проблеми. Означена проблема частково відображена у працях вітчизняних

істориків Р. Оксенюка [1], В. Дмитрука [2], О. Дем'янюка [3]. Конкретизують досліджувану тему молоді науковці І. Гуцалюк [4], О. Рибко [5], С. Гладшук [6]. Щоправда, у зазначених працях становище місцевого населення, його ставлення до політичних та соціально-економічних змін, що відбувалися в краї у вказаний історичний період, висвітлено епізодично. Відтак, постає необхідність дослідити регіональну специфіку подій 1917–1921 рр. на Волині, з'ясувати особливості їх сприйняття місцевими жителями.

Мета статті – з'ясувати настрої населення Західної Волині в період революційних подій 1917–1921 рр., з'ясувати фактори, які впливали на зміну світоглядних орієнтирів місцевих мешканців, модель їхньої поведінки в умовах російської, української, радянської, німецької, польської владних структур.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-політичне життя Волині, недосить активне напередодні й на початку Першої світової війни помітно пошвавилося після лютневих подій 1917 р. у Петрограді. У результаті Лютневої революції самодержавний лад було повалено. Влада в Російській державі перейшла до Тимчасового уряду. На місцях, зокрема в Україні, нову владу представляли губернські комісари Тимчасового уряду. У містах створювалися комітети об'єднаних громадських організацій [7, 24].

На Волині про події в Петрограді дізналися на початку березня 1917 р. Після того як з північної столиці надійшло повідомлення про зречення царя Миколи II від престолу в ряді міст відбулись мітинги й збори за участю місцевих жителів і солдат. Їх учасники вітали революцію в Петрограді й вимагали ліквідації в Україні старої адміністрації.

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, у період Лютневої революції в Україні створюються ради робітничих і солдатських депутатів. У містах і селах Волині вони з'явилися упродовж березня 1917 р. Так 27-30 березня 1917 р. у Луцьку відбувся I з'їзд представників військових частин Особливої армії. З'їзд обрав армійський комітет на чолі з полковником В. Малихіним [8, 60]. Тоді ж розгорнула свою діяльність Рада військових депутатів луцького гарнізону та Луцька Рада робітничих і селянських депутатів.

Особливістю суспільно-політичної ситуації в Україні було й те, що після Лютневої революції тут сформувалася ще одна впливова політична сила – Українська Центральна Рада. Стрижнем її політичної платформи стало гасло боротьби за національно-територіальну автономію України. Упродовж квітня-травня 1917 р. у більшості губерній України відбулися губернські з'їзди і почалось формування губернських, повітових та міських українських рад.

Значний вплив на подальший розвиток подій на Волині справив більшовицький переворот у Петрограді в жовтні 1917 р. Звістку про нього населення краю сприйняло далеко не однозначно. Наприклад, Луцька міська дума висловила категорично проти взяття влади більшовиками. У резолюції, прийнятій нею на засіданні 30 жовтня 1917 р., рішуче засуджувалося «захоплення влади меншістю демократії» [9, арк. 37].

31 жовтня 1917 р. повноважний представник Української Центральної Ради на Волині Волинський

губернський комісар А. Вязлов розіслав усім повітовим комісарам, губернському й повітовим земствам та міським управам Волинської губернії звернення від імені Генерального Секретаріату. В документі підкреслювалось, що Генеральний Секретаріат буде всіма силами «боротися з будь-якими спробами підтримати Петроградське повстання».

На підтримку дій Центральної Ради висловилися навіть деякі представники військових частин Особливої армії, що дислокувалась на Волині. 1 листопада 1917 р. у Рівному на спільному засіданні Рівненської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, рівненських військових комітетів, представників соціалістичних партійних організацій і делегатів українського з'їзду Особливої армії було прийнято рішення про утворення Комітету порятунку революції [9, арк. 61]. Серед головних завдань своєї діяльності комітет задекларував збереження порядку і спокою як серед армійських частин, так і серед цивільного населення з метою недопущення громадянської війни всередині країни. Єдиними законними органами влади Комітет визнавав Центральну Раду і Тимчасовий уряд, як орган «всієї російської революційної демократії».

Продовжуючи курс на національне державотворення, 7 листопада 1917 р. Центральна Рада своїм Третім Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки у межах дев'яти українських губерній. З приводу проголошення УНР Луцька українська гарнізонна Рада 8 листопада організувала урочистості. У кафедральному соборі відбулося урочисте богослужіння. Луцький міський голова Н. Пінес порушив перед Луцькою міською Думою клопотання про підняття над будинком управи «українського прапору жовто-блакитного кольору», що невдовзі й було зроблено [9, арк. 75].

Однак, складність ситуації полягала в тому, що з початком листопада 1917 р. свою діяльність на Волині значно активізували й більшовицькі організації, які силою почали захоплювати владу в повітових містах, волостях і селах краю. В окремих регіонах збільшовизовані ради робітничих, солдатських та селянських депутатів за підтримки солдат проголосили встановлення радянської влади. Так у середині листопада 1917 р. радянську владу було проголошено у Сарнах, Рожищах та ряді інших населених пунктів Волині.

Головним інструментом більшовиків у боротьбі за владу стали військово-революційні комітети. Такий орган на вимогу більшовиків був створений при Луцькій Раді солдатських, робітничих і селянських депутатів 2 листопада 1917 р. 13 листопада 1917 р. більшовики, спираючись на підтримку окремих військових частин, захопили найбільш важливі комунікації в Луцьку, заарештували коменданта, помічників комісара Тимчасового уряду при Особливій армії і проголосили про перехід влади до рук ревкому.

Втім, у місті продовжували діяти органи, які не підкорялись більшовицькому ревкому. Категорично проти здійснюваних ревкомом заходів виступила Луцька міська дума. 15 листопада вона прийняла постанову відрядити в Київ до Генерального Секретаріату міського голову С. Спектарева для вручення скарги та висловлення «протесту проти

захоплення влади і порушення прав міського самоврядування фракцією соціал-демократів більшовиків».

Однак, поширювані більшовиками радикальні настрої й гасла призвели до поступової втрати Центральною Радою контролю над органами місцевого самоврядування. Упродовж грудня 1917 – січня 1918 рр. у ряді міст і сіл Волині більшовики ліквідували органи української влади, створили ревкоми і комбіді.

Початок 1918 р. був позначений атмосферою анархії та безладу в усіх сферах державного та соціально-економічного життя як в Україні, так і на Волині. Масовим явищем в цей час стали несанкціоновані обшуки та ревізії майна громадян особами без відповідних на те документів та дозволів [5, 77].

Особливо катастрофічною була ситуація у волинських селах. Селян провокували більшовицький декрет про землю та III Універсал Центральної ради, які декларували скасування приватної власності на землю. Почалися погроми поміщицьких економік, які тривали майже весь січень 1918 р. Додатковим фактором напруги, який посилював масові безлади на місцях стала демобілізація російської армії. Так, у січні 1918 р. аннопольська волосна земська управа Острозького повіту доповідала Волинському губернському комісару, що «в районі волості анархія набирає усе більших розмірів; в усіх економіях селяни забрали самоправно весь інвентар, розібрали будівлі й загорожі садіб» й додавала, що «земська управа не може зупинити це зло, тому, що демобілізовані солдати, переважно із зброєю в руках, поширюють серед односельчан дух більшовизму» [12, 37]. Сусідня букринська волосна земська управа була змушена взагалі скласти власні повноваження під тиском мешканців волості, позаяк останні єдиною владою на вказаній території вважали більшовицький особливий комітет. Зауважимо, що радикальні настрої значної частини волинського селянства зумовлювалися їх намаганням самовільно вирішити аграрне питання на місцях. Адже, незважаючи на революційні зміни, селяни й надалі орендували землю в поміщиків на старих, фактично кабальних умовах, що не могло не викликати їхнього невдоволення.

Невдала й малоефективна соціально-економічна політика Центральної Ради призвела до втрати її підтримки серед місцевого населення. В умовах наступу більшовицьких військ на Київ Центральна Рада змушена була залишити Київ, перебравшись на Волинь – спочатку до Житомира, а потім у Сарни. Одночасно УНР закликала держави Четверного союзу – Німеччину й Австро-Угорщину надати їй військову допомогу.

На підставі підписаної 27 січня 1918 р. у м. Брест-Литовську мирної угоди між УНР і державами Четверного союзу на початку лютого 1918 р. розпочався загальний наступ австро-німецьких військ на Східному фронті. На головному напрямку із Ковеля на Луцьк-Рівне-Житомир-Київ наступ вело угруповання німецьких військ під командуванням генерал-полковника А. Фон Лізінгена. Вже 21 лютого німці зайняли Луцьк і утворили тут Тимчасову раду, яка закликала населення до підтримки наступаючих військ та наведенні порядку в краї [5, 77].

Невдовзі Центральна Рада відновила свою владу на більшій частині території України. Однак, це не привело до врегулювання політичної ситуації в державі. І в столиці, і особливо у віддалених від Києва провінціях мало хто розумів, що взагалі відбувається і яку владу визнавати законною. Так, міська Дума Луцька на своєму засіданні 15 лютого 1918 р. заслухала доповідь міського голови С. Спектерева з приводу ситуації, яка склалась у зв'язку з приходом німецьких військ. Останній повідомив, що він разом із Головою міської Думи Н. Пінесом напередодні відвідали німецький штаб з метою з'ясування цілей вступу німецьких військ до Луцька. Далі міський очільник із подивом констатував, що «як з'ясувалося, німецькі війська були запрошені на територію України Українською Центральною Радою для її очищення від більшовиків» [10, арк. 27].

Із вступом німецьких та австро-угорських військ на територію України було відновлено діяльність українських владних інституцій. Водночас створено німецькі та австрійські військові комендатури, що отримали фактично необмежені повноваження. Про зміни в краї, пов'язані з приходом окупаційних військ, свідчать матеріали місцевої преси. Газета «Волинь» у числі від 8 квітня 1918 р. писала: «В даний час із зайняттям території губернії німецькими військами, життя тут почало приходити в нормальний стан. Припинилися розбої і грабежі, зменшилась кількість нових злочинів, відбувається чистка гріхів пережитого минулого. Для більшості селян прихід німців став неочікуваним: прихід кінця свободи грабувати видавався небажаним» [5, 77-78].

Невдоволення місцевого населення викликали ревізії продовольства (часто самовільні), які проводили німецькі війська, дестабілізуючи економічне життя краю. В результаті селяни не дорахувалися значної частини своїх припасів. Крім того, населенню було наказано повернути до поміщицьких маєтків та економік все награбоване ними в грудні 1917 – січні 1918 рр. З цією метою проводилися обшуки. У випадку коли знаходили не здане попереднім власникам майно, винних піддавали тілесним покаранням. Вилучати захоплене в економіях допомагали представники державних органів УНР. Населенню довели план поставок сільськогосподарської продукції до Німеччини. За невиконання плану, жителів очікувало суворе покарання – каральний загін конфіскував усі припаси та чинив езекуції. Така політика німецької військової адміністрації налаштувала проти неї значну частину безземельного та малоземельного селянства, що виявлялося в періодичних селянських заворушеннях на Волині [5, 78].

Політична нестабільність у державі, неспроможність вирішення першочергових соціальних завдань Центральною Радою та її урядом спричинили падіння її авторитету та врешті-решт усунення від влади. За підтримки сил німецького блоку 29 квітня 1918 р. гетьманом України було проголошено П. Скоропадського. У грамоті до українського народу Гетьман проголосив утворення Української держави, а себе – її верховним правителем. 6 травня 1918 р. наказом Головного коменданта Волині Отамана Оліференко грамоту «Гетьмана всієї України до народу Українського» було оголошено по м. Луцьку [11, арк. 9а].

Відносним гарантом стабільності в Україні часів гетьманату П. Скоропадського залишалися австро-німецькі війська. Однак завершення Першої світової війни, революції в Німеччині змусили ці війська залишити Україну, що значно активізувало опозицію, яка почала підготовку антигетьманського повстання. Для його організації 13 листопада 1918 р. було утворено Директорію у складі В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, П. Андрієвського і А. Макаренка.

В залишений німцями Луцьк війська Директорії вступили 22 грудня 1918 р. З нагоди переходу влади до Директорії Луцька Дума влаштувала урочисте засідання, а збори гласних ухвалили резолюцію такого змісту: «Вітати Директорію Української Народної Республіки і побажати їй дальшої успішної роботи щодо зміцнення свободи та порядку на землі українській» [8, 79]. Щоб залучитися підтримкою місцевих жителів та озвучити свої державницькі плани й соціальні програми, скликалися з'їзди й зібрання різних рівнів. Так, 29 грудня 1918 р. відбувся повітовий з'їзд у Рівному. Незважаючи на більшовицьку пропаганду, він прийняв резолюцію про підтримку діяльності уряду Директорії УНР, який очолив В. Чехівський. 300 делегатів з'їзду висловилися за скликання Всеукраїнського трудового конгресу, який мав сформувати демократичну законодавчу владу [3, 55].

Фактично одразу Директорія розпочала реорганізацію органів влади і управління на місцях. Адміністративні й господарські функції мали здійснювати робітничо-селянські трудові ради. Функції виконавчої влади в губерніях і повітах замість гетьманських старост переходили до комісарів та комендантів Директорії. Однак реалізувати намічені реформи Директорії не вдалося, насамперед через зовнішньополітичні чинники. Війна з Радянською Росією, що тривала, поширення більшовицької агітації, спрямованої на ліквідацію приватної власності та поділ поміщицької землі, негативно впливали на соціально-економічну та політичну ситуацію в краї. Як наслідок, Директорія почала втрачати підтримку серед місцевого населення. Наприклад, волиняни призовного віку вкрай неохоче відгукнулися на оголошені новою владою мобілізаційні заходи. У Луцькому повіті з 10 січня до 23 лютого 1919 р. на призовний пункт не з'явилася жоден чоловік [3, 55].

Не додавала авторитету Директорії й політична боротьба всередині українського табору, яка не припинялася. На початку квітня 1919 р., коли Директорія УНР прибула з Вінниці на Волинь (м. Рівне), було сформовано новий український уряд на чолі з соціалістом Б. Мартосом. Останній взяв курс на утворення робітничо-селянських трудових рад. До протистояння з урядом Б. Мартоса долучився отаман В. Оскілко, котрий в цей час командував Північно-Правобережною армійською групою, якій підпорядковувалися й частини, що дислокувалися на Волині. В. Оскілко не визнав уряду Б. Мартоса, називаючи його більшовицьким [3, 56]. Сам же отаман, всупереч наказу С. Петлюри залишити посаду командувача Північної групи українських військ, проголосив себе «головнокомандувачем всіма силами Наддніпрянської України». Заколот отамана В. Оскілкого невдовзі було придушено військовими підрозділами армії УНР, однак ці події завдали помітної шкоди українському визвольному рухові на Волині,

підважуючи авторитет Директорії перед обличчям більшовицької пропаганди.

До внутрішньополітичних додалися й зовнішньополітичні невдачі. Саме в цей час значно активізувалася військова експансія Польщі на західноукраїнських землях. Поразка Української Галицької Армії в Галичині в червні 1919 р. призвела до того, що поляки встановили повний контроль над територією Західноукраїнської Народної Республіки. Відступ українських військових частин за р. Збруч оголив тили українських військових формувань на Волині. У середині травня поляки розпочали наступ по всьому волинському фронту. Війська Директорії чинили запеклий опір, однак вже 29 травня 1919 р. до Луцька вступили передові частини 13-ої Польської дивізії під командуванням генерала Й. Карницького. Українські військові підрозділи, дислоковані в Луцьку (до 120 старшин і 600 козаків), були роззброєні та інтерновані в табори.

Упродовж весни 1919 р. під контролем польського війська загалом опинилися Володимир-Волинський, Ковельський та частина Луцького повітів колишньої Волинської губернії. Тут поляки розпочинають формування органів тимчасової адміністрації.

Цікавими документами, які змальовують настрої населення Волині в період польсько-української війни, а також в перші місяці урядування тут польської адміністрації, є звіти повітових інспекторів Товариства Стражі Кресової (далі – ТСК). Ця громадсько-політична організація була заснована в лютому 1918 р. в Любліні на знак протесту проти підписання Центральними державами і делегацією УНР Брестського мирного договору, на підставі якого до складу УНР мали увійти кілька повітів Холмщини і Підляшшя [13, 24]. Метою своєї діяльності товариство проголосило «зміцнення польської присутності» на «східних кресах» та втримання цих земель у складі Польської держави. Звіти повітових інспекторів ТСК досить яскраво змальовують соціально-економічне, суспільно-політичне становище на зайнятих Військом Польським теренах Волині.

Більшість мешканців західноволинських земель на час їх входження до складу Польщі склали українці. Помітне місце у національній структурі населення належало полякам, євреям, росіянам, а також чеським і німецьким колоністам. Настрої, які панували серед груп місцевого населення, були різні. Волинські поляки з радістю вітали прихід польської армії. До її лав масово записувалася молодь [14, к. 5]. З симпатією польських вояків зустрічали чехи, яких нова влада вважала цілковито лояльними. Німці, в очах поляків, були елементом менш певним [14, к. 5]. Негативно до польської державності були налаштовані росіяни. Вони характеризувались як елемент прибулий (колишні військові, службовці, духовенство). На момент вступу польських військ чимало росіян працювало в установах зв'язку, правоохоронних органах, на залізниці. Нова влада пропонувала усунути усіх російських чиновників з державних посад [15, к. 9]. Ставлення євреїв до польської адміністрації оцінювалось як вороже. «Єврейська молодь брала активну участь у більшовицькому русі, – читаємо у звіті ТСК дубенського повіту. – На даний момент в них ще панують переконання про можливе повернення більшовицьких військ» [15, к. 9].

Українці Волині були налаштовані до нової влади здебільшого негативно, вважаючи її окупаційною і тимчасовою. Інструктор ТСК Ковельського повіту, характеризуючи настрої місцевого населення у вересні 1919 р., зазначав, що українські селяни «загалом поведуться спокійно, хоча й з недовірою. Причина цього – прихована більшовицько-українська агітація» [16, к. 17]. Далі автор документу висловлював переконання, що «за два місяці ефективної роботи староства недовіру русинів (українців – Ю.К.) буде подолано». Інструктор ТСК Луцького повіту, характеризуючи настрої місцевого населення в червні 1919 р., зазначав, що українські селяни «стероризовані і пригнічені перевагою польських військ. В селах ще багато зброї, хоч селяни поховали її досить ретельно. В сільській місцевості залишилися більшовицькі агітатори і петлорівські агенти, які формують таємні організації і розпалюють ненависть до Польщі» [14, к. 62]. Далі стверджувалось, що сприятливий ґрунт для антипольської агітації створюють незаконні конфіскації в місцевих мешканців худоби, продовольства, майна, що здійснювались польською армією.

У деяких повітах, окупованих польськими військами, розгортався повстанський рух. Він не мав організованого характеру, але подекуди був досить масовим. На території дубенського повіту навесні 1919 р. діяла «Організація народних більшовиків». Керівником цієї організації («председателем комітета») був селянин більшовицьких переконань – Рекун [15, к. 9]. «Народні більшовики» користувались великою підтримкою в селах повіту. Вищою інстанцією тут були т. зв. «гмінні збори» або «сільський комітет». Будь-які урядові розпорядження місцевим населенням нехтувались. «Податків ніхто платити не хоче, перед конфіскаціями бороняться усіма силами. Мобілізація до війська закінчилась цілковитим провалом», – зазначав у своєму рапорті повітовий інспектор ТСК в квітні 1919 р. У лютому-березні 1919 р. озброєні загони селян змусили відступити з Дубна військові частини Директорії й розвинути наступ на Рівне. За повідомленням інструктора ТСК Луцького повіту сили повстанців налічували 8 тис. осіб [14, к. 1].

У звітах ТСК вказувалося, що «провина за повстанський рух цілком лежить на діях жандармерії і окремих військових частин» [15, к. 9]. «Військо, – читаємо в одному з таких звітів, – обдерте, немає білизни і мундирів, погано харчується. Тому частими є незаконні конфіскації. Трапляються випадки, коли вояки діляться нагробованими грошима з офіцерами... Все це дуже підриває авторитет нашої держави і негативно відбивається на настроях місцевого населення» [15, к. 9]. Влітку-восени організація Рикуня розпочала підготовку антипольського повстання на території дубенського повіту. До останнього, щоправда, справа не дійшла, оскільки польські військові частини роззброїли селян. Село Сади, яке найдовше чинило збройний опір полякам, було частково спалене (бл. 50 хат) [15, к. 9].

Ще масовішим був повстанський рух на території Кременецького повіту. Селянські виступи, в яких брало участь до 2000 осіб, охопили широкою смугою терени від Радзивилова до Шумська і Острога. За повідомленнями ТСК, готувався навіть наступ на Кременець. Однак, польським військам вдалося розпорозити сили повстанців, які розбились на

невеликі загони по 10-20 осіб і передислокувались до лісів [15, к. 12]. Як повідомлялось у рапорті інструктора ТСК (Дубно), метою повстанського руху була «антипольська маніфестація; це був свого роду кривавий плебісцит» щодо приналежності даних теренів до Польщі [15, к. 12]. В інструкції польським військовим підрозділам, які брали участь у придушенні повстанського руху, вказувалось, що в тих селах, де чинитиметься опір, покарання для їх мешканців «мусить бути негайним і дуже суворим» [14, к. 5]. Такі дії польської влади викликали зворотню реакцію з боку населення Волині.

Частими були нарікання місцевих мешканців на погану організацію роботи повітових і гмінних органів влади, що формувалися. Це змушені були визнати навіть самі поляки. Керівник Волинського округу Мацей Ямонт у своєму рапорті за жовтень 1919 р. вказував на проблему незадовільного персонального складу місцевої адміністрації, низьку кваліфікацію кадрів службовців, які, на його думку, «не розуміють своєї ролі і завдань утворенні польської державності на кресах» [17, к. 1]. Така ситуація не сприяла формуванню позитивного ставлення населення Волині до польських структур влади.

Формування польського апарату влади на Волині було перерване подіями польсько-радянської війни 1920 р. Стрімкий наступ Червоної армії на початку червня 1920 р. призвів до того, що більшовики за короткий час оволоділи усією Правобережною Україною і продовжили наступ на Львів та Варшаву. На початку липня більшовицькі війська вступили на територію Волині. Це спричинило евакуацію всіх польських адміністративних структур з краю.

Евакуація польської адміністрації відбувалася поспіхом. У багатьох місцях мала місце паніка. Детальну картину настроїв місцевого населення на час відступу та евакуації польських військ з території Волині змальовують архівні документи. У рапорті Товариства Стражі Кресової (Ковельський повіт) за липень 1920 р. читаємо: «Евакуація в Мацейові тривала 6 липня 1920 р. на підставі наказу Луцького воеводи п. Смольського, який наказав негайно залишити місто. Першою втекла поліція, не переймаючись ні ким, і ні чим. Слідом за нею вийшла гміна і підстароство. Оскільки населення було позбавлене будь-якого захисту, наше військо допускало перевищення своїх повноважень: грабувало магазини, реквізувало коней і худобу... Під час евакуації панувала страшна паніка. Її поширювало військо, неправдиво інформуючи населення про події на фронті; стверджувалось, що поляки вже ніколи не повернуться до зайнятих (більшовиками – Ю.К.) районів» [18, к. 26]. Схожа картина панувала в багатьох населених пунктах Ковельщини.

2 серпня 1920 р. розпочалась евакуація всіх адміністративних установ з Луцька та Луцького повіту. Документація воеводської канцелярії, архівні документи, родини службовців вивозилися потягами до Ковеля. Самі урядовці евакуювались з Луцька автомобілями та на возах. За свідченням очевидців, «у період між 1 та 4 липня через Ковель проїздили цілі колони возів і потягів з біженцями зі східних повітів» [18, к. 27].

11 липня 1920 р. у Ковелі було створено тимчасовий Комітет оборони Волині, який разом з іншими громадськими організаціями мав розпочати

мобілізаційну кампанію до польського війська. Передбачалось сформувати Добровольчий полк оборони Волині. Мобілізації підлягали чоловіки віком від 18 до 30 років. Однак внаслідок стрімкого наступу Червоної армії в серпні вся територія колишньої Волинської губернії була окупована більшовицькими військами. На Волині на деякий час знову встановилася радянська влада.

Опорою більшовицького режиму на Волині в окреслений період мали стати повітові, волосні, сільські ревкоми, а також комітети незamoжних селян. У Луцьку повітовий революційний комітет на чолі з Моховим було утворено в серпні 1919 р. Всього у серпні-вересні 1920 р. в Луцькому повіті діяло 16 волосних і 234 сільських ревкоми.

Рапорти керівника ТСК на західноволинських теренах С. Капушинського відтворюють реакцію населення краю на короточасний процес заміни польської адміністрації більшовицькою впродовж липня-серпня 1920 р. Так, у світлі цих документів основна маса волинських селян висловлювала задоволення з приводу встановлення більшовицької влади, тоді як заможні господарі очікували повернення поляків [19, к. 3-4]. Німецькі та чеські колоністи як найзаможніший прошарок серед мешканців Волині трактувались більшовиками як елемент ворожий. Вони підлягали постійним грабункам та реквізиціям з боку нової влади. Ворожим до більшовицького режиму було й ставлення поляків. Чимало з них продовжували воювати у складі партизанських загонів, що діяли на захоплених більшовиками теренах Західної Волині [19, к. 5].

Найбільш прихильно до ліквідації польського адміністративного апарату на Волині влітку 1920 р. поставилося єврейське населення. Під час оголошеної мобілізації лише з Ковеля до Червоної армії зголосилося понад 400 осіб єврейської національності [19, к. 6]. У містах саме євреї склали кістяк нової «червоної» міліції, що стежила за правопорядком. У Луцьку значна частина єврейської молоді, інтелігенція та учні середніх шкіл активно займалась комуністичною пропагандою [6, 52].

Унаслідок поразок Червоної армії в серпні-вересні 1920 р. («диво на Віслі») поляки повернули контроль над більшою частиною території Волині. Розпочалося повторне встановлення польської адміністрації на західноволинських землях.

Інформацію про суспільно-політичну ситуацію на Волині по завершенню польсько-більшовицької війни знаходимо у місячному звіті (жовтень-листопад 1920 р.) Організаційного відділу волинської Стражі Кресової, який був адресований начальнику Тимчасового управління етапних і прифронтових теренів В. Рачкевичу. Автор звіту акцентував увагу на зміні настроїв місцевого населення після подій польсько-більшовицької війни. «Наскільки «русини» (українці – Ю.К.), – читаємо у документі, – напередодні більшовицької агресії «очікували більшовиків», настільки тепер вони з пересторогою ставляться до їх повернення» [20, арк. 3]. Натомість, настрої серед єврейського населення не змінилися і «навесні, – констатувалось у звіті, – вони (євреї – Ю.К.) сподіваються на прихід більшовиків» [20, арк. 3].

В умовах польсько-радянської війни вирішальну роль в адмініструванні краєм виконували військові, які не поспішали передавати владу на місцях

представникам цивільної адміністрації. Військовим належала фактично вся повнота влади в повітах. Часто це стало причиною гострих конфліктів між органами цивільної та військової адміністрації. Місцеве населення надсило неодноразові скарги до повітових органів влади з приводу перевищення військовими та жандармерією своїх повноважень у формі незаконних конфіскацій худоби, майна, продовольства.

Подальшому становленню органів державної адміністрації на Волині сприяло завершення військових дій на польсько-радянському фронті і підписання 12 жовтня 1920 р. у Ризі прелімінарного миру між Радянською Росією і Радянською Україною, з одного боку, та Польською республікою, з іншого. З міжнародно-правової точки зору ця подія стала початком включення території Західної Волині до складу Польщі.

Висновки. Аналізуючи настрої населення Волині в період Української революції, можна стверджувати, що вони відображали складну воєнно-політичну й економічну ситуацію в регіоні. Події, що відбувались в краї у 1917–1921 рр., хоча й були невід’ємною частиною загальноукраїнського революційного процесу, проте мали й свою регіональну специфіку. Через віддаленість від центрів політичного життя, відсутність об’єктивної інформації місцевого населенню складно було зорієнтуватись у політичній ситуації, визначити характер революційного процесу. В умовах воєнного лихоліття, політичного хаосу волиняни сподівалися насамперед на швидке вирішення проблем соціально-економічного характеру, що загострилися в роки війни та революції. Однак, невирішеність українською владою назрілих питань поступово позбавляла її соціальної опори та призводила до втрати популярності серед волинян. Як наслідок у краї почали поширюватись пробільшовицькі настрої. Невдовзі на більшій частині колишньої Волинської губернії було проголошено радянську владу. Західна ж частина Волині увійшла до складу Другої Речі Посполитої. На цих землях розпочалась розбудова органів влади та управління польської державності.

Формування польського апарату влади на місцях відбувалось без врахування національної структури місцевого населення. Це не сприяло позитивному ставленню місцевого населення до польських структур влади, а невдовзі стало причиною гострого напруження у взаєминах між поляками і українцями упродовж усього міжвоєнного періоду.

Список використаної літератури та джерел

1. Оксенюк Р.Н. *Нариси історії Волині. 1961-1939* / Р.Н. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.
2. Дмитрук В.Г. *Вони боролись за волю України (Нарис історії Сірожуванної дивізії): Монографія* / В.Г. Дмитрук. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2004. – 286 с.
3. Дем’янюк О.Й. *Волинська губернія в період правління Директорії УНР (листопад 1918 – травень 1919 рр.)* / О.Й. Дем’янюк // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*, № 11, 2008. – Луцьк, 2008. – С. 53-58.
4. Гуцалюк І. О. *Державотворчий потенціал української влади в Західній Волині (березень 1917 – квітень 1918 рр.)* / І. О. Гуцалюк // *Волин. іст. зап. : зб. наук. пр. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка*, 2011. – Т. 6. – С. 110-120.
5. Рибко О.С. *Діяльність німецької військової адміністрації на Волині 1918 року* / О.С. Рибко // *Науковий*

- вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки, № 22, 2010. – Луцьк, 2010. – С. 76-80.
6. Гладушук С. Сприйняття польської адміністрації населенням Західної Волині в 1919-1921 рр. / С. Гладушук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки, № 5, 2015. – Луцьк, 2015. – С. 50-55.
7. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
8. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів : монографія / Іван Кічий, Олексій Михайлюк, Микола Півницький [та ін.]. – Львів : Вища шк., 1988. – 238 с.
9. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.3, оп.1, спр. 1629.
10. ДАВО ф.3, оп.1, спр. 1714.
11. ДАВО, ф.3, оп.1, спр.1703.
12. Гуцалюк І.О. Земства Західної Волині в добу Української революції (1917-1920 рр.) / І.О. Гуцалюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки, № 10, 2012. – Луцьк, 2012. – С. 35-41.
13. Zelicska N. Towarzystwo Straży Kresowej (1918-1927) / N. Zelicska // *Almanach Historyczny*. – Т. 2. - 2000. – S. 139-165.
14. Archiwum Akt Nowych, Towarzystwo straży kresowej (далі: ААН, ТСК), Zesp. 55, sygn. 337 (mikrof. 48412) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Juckiego. 1919 r.
15. ААН, ТСК, Zesp. 55, sygn. 327 (mikrof. 48402) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Dubieckiego. 1919 r.
16. ААН, ТСК, Zesp. 55, sygn. 330 (mikrof. 48405) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Kowelskiego. 1919 r.
17. ААН, ТСК, Zesp. 55, sygn. 322 (mikrof. 48397) Wydział organizacyjny. Raporty kier. Okręgu Wołyńskiego. 1919 r.
18. ААН, ТСК, Zesp. 55, sygn. 331 (mikrof. 48406) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Kowelskiego. 1920 r.
19. ААН, ТСК, Zesp. 55, sygn. 324.
20. ДАВО, ф. 58, оп. 2, снр. 62.

References

1. Okseniuk R.N. (1970). *Essays of Volyn's history*. L'viv: Vyd-vo L'vivskogo uniwersytetu (in Ukr.).
2. Dmytruk V.G. (2004). *They fought for freedom of Ukraine*. Luck: Volyn. obl. druk (in Ukr.).
3. Demyanyuk O.Y. (2008). *Volyn Province under the rule of the Ukrainian People's Republic (URL) Directory (November 1918 – May 1919)*. *Naukowyj visnyk Schidnoevropejs'kogo nacional'nogo uniwersytetu imeni Lesi Ukrainky. Serija Istoryczni nauky (Scientific journal of Lesia Ukrainka East Europe National University. Series - Historical sciences)*, 11, 53-58 (in Ukr.).
4. Gutsaliuk I.O. (2011). *State-creative potential of Ukrainian power in Western Volyn (March 1917-April 1918)*. *Volyns'ki istoryczni zapysky (Volyn historical messages)*, 6, 110-120 (in Ukr.).
5. Rybko A.S. (2010). *Activities of the German Military Administration on Volyn in 1918*. *Naukowyj visnyk Schidnoevropejs'kogo nacional'nogo uniwersytetu imeni Lesi Ukrainky. Serija Istoryczni nauky (Scientific journal of Lesia Ukrainka East Europe National University. Series - Historical sciences)*, 22, 76-80 (in Ukr.).
6. Gladushuk Sergii. (2015). *Perception Polish Administration by population of Western Volyn during 1919-1921 years*. *Naukowyj visnyk Schidnoevropejs'kogo nacional'nogo uniwersytetu imeni Lesi Ukrainky. Serija Istoryczni nauky (Scientific journal of Lesia Ukrainka East Europe National University. Series - Historical sciences)*, 5, 50-55 (in Ukr.).
7. V.F. Soldatenko, V.F. Verstiuk (2003). In I.F. Kuras (Ed.). *Political history of Ukraine. XX century: in 6 volumes. Volume 2: Revolution in Ukraine: politically-state models and realities*. Kyiv: Geneza (in Ukr.).
8. Ivan Kiczjy, Oleksij Myhajliuk, Mykola Pivnyckyj et al.

- (1988). *History of Volyn : from the oldest times to our days*. L'viv: Vyszczha shkola (in Ukr.).
9. *State archives of Volyn region, fund 3 description 1, file 1629 (in Ukr.)*.
10. *State archives of Volyn region, fund 3 description 1, file 1714 (in Ukr.)*.
11. *State archives of Volyn region, fund 3 description 1, file 1703 (in Ukr.)*.
12. Gutsaliuk I.O. (2012). *Zemstvos of Western Volyn 'during the Ukrainian Revolution (1917-1920) Naukowyj visnyk Volyns'kogo nacional'nogo uniwersytetu imeni Lesi Ukrainky. Serija Istoryczni nauky (Scientific journal of Lesia Ukrainka Volyn National University. Series - Historical sciences)*, 10, 35-41 (in Ukr.).
13. Zelinska N. (2000). *Unity of guard of East Earth (1918-1927)*. *Almanach historyczny (Historical almanac)*, 2, 139-165 (in Pol.).
14. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 337 (mikrofilm 48412) (in Pol.)*.
15. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 327 (mikrofilm 48402) (in Pol.)*.
16. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 330 (mikrofilm 48405) (in Pol.)*.
17. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 322 (mikrofilm 48397) (in Pol.)*.
18. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 331 (mikrofilm 48406) (in Pol.)*.
19. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 324. (in Pol.)*.
20. *State archives of Volyn region, fund 58, description 2, file 62 (in Ukr.)*.

J. Kramar

MOODS OF POPULATION OF WESTERN VOLYN IN THE PERIOD OF UKRAINIAN REVOLUTION 1917-1921

The events of Revolution in 1917–1921 years were distinguished by their specification and peculiarities in every region of Ukraine. Western Volyn lands were not exception in this context, where revolutionary processes took another qualitatively measuring than on the rest Ukrainian areas. The remoteness from the centre, the front-line status of the territory, considerable economic destructions caused by the First World War – all these influenced on the character of events that took place here. The situation was complicated by the fact that the region was bordered upon Poland which frankly declared about its claims on the Western Volyn lands after proclamation of independence in 1918. Such situation of vagueness had a large influence on the moods of local population. They had to adapt to complicated conditions of their daily life connected with the arrival of every new power.

The aim of the article is to investigate the peculiarities of the Western Volyn population to adopt the revolutionary events 1917–1921, to find out factors, that influenced on the change of world view of local inhabitants, their model of behavior in the conditions of Russian, Ukrainian, Soviet, German, Polish imperious structures.

An attitude of population of Western Volyn toward revolutionary processes 1917–1921 was not the same. Level of trust of local inhabitants to the political regimes was varying according to the changes of social-political, economic and military situation in the region. So, Volynians generally positively received the processes of the Ukrainian state creation on the lands of previous Russian empire. However unsuccessful and ineffective

social-economic politics of Ukrainian Central Rada and afterwards Directory URP, Hetmanat of P. Skoropads'kogo led to the loss of their support among the local inhabitants. First of all an agrarian question which was especially important in Volyn remained unsolved. It was connected with the shortage of lands of predominant majority of villagers. At the same time Bolsheviks were spreading radical slogans which helped assisted forming more communist moods among considerable part of local population.

Foreign-political failures were added to internal ones. Till summer in 1919 a greater part of Western Volyn lands were under the control Polish army. Poland began forming organs of temporary administration. The attitude of predominant majority of Volyn lands inhabitants to Polish administration was mostly negative. So, about 70 % of Ukrainians who lived there considered it as occupied and temporary being. Separate districts, that were occupied by Polish troops, began to organize the Resistance.

The forming of Polish state machinery on places was without according to the national structure of local population. It didn't assist a positive attitude of Volynians to the Polish structures of authority. Soon after it became a reason of critical tension in mutual relations between Polish and Ukrainian people during all interwar period.

Key words: Ukrainian Revolution, Volhynia, authorities, Soviet-Ukrainian War, Polish-Ukrainian War, occupation.

УДК94(100)-058.232.6 «1917»

Є.М. Кирилюк

доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії, інноватики та міжнародної економіки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Ю. Г. Пасічна

кандидат історичних наук, фахівець I категорії відділу аспірантури Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА ПОСТІМПЕРСЬКОЇ РОСІЇ (БЕРЕЗЕНЬ–ЖОВТЕНЬ 1917 Р.)

Статтю присвячено висвітленню суспільно-політичної активності постімперського селянства в березні – жовтні 1917 р. Досліджено особливості селянської революції в Росії в березні – жовтні 1917 р. Проаналізовано революційні події 1917 р. як чергову хвилю селянської революції.

Ключові слова: аграрна політика, Тимчасовий уряд, селянська революція.

Постановка проблеми. Загострення аграрного питання навесні – восени 1917 р. стало наслідком багаторічної непродуманої аграрної політики царської влади. Прихід до влади Тимчасового уряду суттєво ситуацію не покращив. Селяни сприйняли революцію як кінець старим земельним порядкам і були впевнені, що Тимчасовий уряд найближчим часом розпочне розв'язання аграрного питання. Однак його нерозв'язаність стала причиною селянських виступів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, співзвучні з обраною нами для вивчення

темою, стали предметом дослідження науковців. Зокрема, до аналізу суспільно-політичної активності селянства навесні – восени 1917 р. зверталися П. Першин [18], Н. Рогожнікова [26], Н. Роголіна [15], З. Лозинський [31], І. Церетелі [5] та інші. Проте не всі питання цієї активності висвітлені повно.

Мета. Автор статті ставить за мету вивчити суспільно-політичну активність постімперського селянства в березні – жовтні 1917 р. Об'єкт вивчення – селянський рух у 1917 р. Предмет – суспільно-політична активність селянства як реакція на аграрну політику Тимчасового уряду.

Виклад основного матеріалу. Перші законопроекти Тимчасового уряду були спрямовані на розв'язання політичних проблем країни [4]. Селяни були впевнені в тому, що революція надала їм «права» на захоплення поміщицьких маєтків, зробивши їх господарями над нажитим селянською працею поміщицьким майном, а Тимчасовий уряд визнає ці «права» і допоможе їм у боротьбі з поміщиками. Однак «перспективи еволюційного розвитку вже не існувало» [2, 65].

Навесні 1917 р. селяни опинилися в скрутному економічному становищі [3, 23], зумовленому такими причинами: висока орендна плата на землю, низькі ціни на робочі руки за гострого малоземелля, низькі доходи від сільського господарства [4, 32]. Гостроту аграрного питання розуміли і в уряді. Про це неодноразово інформував І. Церетелі [5, 117]. Селяни, які становили 10,5 млн господарств, мали у своєму розпорядженні 75 млн дес. землі. У середньому по 7 дес. на одне господарство. Водночас 20 тис. поміщиків володіло 70 млн дес. [6, 27]. За підрахунками, на одного власника припадало 2 333 дес. Частина поміщицьких земель – більше ніж 41 млн дес. – належала 6 085 власникам, у 700 земельних власників було у власності 21 млн дес. Щодо оренди, то на початок 1917 р. у 38 губерніях селяни орендували в поміщиків тільки орних земель майже 13 млн дес. (це беручи до уваги той факт, що внаслідок війни посіви селян зменшилися). Якщо провести елементарні математичні підрахунки, то виявимо, що в розпорядженні одного поміщицького господарства перебувало майже у 2,5 раза більше дес. землі, ніж у селянському.

До вище зазначених причин селянських виступів навесні 1917 р. О. Герасименко [7] додає й такі: 1) об'єктивні процеси утвердження ринкових відносин у сільському господарстві, до яких селяни не були готовими; 2) збереження залишків поміщицького гніту, а особливо відробітки, які були для селян досить дошкульними, зокрема, за землю, орендовану селянами в поміщиків; 3) виконання на користь поміщиків і держави численних натуральних та грошових повинностей; 4) неврожайні роки, які повторювалися в Росії з періодичністю в 3–4 роки.

На підставі узагальнення даних історіографічних та історичних джерел [8, 139; 9, 28–29; 10, 110; 11, 14], до причин селянських виступів навесні 1917 р. вважаємо за доцільне додати такі: 1) відсутність робочих рук на селі (до березня 1917 р. в армію мобілізовано 13 500 тис. осіб, зокрема 12 861,4 тис. із сільської місцевості; із 50 губерній Європейської Росії мобілізовано 47,4 % чоловічого населення); 2) для потреб армії до весни 1917 р. реквізовано в селян близько 2,6 млн коней; 3) різке зменшення постачання села сільськогосподарським інвентарем та машинами,

а особливо простими знаряддями праці, необхідними для праці селян – серпів і кіс. Один із лідерів соціалістично-революціонерів С. Маслов головною проблемою селян, а також причиною їхніх виступів назвав малоземелля селян. Він писав: «Земельна потреба існує по всій країні» [12, 2].

Перші виступи селян розпочалися на початку березня 1917 р. й охопили майже всю територію Європейської Росії, але рух повсталих селян не був організованим [13, 13]. До влади в березні 1917 р. надходять перші скарги землевласників на виступи селянства. Поміщики скаржаться на «самоуправство і безчинства» [14, 124], а також на порушення селянами «законних прав власників» [14, 124]. Селяни починають обеззброювати поміщиків, а найактивніші з них виганяють їх із маєтків.

Згідно з даними І. Мінца, уже 6 березня 1917 р. князь Г. Львов отримав телеграму від члена Державної думи О. Лодженського, який повідомляв, що в Зубцовському повіті Тверської губернії почалися розгрома селянами поміщицьких маєтків [15, 15; 16, 6]. 7 березня 1917 р. надійшло повідомлення про виступи селян проти поміщика Глінки в Лузькому повіті Петроградської губернії. 8 березня 1917 р. стало відомо про погроми селянами поміщицького маєтку Горяїнової й Рейтерн у Кірсановському повіті Тамбовської губернії. Того ж дня стало відомо про селянські виступи у Валдайському повіті Новгородської губернії [17, 844]. 9 березня 1917 р. поміщик Новгородської губернії В. Карпович повідомляв князю Г. Львову: «Вважаю за обов'язок довести до вашого відома, що в Заручевській волості Крестецького повіту Новгородської губернії почалися крадіжки і підпали маєтків, потрібні негайні заходи, щоб врятувати те, що залишилося» [17, 844]. Отже, є достатньо підстав говорити про те, що навесні 1917 р. розпочалася чергова хвиля селянської революції. Фактично через три дні після зречення Миколи II – 6 березня 1917 р. селянство заявило про себе як про активного суб'єкта революції.

Своїми першими виступами селяни сподівалися від держави дій з негайного розв'язання аграрного питання: збільшення заробітної платні, передання селянам в оренду частини орної землі та сінокосів на пільгових умовах, надання продовольства й насіння за низькими цінами тощо. Боротьба селян із поміщиками набиравала гострих форм там, де великі землевласники чинили опір і не хотіли йти на поступки селянам. У таких випадках селяни починали громити поміщицькі маєтки. У березні 1917 р. зареєстровано 73 випадки «земельних правопорушень» [18, 175; 19].

Бездіяльність уряду посилювала незадоволення селянства і призводила до нових його виступів, до радикалізації настроїв [20, 315; 21]. Територіально селянські бунти охопили Сибірську, Орловську, Рязанську, Воронежську, Саратовську, Самарську, Пензенську та інші губернії [22; 23]. Якщо селяни бачили слабкий опір поміщиків, вони починали наступати ще з більшою силою та завзяттям [24; 25, 4]. За підрахунками Т. Треногової, у березні 1917 р. селянські виступи відбувалися в 34 із 481 повіту Європейської частини країни. За даними І. Мінца, 77 повітів Європейської Росії і 2 повіти азійської частини країни були охоплені селянськими виступами [17, 847]. Кількість таких виступів до кінця березня 1917 р. зростала. Тимчасовий уряд мав усі статистичні відомості про селянські виступи.

Ці виступи у квітні 1917 р. мали свої особливості, порівняно з березнем 1917 р. Зокрема, протестні настрої стали радикальнішими. Селяни відмовилися виконувати посівні роботи, знищували засіяні поля поміщиків, руйнували їхні маєтки, псували реманент [26, 21], розривали орендні відносини, вимагали від поміщиків підвищити заробітну плату [26, 21].

9 квітня 1917 р. Сибірський губернський комісар Ф. Головінський повідомляв голові Державної думи М. Родзянку, що в губернії тривають селянські виступи проти поміщиків [17, 847]. 13 квітня 1917 р. із Данковського повіту Рязанської губернії скаржилися, що селянські комітети прогнали найманих сезонних робітників і змусили поміщиків віддати частину землі селянам в оренду за низькими цінами (5 крб. за посівну десятину), заборонили продавати хліб і вирубувати ліс, відібрали овес для посівних робіт, заплативши за нього за низькою ціною [27, 290]. Така ситуація була характерна для багатьох губерній революційної Росії.

Про радикальність настроїв селянства у квітні 1917 р. повідомляв І. Церетелі. Він зазначав, що їхньою головною вимогою було передання поміщицьких земель селянству [5, 448]. Підтвердженням цього є повідомлення про захоплення цих земель селянами. У Рязанській, Воронежській, Орловській, Тульській та інших губерніях на початку квітня 1917 р. селяни самовільно захопили приватні землі й розподілили їх між господарствами, які цього потребували. У Тверській губернії 14 квітня 1917 р. у маєтку Бухмейера «Мікуліно» селяни оголосили, що земля належить їм і зняли службовців із роботи [22, 291]. У Сибірському повіті Шумовська сільська громада спочатку змусила місцевих землевласників різко знизити орендну плату, а потім усунула управителя маєтком, призначила на його місце свого представника. У такий спосіб управління маєтком перейшло до рук сільської громади [28]. У Курмишському повіті Сибірської губернії в маєтку Гончарова «селяни вигнали керуючого, зняли з робіт працівників, захопили пасовища, засіяли й поділили землю, залишивши поміщикові лише 20 десятин» [22, 292].

16 квітня 1917 р. у «Вестнике Временного правительства» князь Г. Львов писав: «Останні дні до Тимчасового уряду надходять численні телеграми й особисті заяви про самовільні дії окремих сільських общин і волосних комітетів, які позбавляють землевласників – як великих, так і дрібних – можливості виконувати свій обов'язок перед державою – засіювати землю» [29, 49]. Із наведеного вище зрозуміло, що уряд не просто був незадоволений селянськими виступами, а й засуджував дії селян.

Селяни відбирали в поміщиків не тільки орні землі, а й пасовиська, випасали свою худобу на поміщицьких пасовиськах, вирубували поміщицький і державний ліс [30, 2]. У Курській, Орловській губерніях вони забороняли поміщикам вирубувати ліс. Курська, Орловська, Рязанська, Тульська, Тамбовська і Воронежська губернії ввійшли в історію Росії 1917 р. як епіцентр селянського руху. У поміщиків цих губерній перебувало більше як *j* від усіх найкращих земель держави. Селяни писали: «На кращих, зручніших містах міцно звили свої гнізда-маєтки дворяни-поміщики. Між селами розташувалися, щоб зручніше було прижимати мужика. І виходило так: куди мужик не ткнись, скрізь панська земля» [30]. Зауважимо, що,

окрім, Рязанської й Тамбовської губерній, радикальністю селянства щодо поміщиків вирізнялася Тульська. Однак, незважаючи на радикальність селянських виступів, право визначення розміру орендної плати залишалось за поміщиками [31, 164].

Селяни виступали за зниження орендної плати. Вони відмовлялися платити високу оренту. Це завдало удару по господарствах поміщиків. Залишившись без доходів від орендного фонду, поміщики не змогли виплачувати відсотки банкам. Часто виступи селян зводилися до захоплення земель орендного фонду [32]. Під тиском населення деякі землевласники навіть зменшили суму орендної платні. Наприклад, у кінці березня 1917 р. у Раненбурзькому повіті Рязанської губернії зменшено орендну плату на приватновласницькі землі до 10 крб. за десятину. Для кращого розуміння становища зазначимо, що в 1916 р. орендна плата в Рязанській губернії становила 26 крб. за десятину. Уважаємо, що виступи селян були результативними. Як засвідчує наведений вище приклад, орендну плату за землю зменшено у 2,6 раза. Беручи до уваги скрутне соціально-економічне становище селян, такі поступки позитивно позначилися на бюджеті селянських господарств [32].

Весна 1917 р. закінчилася травневими виступами селянства, які лідер соціалістів-революціонерів С. Маслов уважав абсолютно вмотивованими, якщо брати до уваги скрутне аграрне становище, у якому опинилося селянство. Усі думки щодо цього питання він висловив в одному з номерів часопису партії соціалістів-революціонерів «Земля и воля». С. Маслов говорив про триєдність проблем селянства: рента, податок і торговий прибуток. Ренту селянство виплачувало поміщику чи великому землевласнику, орендуючи землю, податки – державі, а торговий прибуток – торговцю, коли продає йому продукти своєї праці [33, 1]. На його думку, потреба в землі перед селянством постала так гостро, що призвела до селянських виступів: «Коли малоземелля досягає такої гостроти, що це виявляється в нас у деяких місцевостях, положення сільського господарства стає надзвичайно важким і нездатним задовольняти потреби селянської сім'ї» [33, 1]. Селянські виступи не викликали здивування С. Маслова: «Землероб, який працює, перебуває в кабалі, він заледве отримує найнеобхідніше й про покращення господарства не може бути й мови» [33, 1]. Вихід із цієї ситуації, як і припинення селянських виступів, лідер соціалістів-революціонерів убачав у наділенні селян землею.

1 травня 1917 р. міністр землеробства А. Шингарьов укотре звернувся до селянства із закликом не порушувати земельних прав поміщиків і дочекатися Установчих зборів. «Абсолютно недопустимо чинити хоч би які утиски сусідам-громадянам – землеробам і хуторянам, заважати їм засівати поля, відбирати в них робітників, інвентар, худобу, насіння», – ішлося у зверненні [34, 38]. Міністр землеробства наголосив, що за самовільне захоплення на селян чекають покарання.

7 травня 1917 р. до уряду надійшли відомості про селянські виступи в Бессарабії. Згідно з даними, такі виступи набрали загрозливого характеру [35, 4]. Підпали маєтків, самовільне захоплення земель та бійки стали нормальним явищем для селянських виступів [36]. 18 травня 1917 р. із Казанської губернії телеграмою повідомляли таке: «Аграрні виступи, що виникли 22 квітня 1917 р. у губернії, тривають; у деяких

містах безправні дії селян набувають характеру серйозного перерозподілу земельних цінностей» [9, 28]. Селянські виступи в Казанській губернії розпочалися ще на початку березня 1917 р. Тут можна говорити про тривалий характер селянських виступів. У травні 1917 р. захоплення маєтків відбулося в Пермській, Пензенській, Саранській, Самарській та інших губерніях [22, 299].

До кінця травня 1917 р. інформація про вибухи селянських повстань надходила із Саратовської, Тульської, Псковської, Рязанської, Нижегородської, Пензенської, Бессарабської, Сибірської та інших губерній [29, 50]. Землевласники Саратовської губернії повідомляли, що переживають важкі часи. Місцеві комітети ухвалювали, на думку великих землевласників, незаконні постанови про захоплення землі. Із Тульської губернії повідомляли, що ворожнеча між селянами й поміщиками зростає з кожним днем. У Рязанській губернії селяни були ще радикальнішими. Поміщики скаржилися уряду, що їх позбавляли приватної власності не тільки на нерухоме майно, а й на рухоме.

Отже, селянські бунти набули радикального й жорстокого характеру. У такий спосіб ми можемо говорити не лише про зміну кількісних показників, а й про якісну трансформацію селянської активності. Фактично на авансцені російської історії 1917 р. опинилося селянство. Воно заявило про себе як про активного учасника революційних подій. Революція в Росії набиравала виразних ознак селянського характеру. «Тепер під час зустрічі з поміщиком селяни шапки не знімають. Селяни не кажуть: «Заради Бога, Іване Петровичу, сім'я помирає з голоду, дайте півдесятини». Тепер селяни говорять: «Ви скільки можете обробити за Вашими розрахункам, приймаючи до уваги кількість сім'ї? Ми Вам пропонуємо прийти на наше зібрання і розподілити всю цю землю, що перебуває у Вас як власність» [37, 47].

Найбільша кількість селянських захоплень поміщицьких земель припала на квітень – травень 1917 р., тобто на час посівних робіт. Із кожним місяцем розширювалася географія селянських повстань [38]. За офіційними даними, у квітні 1917 р. із 481 повіту Європейської Росії відбулися селянські повстання в 174 повітах (36%), у травні в цих же губерніях і повітах 236 (49%) [39, 21]. Дослідження по Воронежській, Володимирівській, Казанській, Нижегородській, Рязанській губерніях, у складі яких було 68 повітів, засвідчують, що в них відбулися селянські виступи в березні 1917 р. у 35 (53%) повітах, у квітні 1917 р. – 53 (78%), у травні – 61 (89%) [39, 21].

Отже, селянські виступи в березні – травні 1917 р. були позначені двома тенденціями. Перша – розширення географії виступів, друга – радикалізація їхнього характеру.

На червень – липень 1917 р. припадає нова хвиля селянських виступів. Порівняно із весною 1917 р. вони були краще організовані та охопили більшу територію. Наприклад, у Курській губернії селянські виступи на кінець липня 1917 р. охопили 15 повітів, порівняно з 1 у березні 1917 р. [4, 38]; в Орловській губернії всі повіти до кінця липня 1917 р. були охоплені полум'ям селянських виступів [4, 46]; у Тульській губернії – 12, порівняно з 1 у березні 1917 р. [4, 57]; у Тамбовській – 12, порівняно з 3 в березні 1917 р. [4, 68]; у Воронежській – 11, порівняно з 1 у березні 1917 р. [4, 78]. Гасло селянства залишилося

таким же, що й весною 1917 р.: «Землі й волі!» Підтвердження цього знаходимо в архівних матеріалах: «Вся земля повинна належати народу», «Всі землі поміщиків повинні без викупу перейти до селян» [40].

Форми селянського бунту набрали радикальнішого характеру. Захоплення земель, лісів, орендні рухи, контроль над працею військовополонених стають усе менш поширеними формами селянських виступів, дедалі частіше селянство вдається до погромів поміщицьких маєтків [34]. На нашу думку, посилення селянського руху влітку 1917 р. є цілком закономірним. По-перше, селяни чекали негайних аграрних змін, а їх не було; по-друге, законопроекти Тимчасового уряду були незрозумілими селянству, оскільки передбачали проведення підготовчих заходів.

Затягування з розв'язанням аграрного питання другим коаліційним правлінням Тимчасового уряду загострювало ситуацію на селі [41, 57]. Восени 1917 р. російськими губерніями прокотилася чергова хвиля селянських бунтів. Вони, як і навесні, поряд із масовістю та жорстокістю вирізнялися локальністю та неоднорідністю. Восени 1917 р. однією з губерній, де селянські виступи набули найбільшого розмаху, була Тамбовська [42]. Селяни погоджувалися тільки з тими законопроектами Тимчасового уряду, які розуміли і які хотіли розуміти [43, 237–242]. Поодинокі селянські виступи переростали в масові та набирали радикального характеру. Вони супроводжувалися побиттям поміщиків, дрібних земельних власників [44]. У вересні 1917 р. зареєстровано 89 випадків погрому маєтків [43, 237–242; 45].

Висновки. Аграрне питання, що набуло актуального значення ще в 1902–1907 рр., загострилося з падінням монархії та приходом до влади Тимчасового уряду. Позиція уряду стосовно розв'язання аграрного питання, погіршення соціально-економічного становища селян спричинила розгортання в березні 1917 р. чергового етапу селянської революції. Її епіцентром стали Курська, Орловська, Рязанська, Тульська, Тамбовська і Воронежська губернії. Селянський бунт набув радикального й масового характеру. Його лейтмотивом стало гасло: «Землі й волі!».

Список використаної літератури та джерел

1. Архив новейшей истории России. Т. IX : Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года : в 4 т. / отв. ред. Б. Ф. Додонов ; сост. Е. Д. Грынько. – Серия «Публикации». – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2004. – Т. 3. Июль – август 1917 года. – 416 с.
2. Булдаков В. У истоков советской истории: Путь к Октябрю / В. Булдаков // Вопросы истории. – 1989. – № 10. – С. 63–82.
3. Харитонов В. Февральская революция в России (попытка многомерного подхода) / В. Харитонов // Вопросы истории. – 1993. – № 11–12. – С. 18–26.
4. Ирицкий И. 1917 год в деревни / И. Ирицкий. – М. ; Л. : Госуд. изд-во, 1929. – 360 с.
5. Церетели И. Воспоминания о февральской революции : в 2 кн. / И. Церетели. – Париж : Mouton, 1963. – Кн. 1. – 492 с.
6. Куреньшов А. Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930. Мифы и реальность / А. Куреньшов. – М. : АИРО – XX ; СПб. : Д. Буланин, 2004. – 333 с.
7. Герасименко О. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Герасименко Олена

Володимирівна ; Чернігівський держ. ін-т економіки і управління. – Чернігів, 2007. – 285 с.

8. Ананьич Б. От самодержавия к советской власти / Б. Ананьич // Вестник Российской Академии наук. – 1997. – № 2. – Т. 67. – С. 136–140.

9. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1970) / под. ред. В. П. Данилова. – М. : Политиздат, 1973. – 592 с.

10. Вопросы истории СССР XIX–XX вв. / отв. ред. Н. Н. Степанов, Г. М. Дойч, Ю. В. Котухов и др. – Ленинград : Финанси и статистика, 1971. – 238 с.

11. Хеймсон Л. Об истоках революции / Л. Хеймсон // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С. 3–14.

12. Маслов С. Земельный вопрос / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 4. – С. 1–2.

13. Потапова Л. Аграрная политика Временного правительства : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Л. Потапова. – М., 1972. – 22 с.

14. Евдошенко И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль–октябрь 1917 г.) / И. Евдошенко. – Ижевск : Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. – 211 с.

15. Роголина Н. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века / Н. Роголина // Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С. 10–22.

16. Булдаков В. Смотреть на революцию открытыми глазами / В. Булдаков // Октябрь 1917 г.: Смысл и значение : Материалы «круглого стола» в Горбачев-фонде 30 октября 1997 г. – М. : Апрель-95, 1998. – С. 6. 17. Минц И. История Великого Октября : в 3 т. / И. Минц. – М. : Наука, 1968. – Т. 1. – 930 с.

18. Першин П. Нариси аграрної революції в Росії / П. Першин. – К. : АН УРСР, 1959. – 420 с.

19. Черников Д. Экономика Страны Советов, 1917–1987 гг. / Д. Черников. – М. : Знание, 1987. – 64 с.

20. Чернов В. Рождение революционной России / В. Чернов. – Париж–Прага–Нью-Йорк : Юбилейный комитет по изданию трудов В. М. Чернова, 1934. – 446 с.

21. Суханов Н. К вопросу об эволюции сельского хозяйства / Н. Суханов. – М. : Новая деревня, 1924. – 262 с.

22. Першин П. Аграрная революция в России : ист.-экон. исследование : в 2 кн. / П. Першин. – М. : Наука, 1966. – Кн. 1. : От реформы к революции. – 490 с.

23. Чащин В. Теория советского хозяйства и основы экономической политики СССР / В. Чащин. – Л. : Кубуч, 1930. – 100 с.

24. Аграрное движение в 1917 году по документам Главного земельного комитета // Красный архив. – 1926. – № 1 (14) – С. 182–226.

25. Организация крестьян // Правда. – 1917. – № 43. – С. 4.

26. Рогожникова Н. Аграрная политика Временного правительства и борьба крестьян за землю / Н. Рогожникова // Вестник Волжского университета. – Серия: История. – Тольятти, 2003. – Вып. 5. – С. 18–27.

27. Минц И. История Великого Октября : в 3 т. / И. Минц. – М. : Наука, 1968. – Т. 2. – 1144 с.

28. Кравчук Н. Массовое крестьянское движение в России накануне Октября / Н. Кравчук. – М. : Мысль, 1971. – 278 с.

29. Милютин В. История экономического развития СССР (1917–1927) / И. Милютин. – М. ; Л. : Гос. изд., 1928. – 417 с.

30. Земельные отношения // Земля и воля. – 1917. – № 86. – С. 1–2.

31. Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства / З. Лозинский. – Л. : Прибой, 1929. – 245 с.

32. Малявский А. Крестьянское движение в России в 1917 г., март–октябрь / А. Малявский. – М. : Наука, 1981. – 400 с.

33. Маслов С. Борьба за землю / С. Маслов // Земля и воля. – 1917. – № 34. – С. 1.

34. Осипова Т. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социальной революции / Т. Осипова. – М. : Наука, 1974. – 351 с.

35. Аграрное движение в Бессарабии // Вестник Временного правительства. – 1917. – 7 мая. – С. 4.

36. Тудалмин С. Русские крестьяне и власть в канун 1917 года / С. Тудалмин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fondiv.ru/articles/3/311/>.

37. Исторические записки 1968 / Л. Г. Бескровный, М. Г. Брагин и др. – М. : Наука, 1968. – 298 с.

38. Иоффе Г. Почему Февраль? почему Октябрь? // Октябрь 1917 г.: величайшие события века или социальная катастрофа? : сборник / под ред. П. В. Волобуева. – М. : Политиздат, 1991. – С. 95–112.

39. Октябрь и советское крестьянство, 1917–1927 гг. / ред. И. И. Волков. – М. : Наука, 1977. – 295 с.

40. ДАРФ, ф. 6815. Редакция и контора газеты «Вестник Временного правительства», оп. 1, д. 1. Вестник Временного правительства» газеты № 15 (61), 4 л.

41. Архипов И. Общественная психология петроградского обывателя в 1917 году / И. Архипов // Вопросы истории. – 1994. – № 7. – С. 49–58.

42. Погорелый Д. Земельные комитеты Тамбовской губернии 1917–1918 гг. : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Д. Погорелый ; Тамбовский государственный ун-т имени Г. Р. Державина. – Тамбов, 2002.

43. Политическая история России XX века. К 80-летию профессора Виталия Ивановича Старцева : сб. науч. трудов. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2011. – С. 237–242.

44. История Тамбовского края: век XX-й : учеб. пособие / под ред. А. А. Слезина. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. – 92 с.

45. ДАРФ, ф. 1778. Канцелярия Министра-председателя Временного правительства, оп. 1, д. 356. Письмо о зверской расправе с крестьянами в Акромовской волости Козмодемьянского уезда Казанской губернии, присланное солдатами действующей армии на расследование, 1 л.

References

1. Archive Russia's recent history (2004). In B. F. Dodonov (in Russ.)

2. Buldakov, V. (1989). At the root of Soviet history: Way to October (Questions of history), 10, 63–82 (in Russ.)

3. Kharitonov, V. (1993). The February Revolution in Russia (attempt multidimensional campaign) (Questions of history), 11–12, 18–26 (in Russ.)

4. Igrickii, I. (1929). ... 1917 in the village, M. ; L : Gosud. Publishing House (in Russ.)

5. Tsereteli, I. (1963). Memories of the February Revolution, Paris : Mouton, 1 (in Russ.)

6. Kurenyshev, A. (2004). Russian Peasant Union. 1905–1930. Myths and Reality, M. : AIRO – XX ; SPb. : D. Bulanin (in Russ.)

7. Gerasimenko, A. (2007). Peasant movement in Left-Bank Ukraine (1900 - February 1917), Chernihiv (in Ukr.)

8. Anan'ich, B. (1997). From autocrat to the Soviet power (Herald of the Russian Academy of Sciences), 2, 67, 136–140 (in Russ.)

9. The Soviet peasantry. A Short History (1917–1970) (1973). In V. P. Danilov, M. : Politizdat (in Russ.)

10. Questions of history of the USSR of the XIX-XX centuries (1971). In N. N. Stepanov, Leningrad : Finance and Statistics (in Russ.)

11. Heymson, L. (1993). On the origins of the revolution, 6, 3–14 (in Russ.)

12. Maslov, S. (1917). The land issue (Land and Freedom), 4, 1–2 (in Russ.)

13. Potapova, L. (1972). The agrarian policy of the Provisional Government [Extended abstract of candidate's thesis], M. (in Russ.)

14. Evdoshenko, I. (2010). The legislative activity of the Provisional Government in Russia (February to October 1917), Izhevsk : Izhevsk fil. GOU VPO «Nizhegorodskaya Acad. Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation» (in Russ.)

15. Rogalina, N. (2004). The agrarian crisis in the Russian village of the early twentieth century (Questions of history), 7, 10–22 (in Russ.)

16. Buldakov, B. (1998). Look at his eyes open revolution (October 1917: The meaning and significance: The materials of the "round table" in the Gorbachev Foundation October 30 1997), M : April 95,6. (in Russ.)

17. Mintz, I. (1968). The history of the Great October Revolution, M. : The science, 1 (in Russ.)

18. Pershin, P. (1959). Essays agrarian revolution in Russia, K. : AN USSR (in Ukr.)

19. Chernikov D. (1987). Economy of the Soviet Union, 1917–1987, M. : Knowledge (in Russ.)

20. Chernov, V. (1934). The birth of revolutionary Russia, Paris-Prague-New York : Jubilee Committee for the publication of works V. M. Chernova (in Russ.)

21. Sukhanov, N. (1924). On the evolution of agriculture, M. : Nova village (in Russ.)

22. Pershin, P. (1966). The agrarian revolution in Russia: Faculty of History and ehkon. Study, M. : The science, 2 (in Russ.)

23. Chashchin, V. (1930). The theory of the Soviet economy and the basis of the economic policy of the USSR, L. : Kubuchi (in Russ.)

24. The agrarian movement in 1917, according to the documents of the Main Land Committee (1926) (Red archives), 1 (14), C. 182–226 (in Russ.)

25. The farmers (1917). (True), 43, 4 (in Russ.)

26. Rogozhnikova, N. (2003). The agrarian policy of the Provisional Government and the struggle of the peasants for land (Bulletin of the Volga University. Series: History, Tolyatti, 5, 18–27 (in Russ.)

27. Mintz, I. (1968). The history of the Great October Revolution, M. : The science, 2 (in Russ.)

28. Kravchuk, N. (1971). Mass peasant movement in Russia on the eve of October, M : Think (in Russ.)

29. Milutin, B. (1928). The history of economic development of the USSR (1917–1927), M. ; L. : Gos. Ed (in Russ.)

30. Land relations (1917). (Land and Freedom), 866 1–2 (in Russ.)

31. Lozynskyy, Z. (1929). Economic politics Provisional Government, L : Surf (in Ukr.)

32. Mal'yavsky, A. (1981). The peasant movement in Russia in 1917, March-October, M : The science (in Russ.)

33. Maslov, S. (1917). The struggle for land (Land and Freedom), 34, 1 (in Russ.)

34. Osipova, T. (1974). The class struggle in the countryside during the period of preparation and holding of the Great October Social Revolution, M. : The science (in Russ.)

35. The agrarian movement in Bessarabia (1917) (Bulletin of the Provisional Government), 7, 4 (in Russ.)

36. Tatalmin, S. Russian peasants and power on the eve of 1917 from <http://fondiv.ru/articles/3/311/> (in Russ.)

37. Historical Notes 1968 (1968). In L. G. Beskrovny, M : The science (in Russ.)

38. Ioffe, G. (1991). Why February? Why October? (October 1917 g. : greatest sobitiya century or social disaster? In P. V. Volobuev), M : Politizdat (in Russ.)

39. October and the Soviet peasantry, 1917–1927. (1977). In I. I. Volkov, M. : The science (in Russ.)

40. DARE F. 6815. Op.1. D. 1.

41. Arkhipov, I. (1994). Social psychology petrogradskogo obivatelya 1917 (Questions of history), 7, 49–58 (in Russ.)

42. Pogorelyi, D. (2002). Land Committees of the Tambov province in 1917–1918 [Extended abstract of candidate's thesis] from <http://tambov-1917-1918.blogspot.com/2008/07/4.html> <http://www.tambovdm.ru/abstracts.php?id=pogorelyi> (in Russ.)

43. The political history of Russia of XX century. On the 80th anniversary of Professor Vitaly Startseva (2011), SPb. : Publishing house RGPU. Herzen (in Russ.)

44. *The history of the Tambov region: XX-th century (2006). In A. A. Slezin, Tambov : Publishing House of the Thumb. state. tehn. Univ (in Russ.)*
45. DARF. F. 1778. Op.1. D. 356.

Y. Kyryliuk, Y. Pasichna

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF THE POST-IMPERIAL PEASANTRY RUSSIA (MARCH–OCTOBER 1917)

During the period from March to October 1917, the whole system of government was experiencing a deep domestic crisis, which was intensified by the unresolved economic contradictions, which were aggravated in time. The article reveals the problem of the agrarian situation of the post-imperial peasantry Russia during March–October 1917. The author highlights the reasons, course and features of the peasant uprisings during March–October 1917.

The author aims to study social and political activity of the post-imperial peasantry in March – October 1917.

With the coming to power of the Provisional government, there was an active social and political activity of the peasantry. The land shortage, inventory shortage, high rental prices, performance of heavy duties in favor of the landowners, the payment of the landowner and the state natural and lease obligations, the lack of workforce is not a complete list of the causes of peasant uprisings in the spring of 1917. The uprisings of the peasantry had already begun from the first days of the reign of the Provisional government and they acquired frequent, but a single character on 15 March 1917. Until the end of spring 1917, peasant uprisings had acquired a radical character. Until the end of July 1917, the territory of distribution of peasant uprisings was widened and forms of struggle become more radical. The end of August and beginning of September 1917 can be described as a period of calm. But at the end of September 1917, there was a new wave of peasant uprisings.

With the fall of the monarchy in Russia, the next wave of Peasant revolution was unfolding. This is confirmed by the quantitative (increase of peasant uprisings in number) as well as qualitative (changes of uprisings and ideologies in nature) parameters of social and political activity of the peasantry in Russia in 1917. The peasants demanded the government to legitimize their actions, even while seizing the landowners' estates. They demanded laws prohibiting land treaties, illegal deforestation, as well as settlement of rent relations.

The problem was that the Provisional government could not fulfill the main peasant demands. However, in most cases, farmers demanded not concessions, but the immediate transfer of landowners' estates to the peasants.

Key words: the agrarian policy, the Provisional Government, peasant revolution

УДК 930.1(470+571) Покровський: 323.272–058.232.6

I. А. Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КОНЦЕПЦІЯ «СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ПОКРОВСЬКОГО

У статті порушено тему формування концепції селянської революції і розкриває її зміст в інтерпретації Михайла Покровського.

Соціальною основою селянської революції, з точки зору вченого, виступала своєрідність капіталістичної трансформації аграрного сектора економіки у східнослов'янських народів, яка можлива лише на базі селянського господарювання. Поміщицько-самодержавний лад не сприяв цьому, що зумовило цикл селянських революцій, який розпочався в XVI ст. і продовжився в наступні епохи. На початок XX ст. припав черговий етап селянської революції, яка в 1917 р. вирішила аграрне питання на користь селянства. Результати цієї революції зумовили проведення в 20-х рр. XX ст. економічної політики в його інтересах. М. Покровський вважав, що майбутнє радянської влади та будівництва соціалізму в СРСР залежало від урахування наслідків селянської революції 1917 р.

Забуття концепції селянської революції в історіографії відбулося внаслідок репресій проти наукової школи М. Покровського в 1930-х рр.

Ключові слова: селянство, селянська революція, аграрна революція, В. Данилов, М. Покровський.

Постановка проблеми та аналіз досліджень і публікацій. Останні десятиріччя в розвитку гуманітарних наук ознаменувалися переосмисленням широкого кола суспільних проблем, серед яких одне з центральних місць посідають революційні події початку XX ст. У спектрі концептуальних поглядів на них – концепція селянської революції 1902-1922 років російського історика В. Данилова [1-3 та ін.], що пропонує принципово новий погляд на політичну поведінку селянських мас на початку XX ст. Останні в концепції вченого виступають як цілком самостійна, ніким не контрольована і не керована, але цілком дієздатна революційна сила. Однак, виразна новизна пропонуваної вченим концепції для сучасного стану історіографії об'єктивно вказує, що в неї не може не бути попередників. Адже малоімовірно, що селянська революція, яка відбулася на початку XX ст., стала видимою лише через сотню років. Тому концепція селянської революції не може обмежуватися лише поглядами В. Данилова. Існує потреба в обстеженні наукової літератури минулого на предмет її бачення проблем селянської революційності. Цьому підпорядкована мета статті, яка, щоправда, стосується лише одного із поглядів на політичну активність селянства, однак останній належить відомому і авторитетному історичному і державному діячеві 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. Реальність селянської революції у перші пореволюційні роки, дійсно, ніхто не приховував. У ті часи вона цілком відверто крокувала в суспільній думці і навіть не сподівалася на перетворення в таємницю гуманітарного знання. Інакше і бути не могло, адже

головним інтерпретатором її був не хто інший, як лідер радянських істориків 1920-х років Михайло Миколайович Покровський. У ряді своїх публічних промов та опублікованих праць він представив концептуальне бачення процесу «селянської революції», яке вочевидь не мало нічого спільного з тим тлумаченням «аграрної революції», що потім виникло в епоху сталінізму, продовжило існування в період «застою» та побутує вже у сучасних умовах.

Найвиразніше тема селянської революційності проступає в розумінні М. Покровським переломного 1917-го, у його тезі про синхронне протікання двох революцій. «... У Російській революції ніхто нічого не пойме, поки твердо не засвоїть, що у нас відбувається дві революції, а не одна ...», – говорив він у листопаді 1921 р. на Другому Всеросійському з'їзді діячів пролетарської культури [4, 41]. Історик не мав на увазі Лютневу і Жовтневу революцію, чи який інший добре відомий дуалізм, чи поетапність революційних подій. М. Покровський вказував, що в країні відбувається «частина світової пролетарської революції», «котра веде своє начало від Маркса» і яку, як він пише, «виявляє російська революція». Однак, відбувається й «друга революція, увібравша ... ідеологію пролетарської революції», чим видається «прирученою, слухняною», але все ж окремою революцією – селянською. Спорідненість символіки та ідеології останньої з революцією пролетарською, «блискуче» виконана нею «роль помічника» у зламі буржуазного ладу створювали враження, що селянська революція «створена нам, міжнародному пролетарському руху на потребу». Між тим, як вказував М. Покровський, «у неї були специфічні завдання» [4, 41].

Окреслене Михайлом Миколайовичем Покровським явище «селянської революції» самостійне за своїм характером, завданнями та хронологічною протяжністю. Її об'єктивною основою вчений вважав специфіку аграрно-капіталістичної еволюції східнослов'янської спільноти, яка може відбуватися лише у формі селянського господарювання. «... в Росії капіталізм в сільському господарстві може розвиватися, тільки спираючись, в першу голову, на своєрідне ... фермерство, на ... дрібного сільського виробника. Поки селянин не стане таким вільним дрібним сільським виробником, у Росії не буде ґрунту для розвитку капіталізму в туземних умовах», – говорив М. Покровський [5, 7-8].

У поясненні явища «селянської революції» вчений вдавався до використання категорії «стрижень» історичного поступу – як можна зрозуміти з його праць, визначальної тенденції чи проблеми суспільного розвитку, яка зумовлює усі інші події і процеси впродовж тривалої епохи. Одним із таких стрижнів в історії східних слов'ян М. Покровський вважав устремління селянства до самостійної господарської діяльності, яке проявлялося впродовж декількох століть. «... устремління ... селянина стати ... самостійним виробником...» – «Це є стрижень усієї російської аграрної історії, починаючи, принаймні, з XVI віку, якщо не раніше», – говорив історик. Однак, на шляху вільного селянського господарювання стало поміщицьке господарство, підтримуване державною владою, які разом системно боролися з «мужицьким капіталізмом». Як наслідок – «розгортається ... довгий ряд селянських революцій: Смутний час, революція

Хмельницького на Україні, повстання Степана Разіна та, нарешті, Пугачовський бунт наприкінці XVIII століття» [5, 8-9], а далі «з кінця XVIII століття впродовж усього XIX і ... проявилися в селянських виступах 1905 і 1907 рр. і нарешті в остаточному зруйнуванні кріпосницької держави в 1917 та 1918 рр.» [4, 41]. Тривалий у часі процес революційної боротьби селянства за свої економічні права – селянська революція, за версією М. Покровського, виступає «основним стержнем всего русского революционного движения» як такого.

У поглядах вченого селянська революція розглядається як суто «національне» явище східнослов'янської спільноти, частину якого складала і «революція Хмельницького на Україні» [5, 9], а точніше на її певний період – «демократичну, селянсько-міщанську-козацьку революцію 1648-1649 рр.» [6, 67]. Якщо пролетарська революція була, як він казав, «епізодом інтернаціонального робітничого руху», то за «національне коріння ... революції ... доведеться взяти революцію селянську, прийдеться взяти перехід землі в руки селянства» [5, 7].

Отже, за версією М. Покровського, селянська революційна боротьба – об'єктивно зумовлений капіталістичною трансформацією процес у межах східнослов'янської спільноти, який вийшов з глибини віків і час від часу проявляв себе хвилями селянських революцій, які були покликани забезпечити особисту і господарську свободу селянства, його право на власність та результати своєї праці. Останнє служило основою перетворення в історичній перспективі селянства у повноцінного товаровиробника.

На початок XX ст. припав черговий етап революційної боротьби селянства. «... знов у селянині запала жадаба землі, знов він поліз на поміщика ...», – говорив щодо цього періоду М. Покровський [5, 9]. Як і В. Данилов, початок революційних виступів селянства він датував 1902 р. М. Покровський відзначав, що за станом на революційний 1905 рік «сільська революція рахувала ... вже три роки ... і її самі перші виступи були вже достатньо погрозливими для тих, хто мав нагоду спостерігати їх зблизка». І далі продовжував: «1902 рік доводиться рахувати першим, після «волі», роком масового селянського руху». Як і В. Данилов, початок революції М. Покровський пов'язував з селянськими виступами на території України: у Полтавській та Харківській губерніях [6, 114-115].

Вчений констатував на початку XX ст. революційну спрямованість усіх основних прошарків селянства – власне, консолідованість настроїв щодо існуючих в Російській імперії соціально-економічних порядків. «... зростав революційний прошарок, або, точніше кажучи, два революційних прошарки села, – говорив М. Покровський, – з одної сторони, зростала не соціалістична, але демократична куркульська верства, ... з іншої сторони, – зростав пролетаріат, ... могильник капіталістичного ладу» [5, 159-160]. Аналізуючи події революційного 1905 року він зазначав, що «сільська революція ... не була революцією «голоти» ... у русі ... ми зустрічаємо і заможних селян». Водночас він наполягав: «... її організуючим елементом була «біднота» в лєнінському сенсі, тобто напівпролетарські прошарки села» [6, 142].

Чимало уваги М. Покровський присвятив поясненню революційної спрямованості заможних прошарків села – «нового, – як він казав, – селянського прошарку, жирного, що харчується цукром і покриває свою оселю залізом». Саме останній, з його точки зору, «перший ліберал на селі, ... опора ... демократичної революції», «був найбільш політично свідомим» і виступав, «поза сумнівом, верствою прогресивною» [5, 112-113, 154]. Вчений вказував на сувору протилежність інтересів цього прошарку та взагалі селянства, з одного боку, і поміщиків з іншого. Зростання з середини 1890-х років цін на хліб і, як наслідок, посилення конкуренції на зерновому ринку, за словами М. Покровського, «мало зіштовхнути їх лобами цілковито неминуче». Зміцнення заможного селянства та його політичного значення було простимульовано столипінською аграрною реформою, яка зумовила «не передбачений та не врахований Столипіним результат». Замість лояльного до існуючого порядку прошарку влада одержала «зростання ... прошарку, який був переповнений лютою ненавистю до поміщика». М. Покровським розкрито, що шляхи зростання господарського потенціалу заможного селянства не могли не викликати в нього соціального роздратування. Як він вказував, «люди, які витрачали свої накопичення на купівлю поміщицької землі, з ще більшим задоволенням одержали б цю землю даром», і це «цілком природно», – додавав Михайло Миколайович [5, 112, 155].

1917 рік реалізував споконвічні прагнення селянина. М. Покровський вказував, що «у 1917 році він домігся свого: поміщик-паразит був розбитий, поміщицькі землі перейшли в руки селян, і ... база для ... туземного мужицького капіталізму ... була, нарешті, знайдена» [5, 9]. Революціонізоване селянство, за версією вченого, змогло вирішити аграрне питання дякуючи революції пролетаріату. «... завдання буржуазної революції тільки і міг розв'язати соціалістичний пролетаріат», – говорив з цього приводу Покровський. Як і в концепції В. Данилова, під кінець 1917-го відбулося злиття двох революцій, за словами М. Покровського: «... змичка селянської, буржуазної, та робітничої, соціалістичної революції, при цьому ... саме перша, тобто буржуазна революція селян, переходила у другу». Вчений підкреслював, що «... не лише бідняцьке селянство ..., але і форма дрібна буржуазія села була у жовтні на нашій стороні» [7, 182-183].

Щоправда, такий альянс двох революцій виявився надто проблемним. Союз із заможним селянством, як писав вчений, «завершився вже до літа 1918 року» [7, 183]. Та й в інших прошарків села склалася аналогічна політична доля. За наслідками пролетарської революції селянин, за словами М. Покровського, «побачив, що для нього ... нічого не змінилося ... раніше віднімали і тепер віднімають: раніше віднімав поміщик, тепер робітник. І селянин збунтувався» – «... обидві революції, – як визнав видатний історик-марксист, – ... зіштовхуються лобами» [4, 43].

М. Покровський наполягав на тому, що як і революція пролетарська, селянська революція також мала свою керівну ідеологічну та організаційну силу – партію соціалістів-революціонерів. Широкої аргументації щодо цього він не наводив, але водночас

стверджував, що причиною терористичної та заколотницької діяльності есерів у 1918 році «був наступ радянської влади на кунацьку верхівку села...» [7, 405]. У наступний період: «В усіх повстаннях проти радянської влади за період 1920-1921 років, у Тамбовській губернії, у Кронштадті, у Чорномор'ї, відчувається рука есерів – для ряду випадків участь їх ... може бути встановлена документально», – писав вчений [7, 296]. «Тамбовська губернія, це – давнє гніздо есерів ... та арена ... у 1920-1921 роках, антоновщини» [7, 413]. Зазначимо, що мова про керівну роль есерів у селянській революції початку ХХ ст. виявляє й конкретну дату її завершення. 1921 рік – це ще участь селянства у «повстаннях проти радянської влади» та «арена ... антоновщини». Очевидно, вже 1922-й р. – час завершення революційної борні або перший постреволуційний рік, кінець революції, розпочатої, з точки зору М. Покровського, у 1902 році. Через багато років і В. Данилов запропонує фактично аналогічні хронологічні межі селянської революції – 1902 – 1922 рр.

Поєднання в часі селянської революції та робітничої виявило існування докорінних протиріч між ними, що не могло не призвести до принципового з'ясування відносин двох антагоністичних потоків революційного процесу. М. Покровський констатував свідому поступку робітничої революції на користь революції селянської. Нова економічна політика радянської влади – НЕП – «був неминучою поступкою цій революції». Вчений говорив, що вчинити інакше було б лише актом «нашої впертості». Наслідком останнього стала б втрата пролетаріатом союзника і «селянство відповіло на невдоволення його революцією не лише бунтом, але й набагато гіршою акцією: селянським саботажем» – скороченням обсягів виробництва продовольства. «Він перестав сіяти», – очевидно, не без розгубленості говорив Покровський. Небагато-немало, «для порятунку країни, і зокрема пролетаріату від голоду, необхідно було зробити поступку селянству», – вказував він. За констатацією вченого, «з цієї основної поступки витікають усі інші особливості нового курсу, котрі ... шокують погляд правовірного комуніста і доброго пролетаря» [4, 42-43]. Власне, з тверджень Михайла Миколайовича Покровського випливає, що постреволуційне врегулювання суспільного життя, принаймні в його соціально-економічній частині, безпосередньо зумовлювалося наслідками саме селянської революції, яка примусила революцію пролетарську принципово знехтувати власними інтересами.

Оскільки, як говорив М. Покровський, «факт переходу землі в руки селян, – є стрижнем нашої національної ... революції» [5, 7], то пореволуційне вирішення питання соціально-економічного ладу на селі повинно було зумовлювати характер подальшого історичного поступу. Визначальне значення, з точки зору вченого, мали результати селянської революції для майбутнього радянської держави, яка, за його версією, за певних умов могла взяти курс на побудову приватнокапіталістичної системи господарювання. Він вказував, що селянство «є своєрідним зачатком ... капіталізму», і не виключав, що «мужицький капіталізм ... переможе ... і відбудеться реставрація приватно-господарських відносин зі всіма їх ознаками,

священною власністю та іншим, що існує у західноєвропейських країнах» [5, 10]. За твердженням Михайла Миколайовича, «Ленін також мало сподівався на «переродження» ... селянина в 1917 році ... «Мужицький капіталізм» продовжував для нього, як зрештою, і для всіх тверезо мислячих марксистів, залишатися ... загрозою після Жовтневої революції» [8, 141]. Старий більшовик М. Покровський ставив завдання «мужицький капіталізм» належно «поєднувати ... з пролетарською диктатурою» з тим, щоб «втримати коріння цього капіталізму» і вони не змогли перешкодити руху до побудови соціалістичного ладу [5, 10].

Висновки. З'ясовуючи сутність концепції селянської революції М. Покровського, автор цих рядків не має наміру чи то підтвердити її справедливості, чи спростувати її положення тощо. Зрештою, сам видатний вчений наприкінці свого життя з якихось причин переглянув чимало вироблених ним концептуальних засад бачення історичного минулого. Важливіші не тонкощі сприйняття «другої революції» М. Покровського і навіть не наявність авторитетної історіографії концепції селянської революції, з якою буде важко сперечатися її скептикам чи противникам. Концепція селянської революції М. Покровського – це передусім ні що інше, як теоретичне обґрунтування подій, свідком яких був сам вчений. На відміну від поглядів В. Данилова, який побачив селянську революцію майже через століття після того як вона відбулася, концепція М. Покровського – свідчення сучасника, отже – красномовне підтвердження реально існуючого в історії суспільного явища. На фоні наукової спадщини М. Покровського результати досліджень Данилова вже не можуть здатися теоретичними блуканнями навколо подій, які чомусь ніхто не побачив у часи, коли вони відбувалися.

В обґрунтуванні М. Покровським явища селянської революції, очевидно, нема нічого несподіваного з точки зору тенденцій розвитку наукової і суспільної думки взагалі. У революційну і пореволюційну епоху не могло не бути різних версій розуміння того, що відбулося. Сам Михайло Миколайович говорив з цього приводу, що різноголосиця в оцінках революції «існує у нашому партійному середовищі», а в позапартійному – «зустрінемо знов цілий ряд концепцій, одну цікавішу за іншу, якщо хочете, одну кумеднішу іншої» [7, 144]. Однак, концепція селянської революції постала у наукових дослідках найавторитетнішого історика СРСР, що мав визнання і в радянській державі, і за її межами. І хоч вона не була цілісно відображена в спеціальних працях, але постала у цілком сформованому вигляді, який відображав характер участі селянства в революційній боротьбі. Не повинно бути сумніву в тому, що погляди М. Покровського на аграрну історію та революційний процес визначали позицію широкого загалу громадськості, вчених, партійних і радянських працівників, інтелігенції загалом.

Поняття «селянська революція» часто вживалося в 1920-х роках. Як відомо, у пореволюційне десятиліття активно використовувалося добре відоме і сьогодні поняття «аграрна революція». Останнє щонайменше значною частиною освіченої публіки розумілося в значенні селянської – тобто революції здійсненої селянством. Вже згодом, в епоху утвердження

сталінського тоталітаризму, в термін «аграрна революція» було остаточно влито відомий зміст – вона постала як реалізація політики радянської влади у сфері землеволодіння, соціального становища селянства та сільського господарства. Таким, відверто породженим сталінізмом, підходом історики користуються й понині. В основній своїй масі вони відкидають концепцію «жовтневої революції» і називають її «жовтневим переворотом», чомусь не задумуючись над тим, як «переворот» (якщо він тільки «переворот» і не більше) може призвести до «аграрної революції»? Тлумачення останньої основоположником марксистської історіографії як революції, здійсненої одним лише селянством, складає надійну методичну допомогу сучасним противникам «жовтневої революції».

Розгром у другій половині 1930-х років наукової школи М. Покровського зумовив забуття концепції селянської революції. У подальшому на категоріальну різницю між «селянською революцією» та «аграрною революцією» не прийнято було звертати увагу. Мала значення й та обставина, що в загальному баченні історичного поступу темі селянської революції М. Покровським відводилося не так і багато місця. В аналізі наукової спадщини вченого вона об'єктивно поступилася іншим концептуальним проблемам.

До 1940 р. унаслідок розгрому наукової школи М. Покровського 90% вчених-істориків були репресовані [9, 125, 130]. Разом із тим вийшла з наукового обігу й категорія «селянська революція», яка не змогла належно реанімуватися навіть у пострадянських умовах. Такими вже стали наслідки репресивної політики епохи сталінізму. Між тим, замовчування чи невизнання права на наукове вивчення концепції селянської революції – своєрідне продовження боротьби зі «школою Покровського», яка нарешті повинна бути припинена. Репресована разом із своїми розробниками концепція селянської революції цілком заслуговує наукової реабілітації не тільки як історіографічний релікт. Поява через століття на широкій джерельній основі аналогічної концепції В. Данилова якнайкраще засвідчує комплементарність поглядів М. Покровського з сучасним рівнем науки. Останнє створює надійні підстави для апробації концепції селянської революції в якості метрологічної основи пояснення революційного процесу перших десятиліть ХХ ст.

Список використаної літератури та джерел

1. Данилов В.П. *Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг. [Электронный ресурс] / В.П.Данилов. – Код доступу: <http://ladim.org/st007.php>*
2. Данилов В.П. *Судьбы сельского хозяйства в России [Электронный ресурс] / В.П.Данилов. – Код доступу: <http://ladim.org/st006.php>*
3. Данилов В.П. *Истоки и начало деревенской трагедии. Сб. ст. [Электронный ресурс] / В.П.Данилов. – Код доступу: <http://ladim.org/st008.php>*
4. Покровский М.Н. [Доклад на Втором Всероссийском съезде пролеткультов. 18 ноября 1921 г.] / М.Н.Покровский // *Бюллетень 2-го Всероссийского съезда пролеткультов. – 1921. - №1. 18 ноября. – С.40-54.*
5. Покровский М. *Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923-1924 гг. / М.Н.Покровский. – Москва: Красная новь, 1924. – 223 с.*
6. Покровский М.Н. *Об Украине. Сборник статей и*

матеріалов / М.Н.Покровский; под ред. Н.Н.Попова; Укр. асоц. марко-лен. н.-и. институт; Ин-т истории. – Киев: Соцкиз Украины, 1935. – 168 с.

7. Покровский М.Н. Октябрьская революция. Сборник статей 1917-1927 / М.Н.Покровский. – Москва: Коммунистическая академия, 1929. – 419 с.

8. Покровский М.Н. Марксизм и особенности исторического развития России. Сборник статей 1922-1925 гг. / М.Н.Покровский. – Ленинград: Прибой, 1925. – 143 с.

9. Крутиков В.В. Историография истории советского общества / В.В.Крутиков; Кировоградский гос. пед. институт им. А.С.Пушкина. – Кировоград: без изд., 1991. – 167 с.

References

1. Danilov V.P. Peasant revolution in Russia, 1902-1922. Retrieved from <http://ladim.org/st007.php>

2. Danilov V.P. Fate of agriculture in Russia. Retrieved from <http://ladim.org/st006.php>

3. Danilov V.P. Origins and beginning of village tragedy. Retrieved from <http://ladim.org/st008.php>

4. (1921) Byulleten' 2-ho Vserossyyskogo s'ezda proletkul'tov (Bulletin of the 2nd All-Russian congress of proletarian culture), 1, 40-54.

5. Pokrovskiy M. (1924) Essays of Russian revolutionary movement during XIX - XX centuries. Moscow: Krasnaya virgin soil.

6. Pokrovskiy M.N. (1935) About Ukraine. Kiev: Socio-economical publishing house.

7. Pokrovskiy M.N. (1929) October revolution. Moscow: Communist academy.

8. Pokrovskiy M.N. (1925) Marxism and Features of historical development in Russia. Leningrad: Priboy.

9. Krutikov V.V. (1991) Historiography in the history of the Soviet society. Kirovograd: no publishing house.

I. Fareniy

THE CONCEPT OF «PEASANT REVOLUTION» OF THE MIKHAIL POKROVSKY'S SCIENTIFIC LEGACY

In recent decades, there was the process of rethinking events in the early twentieth century. Among the new approaches to the scientific vision of the appointed period was the concept of historian V.P.Danylova's peasant revolution. However, a similar approach to the explaining of the revolution events during the last century, long before Danilov was suggested by the leader of the Soviet historical science in 20's of the XX century Mikhail Pokrovsky. The article proposes to deepen the subject formation of the peasant revolution theory. The purpose of the article is to reveal the contents of the scientific concept of peasant revolution, developed by Mikhail Pokrovsky.

Mykhail Pokrovsky believed that capitalist transformation of the agricultural sector of the East Slavs was possible only on the basis of the peasant economy. Peasants tried to run the economy independently based on economic freedom, ownership of land and results of their labour. Such social aspirations contributed to formation of sound commodity producers out of peasant farms. However, the landlord autocratic system did not encourage this, causing a cycle of peasant revolutions, which began in the 16th century and continued in subsequent periods. Among these peasant revolutions M.Pokrovsky laid special emphasis on "Khmelnitsky's Revolution in Ukraine". From the scientist's viewpoint the process of peasant revolutions

is a defining trend in development of the East Slavic community, peasant revolutions are of a purely national origin.

The next stage of the peasant revolution was at the early 20th century. It was caused by the agricultural reform, implemented by P. Stolypin. It had an effect that had not been expected by its author – it accelerated formation of peasant layers being a social basis of the revolution. The peasant revolution of 1917 solved the agricultural question in favour of the peasantry. Results of this revolution contributed to the peasantry-oriented economic policy in the 1920's. M. Pokrovsky believed that the future of the Soviet power and socialist construction in the USSR depended on consideration of consequences of the peasant revolution of 1917.

The article expands scientific understanding of the origins and content of the concept of the peasant revolution and shows its consequences for development of humanities in the 1920's - 1930's and nowadays.

The concept of the peasant revolution of M.Pokrovsky is quite complete. Pokrovsky had unconditional reputation among the public. That's why the concept, proposed by Pokrovsky, had a strong position. The concept of the peasant revolution was forgotten due to Stalin's repressions against Pokrovsky's scientific school in 1930's. At the turn of the 20th – 21st centuries the concept of the peasant revolution was developed by V.P.Danylova on a new source and metrological basis and it appeared as a new and early unknown theoretical knowledge.

Key words: peasantry, peasant revolution, agricultural revolution, V.P.Danilov, M.N.Pokrovskiy.

УДК 94:061.2(477)''1918''

I. О. Шандра

кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології Харківської державної академії культури

СОЮЗ ПРОМИСЛОВОСТІ, ТОРГІВЛІ, ФІНАНСІВ І СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ: СПРОБА ВЗАЄМОДІЇ З УРЯДОМ ГЕТЬМАНА П. П. СКОРОПАДСЬКОГО

Влада гетьмана П. П. Скоропадського створила сприятливі умови для консолідації підприємницьких сил українських земель. У 1918 р. представницькі організації підприємців об'єдналися в Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України (ПРОТОФІС), який прагнув виробити механізми взаємодії з новою владою. Союз обстоював інтереси представників великого капіталу, вимагав гарантій недоторканності приватної власності, розвитку економіки на основі ринкових принципів, заперечував будь-які соціалістичні нововведення. У контексті загального розвитку представницького руху в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. було закономірним прагнення економічної еліти до непорушності капіталістичного ладу в межах Української держави, а у зв'язку з крахом цієї ідеї – повернення до позицій збереження «єдиної та неподільної» країни.

Ключові слова: представницька організація підприємців, Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, Всеросійське товариство цукрозаводчиків, Українська держава.

Постановка проблеми. У другій половині XIX – на початку XX ст. на українських землях сформувалися потужні представницькі організації інтересів капіталу (З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків), Всеросійське товариство цукрозаводчиків (м. Київ), З'їзди представників промисловості й торгівлі Півдня Росії (м. Одеса), товариства заводчиків і фабрикантів у Києві, Харкові, Катеринославі, Херсоні та ін.). Оскільки головним напрямом діяльності цих об'єднань було налагодження ефективної взаємодії з органами державної влади, вони не могли залишитися осторонь глибоких політичних змін, які охопили Російську імперію на початку XX ст. Усі представницькі організації підприємців, і загальноімперські, і регіональні або місцеві, так чи так орієнтувалися на загальнодержавні процеси, форми та методи їхньої діяльності розроблені в умовах імперської дійсності, а економічні інтереси членів цих об'єднань були засновані на єдиному внутрішньому ринку.

Під час подій Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. у середовищі представників великого капіталу простежувалося домінування економічних інтересів над національними. Економічні ж інтереси зумовлювали доцільність, на думку підприємців, збереження єдиної держави. Незважаючи на бурхливі військово-політичні події, у 1917–1919 рр. продовжували діяти (часто тільки формально-організаційно) загальноімперські представницькі структури; створений у Петрограді в березні 1917 р. Всеросійський союз торгівлі й промисловості намагався виконувати координаційну роботу.

Будь-які навіть натяки на соціалістичні перетворення та порушення підвалин капіталістичних відносин і ринкового господарства викликали природно гостре заперечення з боку представницьких об'єднань підприємців. У зв'язку з цим представницьким структурам, розташованим на українських землях, досить складно було знайти спільну мову з урядом УНР. Намір гетьмана П. П. Скоропадського «повернути життя в нормальне річище» цілком відповідав прагненням підприємницьких кіл до стабільності, прогнозованості, традиційності в економічних питаннях та готовності влади до діалогу з представниками капіталу. Однією зі спроб взаємодії представницьких організацій з урядом П. П. Скоропадського став Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України (ПРОТОФІС).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі ПРОТОФІС схарактеризовано в контексті переважно соціальної опори правління П. П. Скоропадського, зазвичай, з обмеженням тільки періодом національно-демократичної революції й відірвано від загального процесу формування мережі представницьких підприємницьких структур. «Енциклопедія українознавства» визначає ПРОТОФІС як «російську політичну організацію на Україні» [1, с. 2974]. Такий висновок автори зробили на підставі підтримки Союзом гасла про відновлення «єдиної неподільної Російської імперії».

Виважений погляд на соціальні й організаційні сили, що підтримували гетьманське правління, пропонує проф. Р. Я. Пиріг у своїй роботі «Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси». Він кваліфікує цей Союз як власницько-корпоративне

об'єднання та відстежує його вплив на політику гетьманського уряду [2].

Мета. Розвідка являє собою спробу проаналізувати процес утворення ПРОТОФІСу як черговий етап у розвитку представницьких організацій підприємців на українських землях, виокремити погляди їхніх членів на соціально-економічні та суспільні процеси в умовах революційних змін на українських землях, показати їхню економічну зумовленість.

Виклад основного матеріалу. З утвердженням в Україні влади гетьмана П. П. Скоропадського у квітні 1918 р. представницькі організації підприємців отримали друге дихання. Вони наголошували на «непохитній істині, що виробничі відносини не можуть бути змінені одним бажанням влади», і радо вітали процес економічного відновлення [3, с. 16519]. У травні 1918 р. представники капіталу констатували: «Життя мститься за себе жорстоко, коли порушуються основні закони економічного буття й господарського розвитку. У результаті божевільної спроби насильно змінити характер історичного розвитку Росія роздроблена на частини, її народи розорені, перебувають на останній сходинці зубожіння й уярмлені, основи її буття – її промисловість, її торгівля, її сільське господарство – знищені, і необхідно витратити величезну кількість енергії всіх живих сил країни для усунення всіх заподіяних країні революційних руйнувань» [3, с. 16519]. Підприємці навіть висловлювали припущення, що «можливо, долею судилося Києву бути не тільки центром України, але й знову взяти на себе об'єднання землі Російської» [4, с. 39].

Підприємницькі кола намагалися створити свої представницькі структури в межах проголошеної Української держави. У травні 1918 р. з ініціативи Товариства цукрозаводчиків у Києві зібрався з'їзд Союзу промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України (близько тисячі делегатів від усіх наявних на українських землях представницьких організацій). На цьому торгово-промисловому форумі були присутні голова Ради Міністрів Ф. А. Лизогуб, міністр торгівлі й промисловості С. М. Гутник, міністр фінансів А. К. Ржепецький; головою з'їзду було обрано М. Ф. фон Дітмара (гірничий інженер; голова Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, 1906–1919 рр.; заступник голови Ради Всеросійських з'їздів представників промисловості й торгівлі, 1912–1916 рр.; голова Ради Санкт-Петербурзького торгового банку, 1906–1917 рр.; член Державної ради з 1912 р.; член Особливої наради з оборони з 1915 р. та Економічної ради при Тимчасовому уряді з 1917 р. [5, с. 624–625]). Робота проходила в кількох секціях: сільськогосподарській, торгово-промисловій, робітничій, фінансовій, транспортній.

У своїй промові до делегатів голова Ради Міністрів запевнив, що «ніяких експериментів, заснованих на соціалістичному дусі, ми [члени уряду] не робитимемо», кожна людина зможе спокійно працювати, не турбуючись ні про власне життя, ні про власне майно [6, с. 16553]. На думку Ф. А. Лизогуба, саме буржуазія – «це підготовлений до державного життя клас; він має пристосуватися й об'єднатися для цієї міцної, широкої, державної роботи, і матеріальне

благополуччя залежить від цих широких, міцних поглядів на життя» [6, с. 16553].

Зі свого боку, голова з'їзду М. Ф. фон Дітмар окреслив вимогу до себе й усіх підприємців – «працювати спільно з урядом і допомагати йому у створенні вільної та щасливої України», а також висловив упевненість, що «уряд виведе країну на шлях культури й прогресу, і Україна стане рідною матір'ю для всіх її громадян» [6, с. 16554–16555]. Голова Тимчасового комітету Союзу товариств заводчиків і фабрикантів України («Суозіф») гірничий інженер О. А. Оцуп звернувся до всіх присутніх із промовою, де зазначив, що «нинішній момент покладає на промисловість величне творче завдання. Здорову ціліну її творчості ми бачимо не в мінливих моментах тієї чи тієї політичної ситуації, а в економічному залізному законі історичної необхідності, який рано чи пізно має висунути промислову буржуазію як істинного творця нових цінностей силою об'єктивних причин світового капіталістичного ладу (курсив наш – І. Ш.)» [7, 18 зв.].

Як найдавніша та найвпливовіша представницька організація українських земель З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії намагалися налагодити ефективні зв'язки з гетьманським урядом і без посередництва ПРОТОФІСу. У червні 1918 р. голова Ради З'їздів гірничопромисловців М. Ф. фон Дітмар звернувся з доповідною запискою до голови Ради Міністрів Ф. А. Лизогуба, де вказував на критичне становище промисловості, причиною якого вважав державні неплатежі [8, с. 16591]. Щодо восьмигодинного робочого дня підприємницькі корпорації висловлювали принципову згоду стосовно такого переходу, але тільки там, де це відповідало б специфіці виробництва; в умовах браку робочих рук, а особливо – кваліфікованих кадрів, такий перехід уважали неможливим і передчасним [9, с. 16600]. Підприємці пропонували затвердити тривалість робочого дня по 10–12 годин з оплатою понаднормового часу в півторакратному розмірі.

Уже в липні 1918 р. на засіданні Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії розглядався поточний стан їхніх клопотань перед українським урядом. У додаток до поданих звернень гірничопромисловці акцентували ще й на необхідності унормування ревізій, які проводило австро-угорське командування, надання Луганській торговій школі субсидії в розмірі 3 тис. руб., сприяння перевезенню техніки й устаткування з російських територій до їхніх власників в Україні, асигнування 9,5 тис. руб. Катеринославському гірничому інституту для проведення досліджень Донецького басейну [10, с. 3–4]. Увесь цей перелік поточних клопотань засвідчував подальшу активну роботу представницького об'єднання, інстинктивно швидке повернення до питань мирної розбудови.

Свою представницьку діяльність проводило й Всеросійське товариство цукрозаводчиків. У грудні 1918 р. ним була укладена угода з Всеукраїнським професійним союзом працівників у цукровій промисловості, де були визначені надбавки для окремих категорій робітників, 8-годинний робочий день, скасовано понаднормові години праці, встановлено виплату вихідної допомоги в разі звільнення та інші умови [11, с. 2]. Але всі ці заходи виявилися вкрай запізнаними для стабілізації ситуації.

Подальші політичні зміни тільки поглиблювали економічну кризу на українських землях. Усі надії на відновлення стабільності підприємницькі представницькі організації покладали на білогвардійські війська. Це доводило, що великі підприємці не позбулися ілюзій стосовно можливості відновлення імперії. Під заголовком «Воскресіння з мертвих» у друкованому органі З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії так було зображено прихід на українські землі денікінських військ: «Оволодіння Добровольчою армією Півднем Росії знаменує собою не тільки нову фазу в розвитку російської революції, але й відкриває нову еру в історії соціального й політичного розвитку Росії» [12, с. 16598]. Голова Ради З'їздів М. Ф. фон Дітмар очолював Донецький комітет сприяння збройним силам на Півдні Росії, своїми діями підтримував розбудову Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна.

З остаточною утвердженням на українських землях більшовицької влади, протягом 1919 р. діяльність усіх представницьких організацій підприємців поступово припинилася. Наприкінці 1919 р., оцінюючи панування більшовизму, один із діячів представницького руху Я. Б. Діманштейн зазначав, що продуктивний розвиток був замінений «пустою фразеологією та грандіозними паперовими проектами зі створення поза часом і простором, поза всяким зв'язком з нацією соціалістичної блаженної держави, яка на практиці неминуче мала б стати й насправді стала царством жадливих злиднів, голоду, убивств і смерті. У страшних путях більшовицького ярма загинула без залишку будь-яка народногосподарська творчість» [12, с. 16600].

Висновки. Представницькі організації підприємців декларували, що їхні інтереси завжди збігаються з державницькими намірами політиків. Події Української національно-демократичної революції таїли в собі потенційну можливість для розвитку української державності. Найвищий державницький потенціал великі підприємці вбачали в правлінні гетьмана П. П. Скоропадського й виявляли згоду пристосовуватися до нових політичних реалій та змін на карті Європи. Представницькі організації великого капіталу на українських землях об'єдналися довкола Української держави та намагалися сформувати єдиний представницький орган країни – ПРОТОФІС. Однак внутрішні суперечності й зовнішня агресія не дали змоги реалізувати наміри розбудувати сильну, розвинену, незалежну Українську державу.

Список використаної літератури та джерел

1. *Енциклопедія Українознавства : Слов. частина : у 10 т. / голов. ред. В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. – Т. 8. – С.*
2. *Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – Київ : Інститут історії України, 2011. – 336 с.*
3. *К новой жизни // Горно-заводское дело. – 1918. – № 5–6. – С. 16519–16520.*
4. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК), ф. 2161, оп. 1, спр. 272, 53 арк.*
5. *Шандра И. А. Дитмар Николай Федорович / И. А. Шандра // Россия в Первой мировой войне. 1914–1918 : Энциклопедия : в 3 тт. / отв. редактор А. К. Сорокин. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – Т. 1 : А–Й. – С. 624–626.*

6. Съезд союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины, состоявшийся с 15 по 18 мая 1918 года в Киеве // Горно-заводское дело. – 1918. – № 7–8. – С. 16551–16568.
7. ЦДІАК, ф. 2161, оп. 1, спр. 241, 28 арк.
8. О положении каменноугольной промышленности (Докладная записка председателя Совета Съезда горнопромышленников юга России Н. Ф. фон Дитмара председателю Совета Министров Ф. А. Лизогубу, 13 июня 1918 года) // Горно-заводское дело. – 1918. – № 9–10. – С. 16591.
9. Абрамов И. Современное положение Донецкого бассейна / И. Абрамов // Горно-заводское дело. – 1918. – № 9–10. – С. 16600–16603.
10. ЦДІАК, ф. 2161, оп. 1, спр. 235, 11 арк.
11. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 106, 2 арк.
12. Диманштейн Я. Воскресение из мертвых / Я. Диманштейн // Горно-заводское дело. – 1919. – № 1–2. – С. 16598–16603.

References

1. *Encyclopedia of Ukrainestuding* (1976). The dictionary part: in 10 vol. In B. Kubyovych (Ed.). Vol. 8. Paris – New York: Young Life (in Ukr.).
2. Pyrig, R. Y. (2011). *Ukrainian Hetman state in 1918. Historical Essays*. Kyiv: Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
3. *To the New Life* (1918). *Gorno-zavodskoe delo (Mining and factory business)*, 5–6, 16519–16520 (in Russ.).
4. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (CSHAK), fond 2161, opys 1, sprava 272, 53 p.* (in Ukr.).
5. Shandra, I. A. (2014). *Dytmar Nikolai Fedorovich. Russia in the First World War 1914 – 1918: 3 parts Encyclopedia*. In: A. K. Sorokin (Ed.). *Moscow: Political Encyclopedia, Part 1: A–Й*, 624–626 (in Russ.).
6. *The Congress of Union industry, trade, finance and agriculture Economy of Ukraine, which took place from 15 to 18 May 1918 in Kiev* (1918). *Gorno-zavodskoe delo (Mining and factory business)*, 7–8, 16551–16568 (in Russ.).
7. *CSHAK, fond 2161, opys 1, sprava 241, 28 p.* (in Ukr.).
8. *About the situation of the coal industry (Memorandum of Chairman of the Council of the Congress of Miners of the South of Russia from N. F. von Ditmar to the chairman of the Council of Ministers F. A. Lizogub, June 13, 1918)* (1918). *Gorno-zavodskoe delo (Mining and factory business)*, 9–10, 16591 (in Russ.).
9. *Abramov, I. (1918). Current Situation of the Donetsk coal area. Gorno-zavodskoe delo (Mining and factory business)*, 9–10, 16600–16603 (in Russ.).
10. *CSHAK, fond 2161, opys 1, sprava 235, 11 p.* (in Ukr.).
11. *CSHAK, fond 830, opys 1, sprava 106, 2 p.* (in Ukr.).
12. *Dimanshtein, Y. (1919). Resurrection of the Dead. Gorno-zavodskoe delo (Mining and factory business)*, 1–2, 16598–16603 (in Russ.).

I. Shandra

THE UNION OF INDUSTRY, TRADE, FINANCE AND AGRICULTURE OF UKRAINE: ATTEMPT TO COOPERATE WITH GOVERNMENT OF HETMAN P. P. SKOROPADSKY

The authority of hetman P. Skoropadsky created good conditions for the consolidation of the business community of the Ukrainian lands. In 1918, the representative organizations of employers united in Union industry, trade, finance and agriculture in Ukraine (PROTOFIS), which aimed to establish the ways of cooperation with the new government. Union representatives protected the interests of big capital demanded guarantees of inviolability of private property, development of economy based on market principles, denied any socialist innovations.

The purpose of study is characterizing PROTOFIS as a special stage in the development of representative organizations on Ukrainian lands.

Such a review became possible by analyzing periodicals representative organizations of employers (“Mining and Factory Business”, “Bulletin of the Sugar Industry”) and archive materials.

Materials of Congress of the Union are analyzed, leading position representative movement of businessmen and representatives of Ukrainian State Government (N. F. von Ditmar, F. A. Lizogub, A. A. Otsup etc.); the main principles are highlighted on which the Union is built its interaction with government circles; as the key of application of representative organizations, the attitude of businessmen to the problem of fundamental principle of of an 8-hour workday.

In the context of the general development of the representative motion in Russian Empire in the second half of XIX – early XX centuries was a logical desire to representatives of big business to the social and economic stability and inviolability of the capitalist system in the Ukrainian state, and in connection with the collapse of the idea – to return and save position “one and indivisible” state; it was an evident economic determinism of political processes by businessmen.

The most effective and organized period of Ukrainian national-democratic revolution of 1917 – 1921 was the collaboration of representative organizations P. P. Skoropadsky government that approached the development of socio-economic processes in the country. Developed by representatives of business community program of socio-economic transformation didn’t change, but ut was not enough to normalize public processes and expansion of social support Hetman’s reign.

Key words: Representative Organization of Entrepreneurs, Union of Industry, Trade, Finance and Agriculture of Ukraine, Congresses of South Russia Mining Industry, All-Russian Sugar Producers Association, Ukrainian State.

Особливості аграрного розвитку у радянський період

УДК94(477)«1921/1928»

О. М. Абразумова

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

А. Г. Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ГРОМАДСЬКА ІНІЦІАТИВА УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ПЕРІОД НЕПУ

У статті проаналізовано прояви суспільно-політичної активності селян – учасників Української революції 1917–1921 року в період непу.

Ключові слова: Українська революція, консолідація, селянський активіст, громадська ініціатива, ОДПУ.

Постановка проблеми. Аграрна історія залишається актуальною сферою наукових студій. Посилена увага вітчизняних дослідників зумовлена специфічною роллю українського селянина в історії нашої держави. Більше того, селянознавство відповідає найважливішим потребам сучасності, адже аграрний сектор є особливою галуззю економіки України, тому що його розвиток безпосередньо пов'язаний з процесом суспільного відтворення та рівнем життя народу. В цьому контексті значно актуалізуються проблеми функціонування селянського соціуму у переломні періоди: добу Української революції та здійснення нової економічної політики.

Революційні потрясіння 1917–1921 років, запекле збройне протистояння, глибокі зміни суспільно-політичного та соціально-економічного устрою призвели до значної трансформації основних засад селянського світогляду. В цих конкретних умовах основна маса українського населення – селянство – стало не тільки свідком цивілізаційного зламу, але й активним учасником цих подій. Про це переконливо свідчить вже той факт, що протягом усього періоду Української революції, а також подальших суспільних перетворень аграрне питання перебувало у центрі уваги як національних, так і більшовицького урядів.

Прихід більшовиків до влади в Україні відзначився особливою жорстокістю: маючи чітко сформовані постулати розвитку пролетарської країни, партійці повинні були втілювати їх на аграрному ґрунті, адже більшість населення республіки становило селянство. Селянський соціум, зазнавши радикальних змін свідомості протягом Української революції 1917–1921 років, трансформувався у дієвий суб'єкт громадсько-політичної сфери буття суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Про вирішальну роль селянства у революційному процесі 1917–1921 рр. йдеться й у європейській історіографії. На

підтвердження попередньої тези наведемо думку відомого італійського історика та економіста А. Граціозі [1]. Він називає період 1912–1942 рр. – «Тридцятилітньою війною» в двох актах – 1918–1922 та 1928–1933 рр., який став перманентним конфліктом новонародженої радянської держави з селянством. Це протистояння, по суті, було продовженням конфронтації між селянством імперії та російського самодержавством. Автор називає цей конфлікт не лише найважливішим фактором довоєнної радянської історії, але й величною європейською селянською війною сучасної епохи.

Важливе значення в контексті висвітлення запропонованої теми мають концептуальні розвідки членів Наукового товариства істориків-аграрників: С. В. Корновенка про трансформацію селянського соціуму у роки Української революції [2] та І. А. Фаренія про перебіг селянської революції [3].

Однак, на нашу думку, це питання ще потребує зваженого, а головне всебічного висвітлення, уточнення та деталізації багатьох важливих аспектів означеної теми.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі критичного аналізу історичних джерел та здобутків історіографії дослідити прояви громадської активності учасників Української революції в період непу.

Виклад основного матеріалу. Українське селянство 1920-х років не було інертною, конформістською масою, нездатною до активної громадської позиції. Проте громадські ініціативи, надто в сільській місцевості, не завжди були лояльними до правлячої партії.

Найбільш поширеним селянським рухом у добу непу був рух за створення селянських союзів. Проаналізувавши суспільно-громадський «портрет» селянського активіста, констатуємо, що помітне місце у розповсюдженні консолідаційного руху відігравали саме учасники Української революції 1917–1921 років.

Партія однозначно розцінила громадську ініціативу селянства як спробу ворожих елементів втягнути основну масу населення до антирадянської діяльності: «У всіх цих випадках основним елементом за своєю соціальною суттю виступає куркуль, заможна частина середняцтва. Є й бідняки, але з темним політичним минулим. У всіх випадках виявлено антирадянський вплив осіб, які належать до антирадянських партій – колишні махновці, петлюрівці, колишні учасники гетьманського союзу «Хлібороб», колишні члени УКП, УПСД та есерів» [4, 2].

Керуючись такими настановами, каральні органи посилено шукали і накопичували матеріали про «темне минуле» у кожного ініціатора чи активіста створення селянських союзів. Особливо увага акцентувалася на тому, що високу активність проявили колишні посадовці гетьманського правління. Так, у таємному огляді ОДПУ про розмах руху за

створення селянських союзів спеціально підкреслювалося, що в Миколаївській окрузі на хуторі Коталино агітацію за створення селянського союзу енергійно проводив М. Голуб, який під час Гетьманату П. Скоропадського був організатором Союзу хліборобів по 9 волостях, а в 1920-х роках здобув авторитет серед населення своєю активною роботою на посаді голови правління сільськогосподарського кооперативного товариства. У с. Литвинівка Харківської округи за створення селянського союзу виступав заможний селянин Н. Слинько, який за Гетьманату був відомим регіональним організатором Союзу хліборобів. У с. Покровське Катеринославської округи провідником ідеї створення селянського союзу був колишній член Союзу Руського Народу, а згодом активний прихильник Директорії – «петлюрівець» Я. Камижан, який, за словами інформатора ОДПУ, супроводжував свою агітацію шовіністичними випадками проти євреїв та великоросів. У Мелітопольській окрузі агітацію за селянський союз проводив член церковної ради С. Манев [4, 3].

Заклики зазначених вище та інших активістів практично скрізь потрапляли до зацікавлених, приязних до їх слів слухачів. Так, наприклад, у листі селянина с. Брайловка Крюковського району Кременчуцької округи, надісланого до редакції газети «Вісті ВУЦВК» влітку 1926 р., підкреслювалося, що село продовжує жити кронштадтськими та тамбовськими гаслами, а «колишні люди» ведуть за собою широкі маси селянства, висуваючи такі вимоги: «1. відміна прямих та непрямих податків з підприємств, що обслуговують село та сільське господарство: млини, мехмайстерні, ковальні тощо; 2. відміна договорів із Всеробітземлісом на роботу найманих працівників; 3. повне утримання сільських шкіл та вчителів за державний кошт; 4. звільнення від зборів за довідки, що видає сільрада; 5. безкоштовний землеустрій; 6. зниження дохідної норми плати робітникам та службовцям в місті; 7. широка участь у владі безпартійних селян у місті; 8. скликання безпартійної загальнореспубліканської конференції селян з прямим голосуванням на виборах» [4, 2].

Під час боротьби за владу в середині радянського керівництва ці матеріали були спритно вмонтовані для дискредитації тих керівних діячів, які так чи інакше позиціонували себе як люди, що знаходили в собі мужність принципово відстоювати інтереси широких народних мас. Співробітники ОДПУ заявили, що керівник губернії – голова облвиконкому «колишній член УПСД та УКП». Це розглядалося як беззаперечний аргумент у поясненні «нездорових» настроїв населення [4, 2].

Однак, попри старання працівників та інформаторів ОДПУ, часто селянські активісти ніяк не вписувалися в бажаний для влади перелік «ненадійних елементів».

Органи ОДПУ збирали інформацію (не гребуючи не лише таємними доносами, але й звичайними плітками) не лише про особи самих агітаторів, але і про всіх жителів села. Особливо в тому разі, коли воно було відносно невелике за розмірами. Так, в інформаційному огляді Шевченківського окрвдділу ОДПУ наводилася характеристика всіх жителів с. Мала Смілянка Смілянського району, які підтримували ідею консолідації селянства навколо суто селянської організації. Вказувалося, що ще в 1905 р. в Малій

Смілянці діяла організація анархістів (30 осіб), у революцію село боролось проти Червоної гвардії, а в роки гетьмана П. Скоропадського тут була створена організація «Вільних козаків», яка потім служила С. Петлюрі. Зазначалося, що на середину 1920-х років у селі проживало багато колишніх працівників залізниці, які тепер займаються землеробством, та «при кожному зручному випадку вони намагаються в середовищі селянства насадити думку, що робітничий клас живе краще, ніж селяни, намагаються підкреслити нерівність між селянином та робітником, акцентуючи на вигіднішому становищі останнього в економічному плані». Тут же вказувалися особи, що систематично проводили окреслену агітацію: Пилип Троценко (робітник залізниці, середняк), Іван Кільченко (колишній помічник машиніста на залізниці, бідняк, член союзу Робземліс) та Антін Трикоза (колишній працівник залізниці, середняк) [5, 271].

Далі в огляді йшлося про те, що перші пропозиції щодо необхідності створення селянського союзу були висловлені на сільському сході ще в червні 1926 р. Після доповіді представника від партосередку станції Бобринської т. Піхоти про внутрішнє становище республіки в дебатах виступили вищезгадані Троценко та Трикоза, які почали вселяти наголошувати на нерівності робітника і селянина та запропонували сходу вимагати від влади створити селянський союз з метою відстоювати такі інтереси селян: 1) вільний збут на ринку продуктів сільськогосподарського виробництва; 2) захист селянських інтересів перед державними та промисловими підприємствами, де селянство виступає як робоча сила (цукрові заводи, плантації тощо); 3) відстоювати селянські інтереси перед органами центральної влади. На сході це питання обговорювали протягом 3-х годин, в результаті змусивши занести його до протоколу у такому формулюванні: «Вимагати від влади необхідності створення селянських союзів» [5, 272].

У наведеному вище випадку ініціаторами створення селянського союзу виступили колишні робітники залізниці, які тепер проживали в сільській місцевості. Загалом у тогочасній Україні ідея про створення селянського союзу «частіше зустрічалася в тих селах, куди на зиму поверталися селяни, які в літній сезон працювали в містах, які бачили роботу профспілок, а інколи й були в їх складі». Логічно, що повернувшись, вони хотіли створити аналогічну селянську спілку, яка б відстоювала їх права та інтереси [6, 39].

У звіті заступника голови ОДПУ УСРР до ЦК КП(б)У містилася цікава інформація про затримання одного з ватажків антирадянських виступів часів «політичного бандитизму», монархіста Володимира Крука, який під час допиту написав лист «Про селянський професійний союз». У ньому автор, зокрема, зазначав, що «селянська маса, в силу існуючих протиріч, вимушена тягнутися до будь-яких легальних чи нелегальних організацій, які б могли ясно відобразити їх настрої та побажання. Навіть знаючи ціну, яку їм доведеться заплатити за участь в підпільних організаціях, селяни згодні ризикувати заради відстоювання своїх прав та інтересів» [4, 17].

Українська революція 1917 – 1921 рр. сприяла значній активізації громадського життя села, яке протікало паралельно вже доволі розгалуженій на середину 1920-х років в сільській місцевості мережі

різноманітних господарсько-економічних та громадсько-культурних організацій. Завдяки цьому, незважаючи на протидію з боку міцніючої тоталітарної системи, у роки нової економічної політики спостерігається активний розвиток традиційних самоврядних організацій, які відігравали дедалі помітнішу роль в усіх сферах життя села. Так, селянською альтернативою пробільшовицьким громадським інституціям стали земельні громади, сільські сходи, сільськогосподарські та споживчі кооперативні товариства, просвіти.

Висновки. Таким чином, аналіз доволі широкого, різного за походженням фактологічного та інформаційно-аналітичного матеріалу свідчить, що ідея консолідації заради захисту своїх прав та інтересів знайшла підтримку серед представників всіх прошарків сільського населення. Варто підкреслити, що серед найактивніших агітаторів за створення селянських союзів вступали учасники політичних, економічних та громадських організацій періоду Української революції 1917–1921 років. Громадська активність цих осіб пояснюється їх значним політичним досвідом, знанням справи, а отже авторитетом серед селян, здатністю побачити, сформулювати та спробувати виконати нагальні селянські вимоги.

Список використаної літератури та джерел

1. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А. Грациози ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2001. – 96 с.
2. Корноненко С. В. Українська революція 1917–1921 рр. : селянський фактор / С. В. Корноненко // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 142–146.
3. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова / І. А. Фареній // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 162–166.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), Ф.1. – Оп.20. – Спр.2317. – 24 арк.
5. Державний архів Черкаської області, Ф.Р184. – О.1. – Спр.48. – 409 арк.
6. ЦДАГОУ, Ф.1. – Оп.20. – Спр.2316. – 194 арк.

References

1. Graziosi, A. (2001). *The Great Peasant War in the USSR. Bolsheviks and peasants. 1917-1933*. Moscow: Rosspen [in Russian].
2. Kornovenko, S. V. (2014). *Ukrayinska revolyuciya 1917–1921 rr.: selyanskyj faktor*. Ukrayinskyj selyanyn. – Ukrainian farmers, issue 14, 142–146 [in Ukrainian].
3. Farenij, I. A. *Pro pravomirnist koncepciji «Velykoji selyanskoji revolyuciji» V. P. Danylova*. Ukrayinskyj selyanyn. – Ukrainian farmers, issue 14, 162–166 [in Ukrainian].
4. *Centralnyj derzhavnyj arxiv gromadskyx obyednanj Ukrayiny (dali – CzDAGOU), F.1. – Op.20. – Spr.2317. – 24 ark. [in Ukrainian].*
5. *Derzhavnyj arxiv Cherkaskoyi oblasti, FR184. – O.1. – Spr.48. – 409 ark. [in Ukrainian].*
6. *CzDAGOU, F.1. – Op.20. – Spr.2316. – 194 ark. [in Ukrainian].*

O. Abrazumova, A. Morozov

PUBLIC INITIATIVE BY UKRAINIAN REVOLUTION DURING THE PERIOD OF NEP

Agricultural history remains relevant field of scientific studies. The increased attention caused by domestic researchers' specific role of Ukrainian peasant in the history of our state. Revolutionary upheavals 1917–

1921, bitter armed conflict, profound changes in the socio-political and socio-economic structure led to significant transformation of the basic principles of the peasant world. In these particular circumstances the majority of the Ukrainian population – farmers – has not only witnessed the breakdown of civilization, but also an active participant in these events.

The purpose of the article is that on the basis of critical analysis of historical sources and explores the achievements of historiography manifestations of public activity participants during the Ukrainian revolution to the period of NEP.

The authors emphasize that the most active agitators for the creation of peasant unions were members of political, economic and social organizations of the Ukrainian revolution period 1917–1921. Public activity of these persons due, above all, their significant political experience gained in the pre-October involving organizations, skills, and therefore credibility among farmers, the ability to see formulate and attempt an immediate peasant demands.

In first time in the article in an attempt to trace the continuity of the revolutionary activity of Ukrainian peasants during the period of national liberation 1917–1921 years and NEP period.

Delineated issues yet to be weighed, and most importantly comprehensive coverage, refinement and detail of many important aspects of the abovementioned problems.

Key words: Ukrainian Revolution, consolidation, peasant activist, public initiative, ODPU.

UDC 94(477):001.894:316.35

N.I. Zemzulina

Doctor of historical sciences, professor of the Department of World History and International Relations, Director of the Institute of History and Philosophy in The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

INTERNATIONAL WOMEN'S COOPERATIVE MOVEMENT IN THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY (REGIONAL SPECIFICS)

This article deals with the development of women's sector in international cooperative movement in the first third of the XX century, with national aspects of women's cooperation under conditions of civilization indignations being highlighted. The effort to analyze the transformation of cooperation's constituents and its values under the influence of economic interests and political ambitions of governments of European countries is made. The main factor of changes of gender part of the world's cooperative movement is seen in the initiative of women to assert their civil and economic rights and in the desire to become an active member of civilization processes.

Key words: International Women's Cooperative Guild, cooperation principles, suffragist organizations

The modern women's movement is becoming more and more dominant, women's questions are in the field of interest of, not only, scientists and society but also of governmental institutions [1]. Nevertheless, the growing interest to the women's questions faces the lack of historical experience, knowledge and researches that would objectively present role and place of women in social history. Theoretical and historical comprehension of the women's problem felt behind the practical needs of modern time.

The **relevance** of the scientific research of the chosen theme is established by the social actuality of cooperative movement learning. Under the modern circumstances, the interest towards the potential of cooperation, as a tool for solving complex of social and economic problems that are caused by market transformations of the last years, has been growing lately. Taking into consideration the demographic situation in Europe and the changing roles of genders, that were caused by active socialization of females, cooperative movement is getting more and more popular.

The **goal** of this research is actualization of attention to the role of woman in economic and social life of society. The historic experience of female cooperators and possible modern forms of cooperative work in the context of economy's privatization are to be highlighted and picked up.

According to the modern calculations, there are around 1 million cooperative organizations and more than 120 types that include approximately 760 million people in the world. More than one and a half century of experience of cooperation in different countries and nations, demonstrate that cooperation is an essential component of market relations. Cooperation emerges when more and more segments of population enter the market, and the majority is in need of alliance of its efforts in order to strengthen its market position (both as a manufacturer and consumer).

The gender aspect of European cooperative movement was fully presented in the activities of Women's Cooperative Guild (1883) that was created in the Great Britain and was lately transformed in the International Women's Cooperative Guild in 1920th. Today, it's a powerful world economic center, that is operating as the International Women's Cooperative Committee, which successfully works as a part of International Women's Alliance. Thus, it is important to learn and analyze historical experience of foreign countries.

It should be noted that despite the actuality of comparative examination of historical background of interaction of different political powers and social groups with such social society institute as cooperative movement, Ukrainian historiography lacked special researches on the theme until nowadays. Researches of the role of Communist Party in the development of Soviet cooperation are exceptions.

Studying the gender-cooperative aspect of women's question, we cannot but mention the works of the following modern female scientists who studied collectivization and industrialization in which women took the primary role as an active members: O. Kryvuli[2], O. Sapytska[3], T. Sharova[4], K. Yakuba[5]. The last one, presented the role of women in the development of agricultural sphere in USSR rather deep. Female citizens that dreamed of social equality - got social slavery. The presented statistical materials amaze, both on a wider and deeper scale. The author processed documents and materials, in particular economic reports of 1920-1930th and conclusions of the "well known" commission under the management of O. Shlikhter etc. Speaking about the development of women's history in Ukraine, we should mention the generalized research of women history by T. Orlova. The author tries to collect all works about women in chronological and thematical order[6].

Within the framework, researches that were published on the edge of economic and social policies give us ability to discover specifics of formation of women's conscious during the transition from capitalistic stereotypes to absolutely new - socially equitable. The monography of R. Stites "The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930" was published in the series "Gender collection"[7]. The work deals with history of XIX – beginning of XX century but the author states that it should be viewed as a general research that helps in further investigation of women's question. The abovementioned book was the first serious work on women's movement in SIC region. Western scientists wrote several biographical essays on activists of Soviet women's movement. The fate of A.M. Kolontai was analyzed in works of R. Stites[8] and B.E. Clements[9]. The fullest biography of Inessa Armand was written by R.S. Elwood[10]. The first full biography L. Reisner was presented by C. Porter[11].

Taking into consideration the fact that the separation of women's role in cooperative movement has not been a subject of a research yet, we will try to find them in other forms of social activities. Researches of direct participants of women's cooperative movement of the period, their partners and opponents would be rather demonstrative. The work of J. Worley[12] describes principles that were used for creation of the first Britain women's guild as well as obstacles of the creation and perception of contemporary people. Later, the anti-war campaign and economic initiatives of women are inscribed in the work of D. Anon "The Women's Cooperative Guild"[13]. The development and popularization of cooperative idea among women in Europe are highlighted in C. Webb's work "The woman with the basket"[14] (the name origins from the logo of women's guild that illustrates a woman with a basket). M. Davies[15], who examined the work of world's women's cooperation and was its Head for many years, actively popularize activities of International Women's Cooperation. In 1915 M. Davies published a very sentimental book "Maternity: letters from working women", as well as from 400 members of English Women's Cooperative Guild who described their experience of giving a birth to a child and parenting kids in tough realities of the beginning of the XX century. In 1931, a similar book was published – "Life as we have known it"[16]. It was some kind of conclusion, in which she described, in details, the way from founding an International Women's Cooperative Guild and its perception to the plans for future. Dedicated to the 50th anniversary of International Women's Cooperative Guild, E. Sharp[17] published a work, that was describing the development of cooperation by women not only in Europe. The book contained stories about women in Americas and Asia and showed their pacifistic movements and famine relief. That was one of the last works about the Guild, before the arrest of M. Davies and actually collapse of the Guild as an international women's cooperative center. Several books about the history of women's cooperation and its leaders[18] were published after the renewal of the status in the International Cooperative Alliance. As some kind of conclusion, the work of International Cooperative Alliance's chairman, Mr. Watkins[19], that was dedicated to the 75th anniversary of ICA, described the role of

women in the world's cooperative movement, their initiatives, actions and claims.

In the beginning of the XX century, women's social organization started to evolve actively in Europe. This process was called "emancipation movement" that was being developed at the same time as the movements that were based on the ideas of spirit emancipation and integration of interests of individual and society. In the framework of emancipation movement, the following ideas were popular in different times: the movement for equal education, the movement for using female force for society benefit, the movement for equality in marriage etc. In 1904, suffrage organizations from the USA, Canada, the UK, Germany, the Netherlands, Norway and Sweden united into International Union for Women's Equality. In 1911 the Union consisted of 24 national associations. All-Russian Union of Women's Equality was invited to join the International Union in 1905. Women worked on: the ways to obtain a university degree (e.g. International Federation of Women with University Degree, 1919); expansion of the working women's spheres (e.g. International federation of working women, 1919); creating organizations for mutual assistance; creating organizations for working women protection. Leaders of the European countries has different opinions on women's organizations: from interest and potential usage of the originations for society good to the open enmity with the willingness to fully control the organizations.

European cooperative movement of the period was marked by some serious changes in ideology. As it was mentioned, ideologies of cooperative capitalism and cooperative socialism started to evolve actively, moreover first sings of cooperation nationalization were shown. The specific feature of the period was active participation of women in several social organizations simultaneously. At that time, cooperation was viewed as a tool of economic protection, while suffrage organizations acted as fighters for human rights. Analyzing the work that female cooperators did in different countries in Europe, the one might see that all of them are battling for theirs economic, social and human rights. Cooperation became an institute that provided a base for self-emancipation. Women of that time lacked education, work experience but they were moving forward rapidly.

The question about women's cooperation movement was discussed for the first time in Glasgow in 1913 during International Cooperation Meeting. The World War stopped the activities of the International Cooperative Alliance, but not cooperation. Only in 1920, E. Freundlich, the representative of Austrian cooperation, was able to raise the question about the creation of the International Women's Cooperative Guild[20] again, during her visit to London. At the time, women's cooperative guilds were created and actively worked across all Europe: in Scotland and Ireland that were a part of the Great Britain, women's cooperative movement was less developed, because the population lived mainly in villages and was not concentrated. Scottish Women's Guild that was founded in 1892, had 29 thousand cooperative members by 1920. It agitated for the members of labor party during elections, against intervention and for governmental support for widows etc. Irish women's cooperative guild was founded in 1906. In 1920, the Guild comprised of 1 200 members. The main activities of the Guild were culture-educational work among women, housekeeping

courses, patronage of single mothers and kids, agitation for new laws on the marriage and for better community policy[21].

Austrian Guild was founded in the beginning of the XX century and was rather notable for its activities not only in the field of development of cooperative organization, but also in promoting women to the cooperation management. In January 1928, women of Vienna cooperation held the following places: 5 women in Supervisory Council; 4 – members of the board; 5 – members of district boards; 37 – head deputies; 89 – assistant of head deputies; 99 – secretaries of branches and several hundreds of women working in the stores. Separate (national) women cooperatives (Lviv and others cities of the modern Ukraine) that set up stores, manufactories, housekeeping courses situated across all Austro-Hungary. That was a heritage of the democratic reforms that took place in the country. According to the statute, these cooperatives strived to economic and political development of women (Ukrainian) and were created to improve economic and cultural life of a female householder etc [22].

Analyzing the status of women's cooperation in other European countries, it should be noted that then there were few women's guilds but there were commissions, like a Serbia one, where there was no guild but 4 women cooperative commission were functioned with more than 1 200 members. In Sweden there were even separate women's labor unions and women's cooperative commission included 122 units with 4 thousand members. As of 1928 there were no guilds in Germany, but women's cooperative commissions included 27 units with 1 342 members. In Norway, there were 38 units with 2 thousand members [23]. All of this indicates national peculiarities of European women's cooperative movement and its elements. With the help of cooperatives, women were trying to solve their material, social and educational problems.

After the War, due to the economic downturns and active attack of monopolies, relations between women's and men's cooperation in Britain aggravated. During 1918-1920, The Central Union of Consumer Cooperatives of England offered the management of English Women's Cooperative Guild to weaken the fight for social rights of working women as its causes damage to the capital and oblige additional payments from cooperatives and moreover sour relations of neutral towards politics cooperation with the main political parties. Nevertheless, the Guild, in the person of M. Davies and her mates kept ground[24]. On the regular congress of the Union, M. Davie held a speech, in which she criticized the policy of male cooperators: "... Woman is the main factor of cooperation, in particular in the sphere of consumption, movement, but the relation towards a woman in cooperation has been awful lately, she was given the right to participate in cooperation only to the extend that is granted by the Head of the cooperation system, that is mainly filled with men. Thus, women's guilds were created only because of the awful attitude towards women in cooperation, as a reaction to such treatment..." [25]. When guilds started to operate actively, male part of cooperative management system was trying to take over them, by limiting their actions, but was met with a rebuff [26]. Some women were outraged and wanted to stop any cooperation with male part of the Union and create something like feministic organization, while other

thought that a compromise should be found – all that forced sharp debates between members of the Guild.

In 1921, in Basel (Switzerland) before International Cooperative Congress, the First International Women's Cooperative Conference took place. Women from English, Scottish, Irish, Swedish, Norwegian and Holland guilds and Austrian and Switzerland cooperative commissions participated in the Conference [27]. During that event, the Head of English cooperation, Emma Freundlich spoke out with the analyses of the main factors that restrain women from development and work. Highlighting the huge interest of women in cooperation she informed: "There are several obstacles on the way of the International Women's Cooperation Guild's development: 1) in many countries, leaders of cooperation are against the creation of women's guilds and women that work there have no contacts with female cooperators in other countries; 2) depending on the country, cooperation and participation of women in cooperation move with different pace; 3) the lack of funds for cultural-educational and agitation work; 4) guilds separated themselves from a general labour movement and political parties, and opposed the latest [28]. Despite those negative factors, IWCG was created and its activities were based on the standard principles of cooperative organizations:

1. Voluntariness of membership (join and leave cooperative);
2. Material (through monetary or share donations and contributions) or labor participation of members in establishment and development of their cooperative;
3. All immovable assets of cooperative (land, buildings) are public property and compose a single and indivisible fund;
4. Joint labor of members that work according to their will, skills and experience;
5. Cooperative's incomes are divided proportionally in accordance with the members' participation in its economic activities (taking into consideration labor, material participation in the form of monetary contributions, the amount of purchases in cooperative's shop, etc.);
6. Members have equal rights in all cooperative's activities and in its management, as well as equal obligations;
7. The cooperative's management is conducted on democratic basis in form of direct members' participation (general meetings) or through collegiate electoral and executive bodies that are changed periodically;
8. Members that fail to carry out their duties, violate the Statute and established order are excluded from cooperative [29].

The Executive Committee of International Women's Cooperative Guild consisted of representatives of every national cooperative organization (Resolution of the 2nd Congress of IWCG in Ghent in 1924). The budget of the Guild is formed by members' contributions in the amount of 1 shilling (50 kopecks) for each thousand members of guild and 1 shilling for each 50 thousand members of national organizations where guilds have not been established. [30]. Members of IWCG were 11 countries and members of 4 countries (Japan, USA, Germany and Soviet Union) have been cooperated with deliberative vote, while IWCG maintained relations with 11 countries.

The establishment of women's organization with economic direction was a significant step in the process

of women's self-validation, and demanded great effort to ensure its operation. All meetings were conducted in a very responsible and festive manner; during the opening ceremony of each meeting Mothers' International had been sung in Esperanto. This International had been translated in English and German [31].

Occasionally the Guild advanced the initiative on peaceful conflicts resolution, search of compromise between members of the Alliance. The Resolution of Congress of IWCG from June 17-18, 1922 on disarmament serves as indicative: "... The real congress that consists of over 50 000 organized women-workers, with the feeling of deep indignation states that nations' resources continue to be unproductively utilized on weapons of destruction, which endangers global development and existence of nations, which may lead to global financial crisis. Congress appeals government to take certain side on the question of global armament and use all of its influence to achieve nations' disarmament" [32].

Cooperative political actions.

"... Congress states that difficulties which other labor organizations face on their way to cooperation origin from the race for profits and greedy aspirations of capitalistic governments that have thrown Europe into economic chaos. Therefore, Congress recommends the cooperative movement to double its effort in order to achieve cooperative-labor government".

Cooperative women's International.

"... Congress welcomes the establishment of international cooperative women's Committee and hopes that this will lead to creation of powerful organizations among women-cooperators in every country of the world with the purpose of conducting cooperative trade between nations through intermediate of international cooperative society of wholesale buying and creation of global cooperative union of nations through combining efforts"

On question of role of cooperation in politics

"...The Guild has systematically pushed for establishment of close relationship between international cooperation, labor party and congress of trade-unions with the purpose of developing general program for all labor elements organized simultaneously as consumers, manufacturers and citizens for fair cooperation of all branches of general democratic labor movement in the sphere of politics and for support of common candidates on parliament and municipal elections. The Guild supports close connection with cooperative party directing its efforts to organization of women as voters. The plan of practical measures, which has been developed during the conference includes propaganda among women voters and organization of local political units-divisions of cooperative parties" [33].

Thus, the women part of European cooperative movement was extremely efficient. Besides pure cooperative questions, major part of which belonged to economic sphere, there existed social questions related to offensive of large monopolies and trusts on cooperative sphere. This led to women's unemployment and, therefore, to impoverishment of families.

In 1927 the 3rd International Cooperative Women's Conference took place in Stockholm, on the eve of XII International Cooperative Congress with the following agenda: 1) high premiums for purchases or low prices; 2) doing laundry and help of cooperation for a woman

with this; 3) struggle against adulterated food products; 4) fight against war; 5) appeal against murder of Sacco and Vanzetti. The latter resolution of point 5 was has not been approved by the Executive Committee of the Alliance, while the resolution against war resulted in proclamation to the League of Nations for it to take corresponding measures against war [34].

Therefore, women have taken a rather active part in every sphere of public and private life and tried to not just be helpful, but to make decisions and put forward propositions to solve them independently [35].

Besides traditional economic organizations, the Guild has actively cooperated with the League of Nations, recognizing it as a guide of its initiatives. In archives we have found an interesting correspondence between IWCG and the Central Women's Cooperative Committee of USSR, which is very indicative in the context of politization of cooperative movement. The correspondence was quite intense and concerned a number of questions, one of which was a proposal to discuss the directions of measures for attracting women to cooperative production. The answer was given by the Women's Section of Communist International: "To international Women's Guild. Dear Ms. Enfield, I confirm the reception of your letter from 24/VI regarding the organization of women's committee of the II International, which should be, according to presumption of II International, responsible for providing the possibility for wives of proletarians to become familiar with the conditions of household economy. I have forwarded the content of Your letter, as well as the suggestions of II International to the women's committee, which entrusted me to inform you the following: II International and Amsterdam Professional International are trying disorient common working people by organizing special political and economic authorities (labor office, labor conferences). The organization of women's committee on Vienna Congress of II International follows the similar purpose. The Central Women's Cooperative Committee of USSR is strongly against any form of participation of the International Women's Cooperative Guild in authorities, institutions or any decisions of the II International or Amsterdam Professional International. Therefore, we suggest rejecting the invitation to participate in the Women's Committee organized by II International. We consider necessary that the Women's Guild on its part should initiate a conference of working women for organizing the fight against the tight situation of the working people, and

specifically of the working women" [36]. This document is indicative for the political situation in Europe when basically all public organizations duplicated its activities, one defended interests of workers, the others interest of rural people, while others – interests of intellectuals, while having actually losing their potential and caused adversarial position inside the organizations themselves. Actually this happened to cooperation as well. It was split into soviet(eastern) and bourgeois(western) and each one, having understood the benefits of collaboration, could accept cooperative principles, but refused to accept its ideological arrangement.

While comparing the work, which women-cooperators have been doing in different European countries, one may say that during the analyzed period all of them struggled for their economic, social and civil rights. In particular cooperation became the institute that provided them space for self-emancipation, they might have lacked education, working experience, but the fact that it was a rapid forward movement is indisputable. As an example, the information regarding the activities of cooperating women, which had been provided for the meeting of IWCG in 1927 in Stockholm, is stated below

USA	In 1925 in St. Louis, Illinois, 12 women from 8 sections organized in cooperatives have taken part in cooperative congress. The proposition on organization of women's bureaus in cooperatives had been approved.
Canada	Women helped striking mountain dwellers, having organized fund raising among cooperative members.
Japan	In November 1926 in Kobi on the anniversary of women's guild establishment, the exhibition of domestic appliances has been organized, on which international cooperative magazines and newspapers, statistic tables, posters on the ways of running households were placed.
England	There are 1164 women sections which account for 53 700 members. Sections meet 2-4 times per month and more members' contributions receive subsidy from cooperatives.
Sweden	Women cooperative sections exist from 1906 and are independent from cooperation organizations. There are 103 sections, which account for 3 588 members. Sections meet monthly. They allocate a part of members' contributions to the Central Bureau, while the last 50% of their funds are transferred to the fund for women's participation in congresses. In 50 sections the courses on the following program have been organized: elocution, contributing to distribution of cooperative newspaper, role of woman in prevention of war.
Scotland	341 sections account for 28 138 members. Several sections have not been functioning due to absence of means and accommodation. Women take part in governing boards, cultural commissions and meetings of authorized persons.
Netherlands	Sections organize fundraising for helping sick women, exchange of rural and city children during holidays, sewing courses.
France	Women cooperative sections are called "cooperative friendship". They organize courses on the following program: reform of households, widening the network of cooperative shops, cooperative enlightenment.
Switzerland	In number of cooperatives there are women sections. They organize courses where reports are being prepared: rights and obligations of cooperative member, international cooperation day and woman-householder. Women's watches for serving elderly members are organized in Lozano.
Czechoslovakia	German cooperatives engage women-householders into cooperatives in Prague. There is the Central Bureau for cooperative work among women.
Germany	Among a number of cooperatives there are women's sections that organize reports on cooperatives with photo pictures and movies that illustrate German purchasing society and its own manufacturing. The free distribution of goods is held during women's meeting on Nordemey Island. It has been approved in Thuringia to provide each family with 2 votes: 1 for a husband, and 2 nd – for a wife. The special women's cooperative day was organized in Graudenberg, during which an exhibition had been held.
Belgium	Women delegates have initiated the question on organizing cooperative laundry during a cooperative congress in Tournai. The resolution that gave wife of a member a right to vote if she contributed 1/4 share of contribution has been adopted.
Austria-Hungary	The following questions have been put up during the courses organized in Vienna: on prices on articles of daily necessity, on electricity and gas prices. Women's bureaus have been organized at a great number of cooperatives.

Composed on the basis of: Report of the Proceedings Congress of the International Cooperative Alliance held at Ghent 1st to 7th September [37].

IWCG actively maintained relationships with various global organizations and attempted to unite them in struggle for better future for women, as an example – proclamation to Women’s Committee of Communist International: “Dear comrades workers! We desire to listen to the opinion of your organization on the offer to your collaboration, establishment of which is strongly expected. It seems that it has been determined that the League of Nations is to organize international conference on disarmament in early 1932. It is clear that the outcomes of the conference will largely depend on the strength of public pressure during the months before the conference and in particular during the conference, and we are sure that you will agree with the necessity to put global pressure of all kinds in order to achieve truly significant and obvious results on the issue of disarmament. We will be very pleased if your organization informs us its opinion on this offer as soon as possible” [38], which had a negative reply. Therefore, the absence of unity even on such questions like peace, disarmament, general social questions had only a weakening effect on women’s movement as a whole and on cooperative movement directly.

With the participation of women’s delegation from IWCG the following articles were added to the Statute of the League of Nations: the possibility of women to occupy places in any body of the League of Nations; countries that enter the League are obliged to fight women and children trafficking, ban houses of prostitution; recognition of equal voting rights for women, as well as equal participation of women and men in referendums, that refer to the most important questions of state activities (only second part has been approved); establishment of the International Education Bureau; establishment of the International Bureau of Public Health; control and reduction of armament.

Thus, international women’s cooperative movement that was established in Europe in late XIXth century has developed and transformed into powerful economic and public institution in XXth century, contributed to intensive processes of socialization and emancipation of the major part of region’s population. The activities of women in these organizations, as usual were not directly connected with specifically feministic tasks, but objectively contributed to modern psychological perception of woman in society. The most characteristic features of movement in Europe were: domination of conception of liberal feminism, which was closely related to the objectives of national-liberation struggle, as well as forming of organization structure, which was typologically close to cooperative analogs of that time. The situation has significantly worsened due to internal break inside the women organizations: growth of nationalist tendencies has split cooperative organizations into two camps – “patriots” and “pacifists-internationalists”. Cooperated women were closer to socialistic ideas, and therefore united with various international women’s organizations more frequently with the purpose of implementing global projects: fight against poverty, human trafficking, resisting militarization of economics, health issues, etc. Leaders of IWCG supported the idea and principles of cooperation by personal example, even in prison after establishment of

totalitarian regimes. They managed to unite struggle for economic rights with the fight for human rights and processes of self-emancipation. In Eastern Europe the state conducted the policy of nationalization of cooperation, while utilizing its professional, educational and economic potential to the maximum extent. Cooperative institutes were considered as an instrument of solving social issues and the possibility to conduct ideological experiments on the basis of extremely large public base. Having drawn women to cooperation, government has in various ways utilized their potential, desire to change their status, their views on social roles, pushed them to self-emancipation. International relationships of cooperation have been utilized only during celebration of the International Cooperation Day that resulted in overworking and ideological mottos. Women’s movement in USSR was destroyed, as socially harmful, woman become a citizen, received the whole spectrum of rights presented by the state, and has not demanded anything else, thus, cooperation transformed from public organization into state economic sector.

List of used sources

1. *The Law of Ukraine «On Ensuring Equal Rights And Opportunities For Women And Men» from September 8, 2005 – Access at: <http://www.rada.gov.ua>.*
2. Kryvulia O.O. *Women and industrialization in Ukraine (1929 – 1938): authors’s PhD in history abstract: spec. 07.00.01 «History of Ukraine».* – Luhansk, 2004.
3. Sapytska O.M. *Ukrainian village women during preparation and execution of collectivization (1928- mid. 1933): authors’s PhD in history abstract: spec. 07.00.01 «History of Ukraine».* 2007.
4. Sharova T.P. *Engagement of women in industry recovery (1921 – 1925): the experience of Communist Party: authors’s PhD in history abstract: spec. 07.00.01 «History of Communist Party of Soviet Union».* – Odesa, 1990.
5. Yakuba K.I. *Social-economic problems of formation and exploitation of female working resources in agricultural sphere: authors’s PhD in history abstract: spec. 08.09.00 «Demography, labour economics, social policy».* – K., 1999.
6. *Woman in Ukrainian history (native historiography of the XX – beginning of the XXI century): Monography / T.V. Orlova.* – K., 2009.
7. Stites R. *The Women’s Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930 – M., 2004.*
8. Stites R. *Kollontai, Inessa, Krupskaja // Canadian-American Slavic Studies. 1975. Vol. IX (1).*
9. Clements Barbara Evans. *Emancipation through Communism: The Ideology of A.M. Kollontai. Slavic Review. 1973. June. Vol. XXXII, 2. P. 323-38.*
10. Elwood R. C. *Inessa Armand: Revolutionary and Feminist. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.*
11. Porter C. *Larisa Reisner.* – L., 1988.
12. Worley J. J. *The Women’s Cooperative Guild, 1911.*
13. Anon, *The Women’s Cooperative Guild, 1920.*
14. Webb Catherine. *The woman with the basket, 1927.*
15. Davies Margaret L. *The Women’s Cooperative Guild (1904); Davies, Margaret L. (ed.), Maternity: letters from working women (1915; rep. 1984).*
16. Davies, Margaret L. *Life as we have known it (1931).*
17. Sharp Evelyn. *Buyers and builders: a Jubilee sketch of the Women’s Cooperative Guild 1893-1933 (1933)*
18. Banner Arnold. *British Cooperation: the history, principles, and organization of the British Cooperative movement (1970); Salt C, Of whole heart cometh hope (1983); Mary Stott, «Davies, Margaret Caroline Llewelyn (1861-1944)», Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004 [online edn, Oct 2006] : <http://www.oxforddnb.com/view/article/37681>, accessed 23 Feb 2013.*
19. Watkins W. P. *International Cooperative Alliance 1895-*

1970. – London, 1970.

20. Mary Stott, «Davies, Margaret Caroline Llewelyn (1861–1944)», *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; [online edn, Oct 2006]. – <http://www.oxforddnb.com/view/article/37681>, accessed 23 Feb 2013.

21. Sharp Evelyn. *Buyers and builders: a Jubilee sketch of the Women's Cooperative Guild 1893-1933*. – L., 1933. – P. 12.

22. *Women in Cooperation // Cooperative Life*. – 1916. – № 23-24. – С.1092.

23. Hull University Archives. – *Early annual reports indicate that their campaign for women's suffrage took the direction of directly petitioning the prime minister, for example in 1900-1930 (DCW/2/10, 34, 56, 78, 96,102)*.

24. Hull University Archives/ *One of the earliest workers in the Guild, Catherine Webb (DCW/6/39)*.

25. *The Women's Cooperative Guild, 1883-1904 (1904) by Davies, Margaret // London School of Economics and Political. [on line] [cited 25 October 2003] lib-161.lse.ac.uk/archives/fabian.../205.pdf*.

26. Hull University Archives / *Davies, The Women's Cooperative Guild*, pp. 32, 35; (DCW/1/1).

27. Hull University Archives // *In the year of the white poppy campaign, Freundlich published her speech to the International Women's Organization (DCW/6/55, 57, 59-61, 64)*.

28. Hull University Archives // *Brewing through their European contacts like Emmy Freundlich (DCW/5/14)*.

29. *National Co-operative Archive // Report of the Proceedings of the Eleventh Congress of the International Cooperative Alliance held at Ghent 1-th to 7-th September, 1924*. – London, 1925.

30. Hull University Archives // *Papers include minutes of the central committee from early in its formation in 1888 to 1970 (DCW/1-14)*

31. *Bishopsgate Institute – WCG/3: Congress Material and Circulars, 1909-1934*.

32. *British Library of Political and Economic Science / The Co-operative Party [on line] [cited 20 December 2003] : http://www.co-op-party.org.uk/*

33. *British Library of Political and Economic Science // The Co-operative Party [on line] [cited 20 December 2003] : http://www.co-op-party.org.uk/*

34. *British Library of Political and Economic Science – Women's Cooperative Guild: 1890-1938*.

35. *National Co-operative Archive // Report of the Proceedings of the 12-th Congress of the International Cooperative Alliance held at Stockholm 15-th to 18-th August, 1927*. – London, 1927. – P. 22.

36. *RDASPI. – F.506. – Op.1. – D. 90. – L. 16*.

37. *Report of the Proceedings Congress of the International Cooperative Alliance held at Ghent 1st to 7th September, 1927*. – London, 1927. [on line] [cited 15 October 2003]: <http://www.wisc.edu/uwcc/icie/issues/priii/21cent/declar.html>

38. *RDASPI. – F.506. – Op.1. – D. 90. – L. 18*.

Н.І. Земзюліна

МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ. (РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ)

Сучасний жіночий рух набирає дедалі домінуючого характеру, жіночі питання стають предметом уваги не тільки науковців, громадськості, але і державних органів влади та управління. Однак, зростаючий інтерес до потреб жінок спроби їх вирішення наштовкують на відсутність історичного досвіду, певних знань, цілісних досліджень, які б об'єктивно відтворювали роль та значення жінки в суспільній історії. Теоретичні та історичні обґрунтування жіночої проблематики відстали від практичних потреб часу. Метою даного дослідження є актуалізація уваги до ролі жінки в економічному та громадському житті суспільства. Виокремити

історичний досвід кооператорок та вказати на можливі сучасні форми кооперативної роботи в умовах роздрядження економіки.

Гендерний аспект європейського кооперативного руху повною мірою виявляв себе у діяльності Кооперативної жіночої гільдії (1883 р.), що виникла у Великобританії та трансформувалась у Міжнародну кооперативну жіночу гільдію (МЖКГ) в 1920-х рр. На сучасному етапі – це потужний світовий економічний центр, що представлений Міжнародним жіночим кооперативним комітетом, який успішно функціонує як підрозділ Міжнародного кооперативного альянсу. У зв'язку з цим актуальним є вивчення та критичне осмислення історичного досвіду зарубіжних країн.

У контексті можуть бути репрезентовані дослідження написані на зрізі економіки та соціальної політики, що дають змогу відкрити нам особливості формування жіночої свідомості при переході від капіталістичних стереотипів до абсолютно нових – соціально справедливих. У серії «Гендерна колекція» було випущено монографію Р. Стайтса «Жіночий визвольний рух в Росії: фемінізм, нігілізм, більшовизм, 1860-1930». Вона стосується історії ХІХ – початку ХХ ст., проте сам автор вважає, що її потрібно розглядати як дослідження загального характеру, що сприяє подальшому вивченню жіночого питання.

Європейський кооперативний рух цього періоду визначався значними змінами як в ідеології, як вже зазначалось, почали активно формуватись ідеології кооперативного капіталізму та кооперативного соціалізму, намітилися тенденції до одержавлення кооперації тощо. Характерною рисою періоду стала активна участь жінок в декількох громадських організаціях одночасно. Якщо кооперацію розглядали як засіб економічного захисту то суфражистські організації виконували функції поборників прав людини. Порівнюючи роботу, яку жінки-кооператори виконували у різних країнах Європи, можна сказати, що в досліджуваній період всі вони борються за свої економічні та соціальні та громадянські права. Саме кооперація стала тим інститутом, що давав їм простір для самоемансипації, можливо їм не вистачало освіти, певного досвіду роботи, але те що це був стрімкий рух вперед – безперечно.

Ключові слова: міжнародна жіноча кооперативна гільдія, принципи співробітництва, виборчі організації.

УДК 63.3(4Укр)61

Г. Т. Капустян

доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави та права Кременчуцького національного політехнічного університету імені Михайла Остроградського

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ВАРІАНТ ПОЛІТИКИ «РИМСЬКИХ ЦЕЗАРІВ», АБО: КОМНЕЗАМИ ЯК ВИЯВ ЛЮМПЕНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті досліджено політику радянського режиму в українському селі на початку 1920-х років, спрямовану на його розкол. Для цього створено комітети незаможних селян. Особливості люмпенізованої психології незаможників були використані радянською владою для її утвердження в українському селі. Звернено увагу на запотребованість КНС у період згортання НЕПу, запровадження надзвичайних заходів, утвердження командно-репресивної системи управління.

Ключові слова: українське село, радянський політичний режим, комітети незаможних селян, люмпенська психологія, нова економічна політика, надзвичайні заходи.

Постановка проблеми. Історичний розвиток українського села сформував своєрідний менталітет його жителів, де особливо виділялася одна з головних рис українства – хазяйновитість. Але ця властивість не була належним чином запотребована радянською епохою. Більшовицький переворот 1917 року декларував відчуження приватної власності в господаря. Насильницькими методами проводили експропріацію в безпосередніх товаровиробників створеного ними продукту.

У народі жив дух непокори. Селяни прагнули відчайдушно захищати нажиту наполегливою працею власність. Терплячий, інертний господар, усвідомивши небезпеку, яка насувалася від нового радянського більшовицького режиму його родині та достатку, вимушено міняв «орала на мечі». Повнолюдне українське село, розбурхане війнами і революціями, ущент збурене більшовицькою експансією, було однорідне у своєму одвічному прагненні захистити надбане. І воно повстало проти більшовицького режиму.

Широкими степами мчали махновські тачанки, у віковічних лісах Холодного Яру естафету нескореного українського духу переймали побратими Головного Отамана Холодного Яру Василя Чучупаки. Численними повстанськими загонами повнилася рідна земля. Село піднялося захищати землю і волю!

Протистояння між непокірним українським селом і московсько-більшовицьким урядом довело неспроможність останнього упокорити перше, навіть застосовуючи найбільш агресивні методи. Тому більшовики вдавалися до підступних методів боротьби, використовуючи давній принцип римських цезарів «Розділяй і володарюй!», доповнюючи його лукавим гаслом «Інтернаціоналу»: «Хто був нічим – той стане усім!». Радянський політичний режим посилював майнове й соціальне розшарування на селі, сприяючи соціальному протистоянню в раніше більш-менш однорідному середовищі. Із цією метою радянський політичний режим під час чергового вторгнення до України зорганізовує 1920 року в українському селі Комітети незаможних селян (КНС, комнезами), сподіваючись знайти власну соціальну опору. На комнезамів поклали важливе завдання: упоратися руками самих же селян проти самих же селян.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Інтерес до спроб аналізу взаємин влади й селянства виник одразу в сучасників процесу. Здебільшого це були напрацювання партійно-радянських лідерів [1; 2; 3; 4; 5; 6]. У працях М. Д. Березовчука [7; 8] на конкретно-історичному матеріалі схарактеризовано історію утворення та діяльності комітетів незаможних селян. Дослідник наголошував на соціально-економічних, політичних, національних умовах розвитку українського села. Однак опис соціально-психологічного образу незаможника залишився поза увагою автора.

Мета дослідити люмпенізовану психологію незаможника, особливості використання радянським політичним режимом «почуттів слабких» для утвердження його в українському селі.

Виклад основного матеріалу. Радянський політичний режим, утілюючи принципи «поділяй і владарюй», «грабуй награбоване», досягав потрібної суспільно-політичної динаміки. Збочена психологія люмпена (можливість миттєво отримати матеріальні блага) заповонила суспільну свідомість.

Намагання більшовицької партії реалізувати «широкомасштабний соціальний експеримент» [9, 7] потребували надійного союзника. Саме на комнезами радянський політичний режим поклавав великі сподівання в досягненні поставленої мети. Теорія грандіозного комуністичного експерименту на практиці застосовувала природне матеріальне невдоволення селян станом речей, що з часом сягнуло рівня революційних вимог.

Більшовики усвідомлювали те, що українське селянство, з огляду на соціально-економічну, політичну динаміку, стало носієм власної історії і справжніх цінностей. Саме воно здатне спрямовувати розбурхане українське село в небажаному для радянської влади напрямі. Така ситуація змушувала більшовиків динамічно насаджувати в сільському соціумі цінності деградованої психології, концентруючи й націлюючи цей потенціал для утвердження нового політичного режиму.

У подальшому, зважаючи на характер суспільно-політичної ситуації в українському селі, влада неодноразово мусила використовувати комітети незаможних селян як політико-економічні важелі тієї чи тієї кампанії.

IV конференція КП(б)У (17–23 березня 1920 року), констатує нечисельність і слабкість партосередків у селах, їхню неавторитетність, «засилля куркульства у сільрадах» (це завважало більшовикам активно керувати суспільно-політичними й економічними процесами), ухвалила рішення політично організувати сільську бідноту й маломісних середняків у спеціальні класові організації для захисту їхніх інтересів, а також для виконання законів про наділення землею безземельних і малоземельних селян та про хлібну розкладку [10, 73].

Після більшовицького перевороту відбувалася конфіскація й розподіл великих латифундій: поміщицьких, монастирських і церковних володінь, що, зрештою, не змогло задовольнити земельний голод в Україні. Актуальною ставала проблема землезабезпечення селянства за рахунок заможної його частини. Навесні 1920 року радянська влада розпочала реалізовувати ухвалені «Закон про землю», що передбачав конфіскацію надлишкового сільськогосподарського інвентарю й тяглової сили в заможних господарів. Комнезами стають активними учасниками цього ревізійного процесу.

На Першому Всеукраїнському з'їзді комнезамів (1920 рік) зазначено: процес конфіскації земельних надлишків у «куркулів» набував інтенсивного характеру в тих селах, де були сильні організації комітетів незаможних селян. З'їзд виступав за повну ліквідацію «куркульських» господарств і передання їхньої землі, інвентарю та тяглової сили в розпорядження трудового селянства [11].

Щоб стабілізувати соціально-економічну й політичну ситуацію, V Всеукраїнський з'їзд Рад 2 березня 1921 року ухвалив «Закон про закріплення землі» на 9 років за тими трудовими господарствами, які її обробляють. На місцях комнезами активно втілювали в життя земельні директиви влади [12, 215, 222].

Запровадження радянським політичним режимом політики «воєнного комунізму» із його невід'ємним атрибутом продовольчою розкладкою знаходило позитивний відгук у носіїв люмпенізованої психології. Головними рисами їхньої роботи з утілення директив радянської держави були: розкуркулення, реквізиція матеріальних цінностей заможних односельчан, примусовий характер збору продрозкладки. Право втілювати на практиці закон про землю, збір податків, боротися з «політбандитизмом», проводити розкуркулення сприймалося незаможниками як момент досить високої довіри влади до них як до інституту, а стосовно самих себе – упевненість у власній стабільності, оскільки вони контролювали вагомі громадсько-політичні й економічні важелі на селі.

Перепрофілювання в середині 1920-х років організації комнезамів різко знижувало суспільну роль організації незаможників, породжувало занепад і розгубленість: «Незаможники залишились біля розбитого корита, – повідомлялось у зведенні ОДПУ за № 2 від 11 вересня 1925 року. – Оце дяка за те, що бились, бандитів гнали та розкладку брали, тепер залишились за бортом», – такі розмови ходили серед незаможників Адамівського району Херсонської округи» [13, 57]. «А в селі Пеньківка Тульчинської округи в середовищі місцевого комнезаму панують «ліквідаційні настрої» [13, 85].

Висловлене комнезаможниками розчарування змінами щодо їх реорганізації на середину 1920-х років засвідчує ностальгію за часами, коли влада потребувала послуг носіїв люмпенізованої психології.

Запровадження нової економічної політики, перехід від продрозкладки до фіксованого податку суттєво порушували командно-репресивні підвалини радянського політичного режиму, який тримається на: «розкуркуленні», реквізиції зерна, боротьбі з «політичним бандитизмом». Абсолютно протилежні громадсько-політичні й економічні засади впроваджували згідно з політикою НЕПу. У середовищі комнезамів помітними стають занепадницькі настрої, які довелось «оздоровити чисткою». «Скорочення кількості членів КНС сприяли більш кращій їх питомій вазі», – зазначалось в «Бюлетені про внутрішнє становище на Україні» (1 листопада – 1 грудня 1921 року) [14, 11 зв.].

Однак задекларовані принципи НЕПу не внесли суттєвих змін у характер діяльності комнезамів. Вони продовжували енергійну боротьбу з «куркульською» контрреволюцією як збройну (боротьба з бандитизмом), так і економічну (відбирання в куркулів земельних надлишків та реманенту). Чинні повноваження давали комнезамам змогу виконувати функції, характерні для сільських рад, наголошуючи на власній значущості та власному авторитеті як державної організації.

У матеріалах, зібраних під час вибіркового обстеження комнезамів, що проводили ЦК КП(б)У в 1925 році, зазначено, що «між комнезамами і сільрадами часто створюються надзвичайно неправильні і хворобливі стосунки». Вони породжені прагненням КНС адмініструвати, захоплювати органічні функції сільських рад. Комнезами цікавилися здебільшого тими самими питаннями, що й сільська рада. Вони також втручалися у сферу діяльності сільських рад: стягнення сільськогосподарських податків, страхових зборів, забезпечення шкіл паливом та ін. [15, 4].

Комнезамами поступово втрачали своє значення масової політичної організації сільської бідноти. «КНС в теперішньому вигляді не є масовою організацією бідноти», остання до 70-75 % не охоплена комнезамами. «Склад КНС, – говорилося в обстеженні, – в більшості вузьке замкнуте коло служилих, наполовину батрацьких елементів, не пов'язаних спільністю виробничих ознак, що часто надає люмпен-пролетарського характеру всій організації, котра лаптує своє існування на різному роду подачках, пільгах і привілеях від держави» [15, 9].

Обстеження засвідчило, що адміністративний статус комнезамів відповідав нормам надзвичайного періоду. Коли надходив час помірної лібералізації суспільно-політичного й економічного життя, комнезамами не змогли адекватно зжитися з новими реаліями [15, 47].

Нездатні перебудуватися в умовах «нового курсу», комнезамами продовжували виконувати звичну роботу на селі – розкуркулювати: «Взагалі КНС в обстежуваних селах, як організація, активної ролі не відіграє. Помітна тенденція з боку КНС до подальшого розкуркулювання» [15, 47].

І як загальний висновок звучало: «необхідно поставити завдання боротьби з такими явищами, які мають часте місце в КНС як диктатура над всією селянською масою. Із замкнутістю організацій КНС потрібно провести боротьбу... необхідно подолати в роботі КНС залишки «воєнного комунізму» [15, 49].

Зважаючи на те, що до певної міри ліберальні принципи НЕПу не вписувалися в більшовицьку доктрину майбутнього суспільного устрою, радянське політичне керівництво, реорганізовуючи комнезамами, сподівалося все-таки остаточно не поривати зв'язків і в слушний момент звернутися до них по підтримку під час проведення чергового етапу реформ. На цьому наголошував Л. Каганович у ході об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) у листопаді 1926 року: «Ми реорганізуємо КНС, наша політика на Україні – зберегти КНС, не допустити їх ліквідації, зберегти їх в новій реорганізованій формі» [16, 130].

У кінці 1920-х років радянська влада згортає НЕП, упроваджує диктаторські методи у взаєминах із селянством. Примусові хлібозаготівлі, надмірне оподаткування, позика індустріалізації стають реаліями сьогодення. Упровадження надзвичайних заходів у суспільно-політичне та економічне життя країни покликало до життя тимчасово забуту структуру – КНС. Для комнезамів настав час звичних для них дій. Набутий гіркий досвід примусових хлібозаготівель періоду «воєнного комунізму» удосконалювався в умовах «надзвичайщини» кінця 1920-х років (примусові хлібозаготівлі, непомірне оподаткування, організація проведення позики для індустріалізації).

Лазар Каганович навесні 1928 року позитивно оцінив дії КНС у хлібозаготівельній кампанії, тобто з початком уведення надзвичайних заходів: «Незаможники допомогли нам, надали нам організовану допомогу» [16, 279].

Активізувала комнезамівські бажання брати участь у реквізиційних хлібозаготівлях відома постанова ВУЦВКУ і РНК УСРР від 3 липня 1929 року «Про заходи щодо розкуркулення селян». Постанова націлювала «із штрафних грошей (стягнених із тих селян, які не змогли виконати хлібозаготівельні плани – Г.К.)... обов'язково... відчислити 25 відсотків, повертаючи їх до відповідних фондів кооперування й колективізації сільської бідноти даної місцевості» [17, 102].

Доцільність дій комнезамів в умовах нав'язаної «революції зверху» засвідчувала їхня плідна робота, санкціонована радянською владою, яка вміло вгамовувала чи викликала енергію люмпена. Радянська влада використовувала набутий досвід роботи комнезамів щодо реквізиції хліба в умовах «воєнного комунізму» і в нових реаліях залучала їх до подвірних обходів для виявлення хліба в оселях сільських жителів. «Члени комнезамів і біднога за завданням органів КНС з уповноваженими РВК обходили двори заможних і куркулів на предмет пошуку самогону тощо, використовуючи це для посилення хлібозаготівель», – говорилось у звіті Коногоської округи про хід хлібозаготівель і участі в цій кампанії комнезамів протягом травня 1929 року [18, 30].

Висновки. Особлива увага радянського політичного режиму до українського села як носія вагомого економічного потенціалу й непокороеного суспільно-політичного настрою поставила перед більшовиками завдання роз'єднати його ідейно та економічно. Використовуючи особливості психології пауперизованої частини селянства, її тяжіння до примітивної зрівнялівки, більшовики створили специфічну організацію КНС – комнезами, комітети незаможних селян. Дія цієї структури найбільш яскраво виявлялася в умовах надзвичайних заходів, а тому в середині 1920-х років комітети незаможних селян переживали не найкращі для себе часи. Розгубленість, розчарування й розпач були характерними для більшості учасників комнезамозного руху. На середину 1922-го року їхня скоротилася вдвічі.

Однак більшовицька ідеологія, в основі якої лежали диктаторські принципи, могла себе повністю зреалізувати в умовах міцної командно-репресивної системи, а тому більшовики не були зацікавлені в ліквідації комітетів незаможних селян.

Нав'язана сталінська «революція згори», згоргаючи НЕП і остаточно утверджуючи командно-репресивну систему управління, передбачала задіяти характерні функції комітетів незаможних селян, які так природно доповнювали її зміст: примусова реквізиція хліба, пошук прихованих «ворогів», розкуркулення, примусова колективізація. Для заохочення до виконання ретельного поставлених завдань, влада живила люмпенізовану психологію, виділяючи їм певний відсоток від реквізованого. Розправившись із «куркулями», провівши примусову колективізацію, комітети незаможних селян як непотрібна радянській владі організація були розпущені.

У контексті порушеного питання потребує подальшого дослідження проблема участі комнезамів у проведенні примусових хлібозаготівель періоду сталінської «революції згори» і в організації Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Список використаної літератури та джерел

1. Лісовий П. *Нетрі села. Статті, нариси. 1922–1924 рр.* / П. Лісовий – [Б. м. в] : Держвидав України, 1928. – 89 с.
2. Одинцов А. В. *Основы сельскохозяйственной политики на Украине* / А. В. Одинцов. – Харків, 1925. – 77 с.
3. Петровський Г. І. *Політичні та господарчі завдання КНС. Перероблена доповідь на 6 Всеукраїнському з'їзді КНС* / Г. І. Петровський. – Харків : Держ. вид-во України, 1929. – 60 с.
4. Петровський Г. І. *Про роботу партії на селі. Доповідь на X з'їзді КП(б)У* / Г. І. Петровський. – Харків : ДВУ, 1928. – 96 с.

5. Петровський Г. І. *Ради за період громадянської війни і за мирного будівництва* // Г. І. Петровський. – Харків : Держвидав України 1927. – 55 с.

6. Раковский Х. Г. *Что дали незаможникам их комитеты?* / Х. Г. Раковский. – Харьков : Всеукраинский ГИЗ, 1921. – 32 с.

7. Березовчук М. Д. *Комнезами України в боротьбі за соціалізм* / М. Д. Березовчук. – Київ : Політвидав України, 1965. – 123 с.

8. Березовчук М. Д. *Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень* / М. Д. Березовчук. – Київ : Політвидав України, 1976. – 146 с.

9. Данилов В. П. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание : документы и материалы в 5-ти томах* / под ред. В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола // Май 1927 – ноябрь 1929. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 1999. – Т. 1. – С. 7–67.

10. «Про роботу на селі». – Резолюція IV конференції КП(б)У 17–23 березня 1920 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : у 2 т. / ред. В. І. Юрчук (голова) та ін. – Київ : Вид-во Політичної літератури, 1976. – Т. 1. – 1918–1941. – С. 71–73.

11. *Вісті – газета I Всеукраїнського з'їзду комнезамів : часопис.* – № 2,3. – Харків, 1920.

12. *Комітети незаможних селян України (1920–1933) : збірник документів і матеріалів* / за ред. проф. І. К. Рибалки. – Київ : Наукова думка, 1968. – 639 с.

13. *Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі ЦА ФСБ РФ).* – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 594. *Сводки материалов ИНФО ОГПУ о политсостоянии и экономрасслоении деревни за 1925 г.* – 233 с.

14. *ЦА ФСБ РФ.* – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 446. *Информационный бюллетень Всеукраинской ЧК.* – 1.11.1921 – 1.12.1921 гг. – 21 с.

15. *Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП).* – Ф. 17. – Оп. 84. – Дело 906. *Сводки Информотдела ЦК РКП(б) о сельском хозяйстве, о болезненных явлениях в партийной организации Бийского уезда, о кабалных сделках в деревне и способах борьбы с ними, о работе среди наименьшинств, о наименьшинствах в деревне, о состоянии ККОВ, КНС и союзах Кошчи, о работе среди крестьянок, о кооперации в деревне, о подготовительной работе парткомов по сбору сельхозналога, о переселенческом вопросе, материалы о крестьянских союзах.* – 1925. – 117 с.

16. *РДАСП.* – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 107. *Стенограммы выступления Кагановича Л. М. на пленумах ЦК КП(б)У по вопросам работы объединенного Пленума ЦК и ЦКК ВКП(б), о перевыборах парторганов и Советов, украинизации, хлебозаготовках и др. вопросам; вспомогательные материалы к выступлениям и правками автора.* – 23.07.1925 г. – 1928. – 285 с.

17. *Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933 рр. : збірник документів і матеріалів* – Київ : Наукова думка, 1992. – 733 с.

18. *Центральний державний архів вищих органів влади України.* – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 909. *Звіти, доповідні записки, інформаційні листи і статистичні відомості окружних КНС про хлібозаготівлі у 1928/29 р. та участь у ній КНС.* – Березень–23 вересня – 1929. – 76 с.

References

1. Lysovyi Peter (1928). *Slums and villages. Articles, essays. 1922 - 1924 biennium.* Ukraine State Publishing House (in Ukr.)
2. Odintsov A. (1925). *Fundamentals of village policy in Ukraine.* Kharkiv (in Ukr.)
3. Peter G. (1929). *Political and household tasks of KNS. Redesigned report on 6 National Congress ANC.* Kharkiv: State Ukraine publishing house (in Ukr.)

4. Peter G. (1928). *Concerning the work of the party in the countryside. Report on the Tenth Congress of the CP (B) U.* Kharkov: DVU (in Ukr.)
5. Peter G. (1927). *During the period of civil war and in peace-building.* Kharkiv: Ukraine State Publishing House (in Ukr.)
6. Rakovski H.G. (1921). *What unwealthy committees have received?* Kharkiv: All-Ukrainian HYZ (in Ukr.)
7. Berezovchuk M.D. (1965). *KNS Ukraine in the struggle for socialism.* Kiev: Politydav Ukraine (in Ukr.)
8. M.D. Berezovchuk. (1976). *First socialist transformation of the countryside. Organization of rural poor people and their role in the implementation of the first socialist transformation.* Kiev: Politydav Ukraine (in Ukr.)
9. V.P.Danylov, Robert Manning, Lynn Viola. (1999). *Tragedy of Soviet village. Collectivization and Depriving. Documents and materials in 5 volumes. Redactors words // Tragedy of Soviet village. Collectivization and Depriving. Documents and materials in 5 vols. / Vol.1. May 1927 - in November 1929 / Ed. V.P.Danylov, R. Manning, L. Vyola. Moscow: The Russian Political Encyclopedia (ROSPEN) (in Russ.)*
10. "The work in the countryside." - Resolution of IV conference (b) U 17-23 March 1920 // *The Communist Party of Ukraine by its resolutions and decisions of the congress, conferences and plenary sessions of the Central Committee (1976): In 2 t. / Ed. VI Yurchuk (Chairman) and others. Kyiv: Red. of Political Literature. T. 1. 1918-1941 (in Ukr.)*
11. *News - Newspaper Congress and national KNS. 1920. The magazine № 2,3. - Kharkiv (in Ukr.)*
12. *The committees of poor peasants of Ukraine (1920-1933). (1968). Collection of documents and materials/ Ed. prof. I.K. Rybak. Kiev: Naukova Dumka (in Ukr.)*
13. *Central Archives of Federal Security Service (the FSB RF). F. 2. (1925). Op. 3. Conjugation. 594. Collections of materials INFO GPU about village state 14. RF FSB. - F. 1. (01.11.1921. - 12/01/1921). Op. 5. - conjugation. 446. Consumer Information Bulletin of all-Ukrainian Cheka. biennium (in Russ.)*
14. *Central Archives of Federal Security Service (the FSB RF). F. 1. (1.11.1921. - 1.12.1921). Op. 5. conjugation. 446. Consumer Information Bulletin of all-Ukrainian Cheka. biennium (in Russ.)*
15. *Russian State Archive of Socio-Political History (hereinafter - RDASPI). F. 17. (1925). Op. 84 - Case 906. Information RCP (b) of agricultural sector, phenomenon in organization in Blysk, at Ussuir transaction concerning Charcoal and struggling methods (in Russ.)*
16. *RDASPI. F. 81. (23. 07.1925 - 1928). Op. 3. Conjugation. 107. Writing of L.M. Kaganovich at the plenum of the Communist party, concerning the issue of joined Plenum work and CP, CPSU (b), and at reelection of Soviet management, ukrainization, bread gathering (in Russ.)*
17. *Collectivization famine in Ukraine. 1929 - 1933. 1992. Kiev: Naukova Dumka (in Ukr.)*
18. *Central State Archives of higher authorities of Ukraine. F. 257. (1976). Op. 1. Conjugation. 909. The reports, memos, newsletters and statistical information about the district KNS grain procurement in 1928/29. Participation of the ANC. March 23 September 1929 (in Ukr.)*

G. Kapustyan

BOLSHEVIK POLICY VARIANT OF «ROMAN CAESARS» OR, POOR PEASANTS COMMITTEES AS LUMPEN PSYCHOLOGY EXHIBITION

Bolsheviks revolutionary changes implementation in t Ukrainian villages has showed that their policy needs a reliable ally. Using features of peasantry psychology, its attraction to primitive egalitarianism, the Bolsheviks created a specific organization KNS — committees of poor peasants in 1920. KNS had to make the processes of social and economic differentiation in Ukrainian villages, which will suit the Bolsheviks.

KNS have politically and economically destroyed prosperous peasants-owners, producers of the countryside wealth. KNS served as typical village councils, emphasizing their own importance and its own credibility as a state organizations.

Since 1920 (the year of KNS foundation) till 1933 (the year of cessation of their activity), as an urgent need to support the Soviet political system, committees of poor peasants occasionally appeared to the political arena from nothingness.

KNS activities were evident in terms of emergency measures. Emergency measures were applied by the Soviets in the early and late 1920s.

The committees of poor peasants experienced not the best times for themselves in the middle of the 1920s. During this period KNS experienced confusion, frustration and despair. In mid-1922, their number reduced twice.

In the late 1920s there was Stalins "revolution from above". Liberal principles of the New Economic Policy disappeared and finally command and repressive system of governance came to live. Soviet power needed the support of the committees of poor peasants during forced grain gathering, searching for hidden "enemies of the working people", dispossession, forced collectivization, the famine-genocide. Soviet political regime encouraged the underclass psychology holders who cooperated with the regime. The government gave to those a certain percentage of material wealth from the requisitioned property. Having finished with the "kulaks" by making forced collectivization, committees of poor peasants were dissolved in 1933 as unnecessary.

Key words: Ukrainian village, Soviet political regime, poor peasants committees, lumpen psychology, new economic policy, extraordinary measures.

УДК 930-316.314 «19»

О. В. Компанієць

*магістрант архівознавства ННІ історії та філософії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

«КУРКУЛЬСЬКИЙ БАНДИТИЗМ» VS «СОЦІАЛЬНИЙ БАНДИТИЗМ»: КОНТУРИ НОВОЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПАРАДИГМИ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ЕРІКА ГОБСБАУМА

У статті розкрито основний зміст, проаналізовано сильні та вразливі сторони концепції «соціального бандитизму» сучасного британського історика Еріка Гобсбаума. Зроблено спробу екстраполяції феномену «соціального бандитизму» на явище селянського опору політиці радянської влади в Українській СРР на межі 1920-х – 1930-х рр., котре кваліфікувалося тоталітарним режимом як «політичний» та/або «куркульський бандитизм».

На основі українського випадку підтверджено висновок Е. Гобсбаума про те, що соціальний бандитизм – це не сценарій для дії у селянському середовищі, а форма селянської самопомогі у протистоянні з «чужинцями», щоб уникнути кримінального бандитизму за певних обставин.

Ключові слова: «соціальний бандитизм», «куркульський бандитизм», Е. Гобсбаум, Велика селянська війна в Росії – СРСР, історіографія.

Постановка проблеми. Сучасний британський історик-неомарксист Ерік Джон Гобсбаум (1917 – 2012) добре відомий у світі, зокрема в Україні,

передовсім як автор концепцій «довгого ХІХ ст.» та «короткого ХХ ст.»; як прибічник ідеї «винайдення традицій»; дослідник проблем націоналізму та соціалізму, соціальних рухів у традиційних та індустріальних суспільствах.

Під час роботи над концепцією «соціального бандитизму» Е. Гобсбаум був членом СРНГ – Групи істориків Комуністичної партії Великої Британії – країни по той бік «залізної завіси», яка відзначалася однією з найслабших комуністичних організацій, але обвернено пропорційно до цього дала велику кількість авторитетних істориків-марксистів та неомарксистів.

Як слушно зазначив професор Університету штату Північна Кароліна Р. Слатта (Richard Slatta), 1959 року Гобсбаум створив один з найвідоміших і впливових історичних архетипів – «соціального бандита» [мова йде про вихід у світ праці «Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries», 1959 – О. К.]. Розглядаючи цю проблему докладніше протягом наступного десятиліття, зокрема у праці «Бандити» («Bandits», 1969 – О. К.), Гобсбаум не заперечував глобальної географії цього явища [1, 22], що дає підстави застосовувати вищезгаданий підхід до українського випадку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можна припустити, що для когось із колег така постановка проблеми виявиться несподіваною, адже досі концепція «соціального бандитизму» застосовувалася істориками щодо домодерних селянських спільнот, а тому спроба вийти за визначені Е. Гобсбаумом хронологічні межі загрожує звинуваченням у порушенні фундаментального принципу історизму. Втім, це О. Атоян [2] і О. В. Михайлюком [3] розглядалися перспективи застосування концепції «соціального бандитизму» в контексті селянської правосвідомості початку ХХ ст. Так, на думку О. Михайлюка, поняття «соціальний бандитизм» найадекватніше характеризує селянське повстанство [3, 41].

Як зазначалося вище, свої погляди на явище «соціального бандитизму» Е. Гобсбаум розвивав у працях «Бандити» [4] і «Примітивні повстанці» [5]. Аналізуючи протягом 1950-х – 1960-х рр. кризь марксистську і соціалістичну матриці різноманітні за характером суспільні рухи, Е. Гобсбаум виявив, що на їх фоні виступає однорідне та інтернаціональне явище – феномен «примітивних» або «архаїчних» форм соціальних потрясінь – «соціальний бандитизм». Втім, дослідник одразу застеріг від спрощеного розуміння понять «примітивний» чи «архаїчний» соціальний рух [5, 3].

Е. Гобсбаум у своїй статті-відповіді, що з'явилася через тринадцять років після першої публікації роботи «Примітивні повстанці» та через три роки після виходу його «Бандитів», відзначив, що досі вищеназвані праці зустріли незначну критику, за винятком хіба що М. Блока, зауваження якого дослідник вітав найбільше. Опонент Е. Гобсбаума взагалі заперечував існування такої форми бандитизму, яку можна розглядати як елементарну форму соціального протесту. Тому, на думку М. Блока, соціальний бандитизм варто розглядати як широко розповсюджене уявлення не про те, що роблять конкретні актори-бандити, а про бажані дії, приписувані їм селянською свідомістю. Сам Е. Гобсбаум з цього приводу зауважив, що міфічного

бандита не завжди можна чітко відокремити від бандита реального [6, 503-504].

У сучасній вітчизняній історіографії, навіть пропри появу перекладної літератури, маємо констатувати відсутність особливого інтересу до наукової спадщини Е. Гобсбаума. Виняток може становити хіба що певний резонанс у зв'язку зі смертю науковця у 2012 р., чому, зокрема, було присвячено мартиролог в одному з випусків «Українського історичного журналу» [7].

Насамкінець зауважимо, що термін «політичний бандитизм» розуміємо в його інтерпретації В. Ченцовим [8, 180-181], а «куркульський бандитизм» – в площині, окресленій А. Морозовим та В. Лазуренком [9, 34].

Мета: виявити сильні та вразливі сторони концепції «соціального бандитизму» Е. Гобсбаума, а також з'ясувати наскільки вдалою може бути інтерпретація селянського спротиву політиці радянської влади на межі 1920 х – 1930 х рр. у світлі вищезгаданого підходу. Зрештою, необхідно встановити якою мірою співвідносяться поняття «куркульський» та «політичний» бандитизм із бандитизмом «соціальним».

Виклад основного матеріалу. «Соціальний бандитизм», за Е. Гобсбаумом, – це універсальний і практично незмінний феномен, що є чимось трохи більшим, ніж місцевий селянський протест проти надмірних бідності й гніту; це крики про помсту багатим і кривдникам. Цілі «соціального бандитизму» скромні: традиційний світ, у якому люди справедливо діятимуть одне з одним, але при цьому мова зовсім не йде про побудову «нового і прекрасного світу» [5, 5].

На наш погляд, така інтерпретація «соціального бандитизму» цілком узгоджується із цілями селян у Великій селянській війні в Росії – СРСР (1902 – 1938 рр.), які були зведені ледь не в ранг соціальних міфів: **мирно** господарювати на **власній** землі і жити на засадах соціальної справедливості, поняття якої тлумачилося самими селянами дуже своєрідно.

Одразу маємо зауважити специфічну емпіричну базу досліджень Е. Гобсбаума: здебільшого його трактування «соціального бандитизму» ґрунтувалося на фольклорному матеріалі Південної Європи, Англії та Латинської Америки, але, як підкреслював сам історик, це не виключає наявності подібних практик в інших регіонах світу.

Працюючи з усноїсторичним матеріалом, Е. Гобсбаум легко помітив схожість «соціального бандитизму» з явищем «робінгудства». Об'єктом чи точніше жертвою в обох випадках виступали порушники традиційного життя селянина. Якщо в домодерний час це були представники закону, прелати, монахи-нероби, лихварі й торговці, іноземці тощо [10, 288], то в Українській СРР вектор агресії був спрямований на активістів, сільську та колгоспну адміністрацію, агітаторів, міліцію, співробітників ОГПУ та ін. Однак, якщо фольклорний образ «соціального бандита» найчастіше нагадував благородного розбійника, то кінцева мета селянського опору в Українській СРР полягала в розборі усупільненого майна, вигнанні більшовицького активу із села, відновленні богослужіння, відновлення попередніх прав землекористування, зняття заборони на торгівлю тощо.

Як люди, – пише Гобсбаум, – вони [«соціальні бандити» – О. К.] є не скільки політичними або

соціальними бунтівниками, не кажучи вже про революціонерів... стільки особами, позбавленими можливості проявити себе у звичній для своєї спільноти сфері, а тому були втягнуті в середовище беззаконня і злочинності. В масі вони є чимось більшим, ніж симптомом кризи і напруженості в суспільстві... Отже соціальний бандитизм – це не сценарій для дій в селянському середовищі, а **форма селянської самопомоги** [виділ. наше – О. К.], щоб уникнути бандитизму кримінального за певних обставин [6, 504].

Визначальними ознаками «соціального бандитизму» за Е. Гобсбаумом є:

1) «соціальний бандитизм» виникає на ґрунті того, що селяни опиняються перед викликом, який несе нова форма соціально-економічного устрою;

2) «соціальний бандитизм» – це рух, що керується трьома імперативами: право, свобода і справедливість [5, 11];

3) «соціальний бандит» – це особа, яка не обов'язково або навіть, як правило, не здійснює свідомий соціальний протест [6, 504];

4) «соціальний бандитизм» належить до «примітивних» або «архаїчних» форм соціальних хвилювань. Більше того, «соціальні бандити», на думку Е. Гобсбаума, – це до-політичні (*pre-political*) особи, котрі ще не знайшли, або лише починають шукати специфічну мову, за допомогою якої можна виразити оточуючим свої погляди на світ. Хоча таким чином їх рухи, за мірками сучасників, є сліпими та намацувальними («*blind and groping*»), їх не можна назвати неважливими чи маргінальними [5, 1-2]. Враховуючи український випадок, можемо помітити закономірність: чим менший досвід легальної участі в політичному житті мало селянство, тим інтенсивнішою була інша форма його самовираження і самозахисту – бунт в найширшому розумінні цього поняття. Від героїв-розбійників – писав Е. Гобсбаум – не чекають, що вони створять світ рівності. Вони лише можуть відновити справедливість і довести, що іноді гноблення може мати зворотній вектор [10, 289].

5) «соціальні бандити» в очах як селян, так і влади, часто набувають надприродних здібностей. Це може мати місце як в традиційних, так і у більш сучасних спільнотах. Як правило, ці властивості зводяться до сюжетів про безсмертя фольклорних героїв-бандитів, їх невразливість до куль, здатність воскресати з мертвих, перетворюватися на тварин тощо. Цікаво, що в цьому контексті Е. Гобсбаум не обійшов увагою український випадок, підтверджуючи свої висновки прикладами Олекси Довбуша і Нестора Махна. Серед українського фольклору першої третини ХХ ст., у якому б ішлося про повстанських отаманів чи інших провідників антирадянського спротиву 1918 – 1920-х рр., такі сюжети поодинокі. Окрім іншого, це спричинено встановленням тоталітарної системи, в умовах якої формування відповідної фольклорної традиції було суттєво ускладнено, а селянський опір політиці радянської влади на межі 1920 х – 1930 х рр. носив в основному «безіменний характер». Попри це, численні доповідні записки ОГПУ про політичну ситуацію на місцях та про ворожу діяльність «куркульського» елементу сповнені міфологізацією (дійсною чи навмисною?) «куркулів». Зокрема, йдеться про гіперболізацію соціально-економічних можливостей «куркулів», їх суперфективну агітацію

серед незаможних і несвідомих селян, здатність «навіювати» («нашіптувати») сільській бідноті різні шкідливі ідеї;

6) Е. Гобсбаум протиставляє «соціальний бандитизм» кримінальному як явищу маргінальному. Останній, на відміну від першого, викликає осуд і переслідування не лише за законами держави, але й за тими, що є ближчими і зрозумілішими селянам – за законами совісті та законами Божими;

7) екстраполюючи поняття «соціального бандитизму» на українську дійсність першої третини ХХ ст., зауважимо, що воно не є тотожним повстанству, бо в ньому практично відсутній момент конспірації.

Попри схожість ряду ознак «соціального бандитизму» із опором українського селянства політиці радянської влади на межі 1920-х – 1930-х рр. та загалом перспективності такого підходу в контексті пошуку нової парадигми селянствознавчих студій в Україні, маємо зауважити ряд суттєвих особливостей концепції Е. Гобсбаума, що застерігає нас від механічної екстраполяції висновків науковця на українську дійсність міжвоєнного періоду.

Насамперед залишається відкритим питання: чи є «соціальний бандитизм» феноменом лише традиційного суспільства? На перший погляд, так. Крім того, це підтверджується відповідною тезою Е. Гобсбаума: соціальний бандитизм, позбавлений організованості чи ідеології, є повністю непридатним в умовах сучасних суспільних рухів [5, 5]. Проте, непридатний не означає відсутній. Так, Е. Гобсбаум часто звертається до сюжетів, які мали місце навіть у середині ХХ ст., наголошуючи на тому, що «соціальний бандитизм», хоча й однорідне явище, проте потребує ретельного аналізу в кожному з випадків. Напередодні та під час «суцільної» колективізації селянство Української СРР продовжувало зберігати в собі численні риси традиціоналізму, тому говорити в доконаній формі про модернізацію та емансипацію селянського загалу не доводиться.

Е. Гобсбаум недостатньо мірою звертає увагу на розшарування селянського загалу – обставину, яку неможливо ігнорувати при застосуванні концепції «соціального бандитизму» до дійсності 1920-х – 1930-х рр. Історик доводив, що перед загрозою з боку чужинців селянська спільнота консолідується, проте в українському випадку це відбулося хіба що частково. Якщо розглядати селянський опір політиці радянської влади на межі 1920 х – 1930 х рр. крізь призму протистояння селянської та «чужої» їй міської культур, то все рівно на заваді консолідації села стояли щонайменше дві обставини: 1) соціально-майнове розшарування перших. Хоча радянська статистика того часу поняття «куркуль» не знала, але різні категорії селянських господарств чітко розрізнялися: незаможні, нижчесередні, середні, вищесередні, заможні [9, 33]; 2) радянській владі вдалося розколоти село, створивши всередині нього два вогнища напруги: протиставлення «куркулів» сільській бідноті та протиставлення комнезамів і комбідів сільським радам і традиційним формам сільського самоврядування.

Як правило, дії «соціальних бандитів» закарбовувалися і глаорифікувалися у фольклорі. Це об'єктивно можливо за їх тривалою, масштабною чи особливо яскравою діяльністю. У випадку «політичного бандитизму» в Українській СРР нічого подібного не

зустрічаємо (в опозиційному фольклорі часів «суцільної» колективізації та Голодомору 1932 – 1933 рр. зустрічаються лише поодинокі згадки про Н. Махна як оборонця селян і селянської правди).

Висновки. Як бачимо, маловідома серед вітчизняних науковців концепція «соціального бандитизму» Е. Гобсбаума є перспективною щодо вивчення масових опозиційних настроїв та рухів в їх історичному розвитку. Вона обґрунтовує, хоч і, звісно, не виправдовує, роль бандитизму як засобу активізації соціальної, передусім селянської, мобільності. Попри те, що цей підхід є найбільш прийнятним для традиційних спільнот, він так само добре демонструє мотивацію учасників конфлікту, колізії у їх взаєминах зі співчуваючими до них покровителями та опонентами в індустріальну добу. З огляду на це, особливий інтерес викликає проєкція «соціального бандитизму» на середовище українського селянства 1920-х – 1930-х рр. як таке, що опинилося не просто в перехідному, а в екстремальному становищі, зумовленому «суцільною колективізацією», наступом на церкву та, зрештою, Голодомором.

Водночас недостатня увага Е. Гобсбаума до проблем селянського розшарування, відсутність задовільного числа фольклорних сюжетів, присвячених «соціальним бандитам», а подекуди й складність розмежування «соціального» та того, що радянська влада називала «політичним» бандитизмом об'єктивно не дозволяє використати можливості даного підходу в повній мірі.

Список використаної літератури та джерел

1. Slatta R. W. *Eric J. Hobsbawm's social bandit: a critique and revision* / R. W. Slatta // *A Contracorriente, A Journal on Social History and Literature in Latin America*. – 2004. – № 1, Vol. 2. – P. 22-30.
2. Атоян О. Н. Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания / О. Н. Атоян. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 528 с.
3. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900 – 1922 рр.): Соціокультурні трансформації : дис. ... док. іст. наук : спец. 07.00.01. / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2009. – 597 с.
4. Hobsbawm E. *Bandits* / E. Hobsbawm. – New York : Pantheon books, 1981. – 181 p.
5. Hobsbawm E. *Primitive rebels: studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries* / E. Hobsbawm. – Manchester : Manchester University Press, 1959. – 193 p.
6. Hobsbawm E. *Social bandits: reply* / E. Hobsbawm // *Comparative studies in society and history*. – Vol. 14. – № 4 (Sep. 1972). – P. 503-505.
7. Мартинов А. Ю. Ерік Гобсбаум / А. Ю. Мартинов // *Український історичний журнал*. – 2012. – № 6. – С. 229-231.
8. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 481 с.
9. Морозов А. Г. Селянин-власник часів НЕПу: хто він? З історії формування класового жуупеля «куркуль» / А. Г. Морозов, В. М. Лазуренко // *Український селянин*. – 2010. – Вип. 12. – С. 33-37.
10. Хобсбаум Э. Разбой как социальное явление / Э. Хобсбаум // *Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия / сост. Т. Шанин. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С. 288-289.*

References

1. Slatta, R. W. (2004). *Eric J. Hobsbawm's social bandit: a critique and revision*. *A Contracorriente, A Journal on Social History and Literature in Latin America*, 1(2), 22-30 (in Eng.)
2. Atoyan, O. (2003). *Will to law. The research of Makhnovshchina and the people's sense of justice*. Luhansk :

RIO LAVD (in Rus.)

3. Mykhailuk, A. (2009). *The peasantry of Dnieper Ukraine (Naddnipyrianshchyna) in the first decades of XX century (1900 – 1922): sociocultural transformations. Doctor's thesis. Dnipropetrovsk (in Ukr.)*
4. Hobsbawm, E. (1981) *Bandits*. New York : Pantheon books (in Eng.)
5. Hobsbawm, E. (1959). *Primitive rebels: studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries*. Manchester : Manchester University Press (in Eng.)
6. Hobsbawm, E. (1972). *Social bandits: reply. Comparative Studies in Society and History*, 14 (4), 503-505 (in Eng.)
7. Martynov, A. *Eric Hobsbawm (2012)*. *Ukrains'kyi Istorychnyi Zhurnal*, 6, 229-231 (in Ukr.)
8. Chentsov, V. V. (2000). *Political repression in Soviet Ukraine in 20's*. Ternopil : Zbruch (in Ukr.)
9. Morozov, A. G., Lazurenko V. N. (2010). *The farmer-owner of the NEP times: who is he? From the history of formation of class bogey «kulaks»*. *Ukrains'kyi selyanin*, 12, 33-37 (in Ukr.)
10. Hobsbawm, E. (1992). *Robbery as a social phenomenon. The Great Stranger: Peasants and Farmers in the Modern World: Reader*. In T. Shanin (Ed.). Moscow : Progress : Progress-Academy, 288-289 (in Rus.)

O. Kompaniec

«KURKUL GANGSTERISM» VS. «SOCIAL GANGSTERISM»: CONTOURS OF A NEW RESEARCH PARADIGM IN LIGHT OF ERIC GOBBSBAUM'S THEORY

Modern British neo-marxists historian Eric John Hobsbawm (1917 – 2012) is well known in the world, including Ukraine, especially as the author of the concepts of «long nineteenth century», «short twentieth century»; as a supporter of the idea of «invention of tradition» and as a researcher of problems of nationalism and socialism, social movements in the traditional and industrial societies.

Purpose: to identify the strengths and vulnerabilities of the E. Hobsbawm's concept of «social banditry» and to find out how much successful interpretation of peasant resistance to the policy limits of Soviet power in 1920's – 1930's in light of the such approach can be. Also it must be identified the extent to which the term's «kulak», «political» and «social» banditry are relating.

On the basis of Ukrainian case, was confirmed E. Hobsbawm's thesis about «social banditry» as a universal and virtually unchanging phenomenon, that is little more than endemic peasant protest against oppression and poverty. Like the «social bandits» in traditional societies, Ukrainian peasants in 1920's – 1930's required modest but acceptable for the Soviet regime requirements: to keep farming **peacefully** and on **their own land**.

This publication is dedicated to less-known problem – a phenomenon of «social banditry» in E. Hobsbawm's interpretation. It is an attempt of extrapolation of phenomenon of «social banditry» phenomenon on the peasant resistance to the policy of Soviet power in the Ukrainian SSR on the brink of the 1920's – 1930's, that was qualified by regime as «political» and / or «kulak banditry».

Conclusion. As we see, little-known among Ukrainian researchers E. Hobsbawm's concept of «social banditry» is promising for the study of mass opposition sentiment and movements in their historical development. It proves, but not justify the role of banditry as a means to enhance social, peasant especially,

mobility. Although this approach is the most appropriate for traditional communities, it also shows a motivation for the conflict and a features in their relations with their backers and opponents in industrial age. With this in mind, the projection of «social banditry» in the Ukrainian peasant community of 1920's – 1930's cause a special interest.

However, insufficient E. Hobsbaum's attention to the problems of peasant stratification, lack of a satisfactory number of folk stories, devoted to «social bandit's», and sometimes the difficulty of distinction «social» and «political» banditry objectively does not allow to take full advantage of opportunities of this approach.

Key words: «Social gangsterism», «kulak banditry», E. Gobsbaum, Great Peasant War in Russia – the USSR, historiography.

УДК 94(477.7):32

В. А. Сливенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту та туристичного бізнесу, докторант кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

РОЛЬ ОРГАНІВ ДПУ У РЕПРЕСИВНОМУ МЕХАНІЗМІ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНИХ КАМПАНІЙ В УСРР У 1927-1929 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

Статтю присвячено аналізу маловивченого аспекту особливостей участі органів ДПУ у хлібозаготівельних кампаніях на Півдні України у 1927-1929 рр. На основі широкого кола джерел автором розкрито роль органів ДПУ у здійсненні силового «натиску» на село. Описано методи та заходи надзвичайного характеру, які спецслужба застосовувала для придушення протестів українського селянства.

Ключові слова: ДПУ, хлібозаготівлі, репресії, криза, неп.

Постановка проблеми. Дослідження механізму здійснення репресій проти селянства в УСРР у 1920-ті рр. завжди привертало увагу багатьох дослідників. Вивчення цієї теми тісно пов'язане із завданням більш повного розкриття сутності тоталітаризму та звільнення суспільства від його деструктивної спадщини. Загальновідомо, що репресивні заходи здебільшого здійснювалися політичною поліцією – ДПУ під безпосереднім керівництвом місцевої влади. Проте особливості участі ДПУ у цих трагічних подіях в південних регіонах УСРР залишаються вивченими недостатньо. Вибір теми також зумовлений тим, що для успішного реформування системи органів безпеки держави на сучасному етапі істотну допомогу може надати історичний досвід, який дозволить уникнути помилок минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти функціонування репресивного механізму хлібозаготівельних кампаній 1920-х рр. розглядаються в роботах Д. В. Архирейського, І. Г. Біласа, Д. Л. Голінкова, С. В. Корновенка, Н. Р. Романець, А. Теплякова, В. В. Ченцова, Ю. Шаповала та ін. [1–8].

Мета. Метою даного дослідження є аналіз процесу застосування органами ДПУ різноманітних методів

та заходів надзвичайного характеру для здійснення брутального тиску на селян в південних регіонах УСРР під час хлібозаготівельної кризи 1927-1929 рр.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що дії влади у другій половині 1920-х рр. призвели до кризи нової економічної політики. В місті і на селі партійно-адміністративний апарат вів жорстку боротьбу з приватним капіталом та розвитком вільного підприємництва. Були введені обмеження на оренду землі, кількість найманих робітників, розміри земельних володінь, встановлені фіксовані ціни на зерно. Реакцією селянства стала рішуча відмова від продажу державі зерна що призвело до стрімкого зростання ринкових цін на хліб та обумовило початок так званих «хлібозаготівельних кампаній» влади [6].

Варто зазначити, що стрімке зростання протестів селян змусило владу розгорнути програму дій щодо примушення «куркулів» здати надлишки хліба за державними цінами, а в разі відмови вжити надзвичайні заходи та вилучити ці надлишки. Для реалізації плану, у якому головна виконавча роль належала органам ДПУ, було застосовано низку методів здійснення силового «натиску» на село, які умовно можна поділити на адміністративні, конституційно-правові, кримінальні та надзвичайні [1, 79; 7, 220; 9, 134].

Відразу після початку хлібозаготівель найбільшого поширення набули адміністративні методи державного управління, серед яких влада обрала два універсальних методу – переконання та примус. Насамперед було значно збільшено розміри сільгосподатку. Метод переконання знайшов своє втілення в тому, що члени правління та кооперативний актив здійснювали обхід подвір'їв селян із закликами про необхідність здачі надлишків хліба на зсипні пункти, а прізвиська тих хто відмовлявся заносили на «чорну дошку злісних утримувачів хліба» [10, 53]. Більш ефективними виявилися методи примусу, серед яких найбільш поширеними були такі: виявлення та оподаткування всіх джерел прибутків; жорстка «класова лінія» у вирішенні скарг щодо зниження податку; конфіскація земельних лишків та передача їх до земельного фонду; виявлення та оподаткування орендних земель; боротьба з порушеннями трудових угод з наймитами; позбавлення прав на сільгоспкредити; залишення без допомоги під час посівних кампаній; примусове стягнення коштів за землеустрійні роботи; недопущення утворення хутірської й обрубних форм господарювання; проведення «жорстко-класової лінії» під час вирішення земельних суперечок; втілення класового принципу самооподаткування селян (біднота звільнялася); позбавлення «куркулів» можливості вступати до кооперативних та сільськогосподарських об'єднань; накладання максимальних адміністративних штрафів за порушення обов'язкових постанов влади; позбавлення пільгових умов отримання лісоматеріалів та випасу худоби в лісах; примусова реалізація держгпозик серед заможної групи господарств і т. ін. [7, 217].

Іншим, важливим фактором тиску на «куркулів» стали конституційно-правові методи обмежувального характеру, які виразилися у позбавленні «куркулів» та членів їх сімей виборчих прав [1, 79]. Такими заходами влада намагалася позбавити заможних селян можливості брати участь у громадському житті

суспільства та паралізувати їх вплив на селян шляхом недопущення до участі в роботі рад, громадських та кооперативних організацій. Така політика радянської держави призвела до появи нової численної категорії населення – «другосортних» громадян, т. зв. «лишенців».

Перегляд сучасними істориками тих трагічних подій на основі нових документальних джерел дає підстави стверджувати, що органи ДПУ найбільшу активність виявили у застосуванні кримінально-правових та надзвичайних методів тиску на селян. У 1926 р. Кримінальний кодекс РРФСР було доповнено статтею 107, згідно з якою громадян, винних у «злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок» позбавляли волі на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна. Через рік ВУЦВК ухвалив внесення аналогічної статті 127 і до Кримінального кодексу УСРР (КК) [11, 132]. Органи ДПУ негайно отримали вказівку Народного комісаріату юстиції УСРР (далі – НКЮ) з вимогою посилення репресій під час хлібозаготівельних кампаній. Відповідно до вищезгаданої ст. 127 кримінального кодексу УСРР, відмова селян вивозити на ринок власну продукцію стала кваліфікуватися як дія, що підпадала під кримінальну відповідальність. Вже на початку 1928 р. ДПУ почало масове застосування ст. 127 КК проти заможних селян, причому санкцію статті було збільшено з трьох до п'яти років позбавлення волі [12, 85].

Суттєво важливим є те, що функції правоохоронних органів під час хлібозаготівлі, були визначені циркуляром НКЮ № 67 від 11 листопада 1927 р., зокрема, від ДПУ вимагали виконання наступних завдань: забезпечення першочергового виконання рішень по хлібозаготівлі; прискорення слідства по «хлібним» кримінальним та адміністративним справам; у разі відсутності підстав для порушення кримінального чи адміністративного переслідування приймати рішення про підозру в опору владі (визнанні громадян соціально-небезпечними); прискорення проходження справ по категорії «соціально-небезпечні» в колегії особливої наради ДПУ для застосування адміністративної висилки; здійснення суворого контролю за оформленням та збереженням арештованого зерна; позачергове проведення слідства по справам про «куркульський тероризм»; забезпечення «рішучих і суворих репресій» у разі виявлення «класово-куркульського» характеру правопорушення [2, 42].

Як свідчать джерела, навесні 1928 р. керівники окружних ДПУ отримали таємний циркуляр НКЮ, яким уточнювався механізм розширеного застосування статті 127 КК, визначався особливий порядок порушення кримінального переслідування та окремо зазначалося, що розслідування дозволялося виконувати лише слідчим ДПУ протягом однієї доби [5, 87]. Але у зв'язку з значним зростанням кількості випадків спротиву селян місцеві апарати ДПУ не змогли впоратися зі значним обсягом роботи. Тому пізніше визначений цим циркуляром порядок проведення репресій по статті 127 КК був значно змінений. За органами ДПУ залишили функції виявлення «негласним шляхом» осередків спротиву хлібозаготівлям та збору необхідних для арешту відомостей. Самі ж арешти та розслідування по цих

справах почали здійснюватися органами міліції під наглядом прокуратури [9, 44].

Як свідчать документи, крім вищезазначених методів, органами ДПУ здійснювалися й такі надзвичайні заходи боротьби з «саботажем хлібозаготівель», як санкціоновані і несанкціоновані масові обшуки селян (під виглядом кампаній знищення сільгоспшкідників або збирання єдиного сільгосподатку); повна або часткова конфіскація зернопродуктів; конфіскація усього або частини майна «куркуля»; примусове виселення, закриття млинів та ін. [8, 169].

Зуважимо, що посилення репресивних заходів свідчило про повернення до «воєнно-комуністичних» методів заготівель (продрзкладки). Здавалося б, надзвичайні заходи заготівлі хліба в якійсь мірі вдавалося вписати в рамки непевської законності з тим, щоб «надзвичайщина» торкалася лише обмеженого кола громадян. Проте, перші місяці застосування нових методів хлібозаготівлі на Півдні України засвідчили, що всупереч деклараціям влади про «антикуркульський та антиспекулянтський» характер каральних акцій репресивний удар був спрямований і проти інших верств селянства [2, 115]. З цього приводу в архівних документах того періоду зберігаються численні скарги керівництва ДПУ на те, що в партійних вказівках та директивах НКЮ є багато незрозумілих питань, зокрема: не має чітких критеріїв соціального розшарування селян, обсягів вилучення зерна, можливості конфіскації іншого майна (будинків, худоби, сільгоспмашин, інвентарю і т. ін.) [9, 44].

Отже, зважаючи на законодавчу невизначеність і партійний тиск, наприкінці 1928 р., такі форми «натиску» при проведенні хлібозаготівлі стали зачіпати інтереси всіх верств селянства, а не тільки «куркулів», і селяни південних регіонів республіки у відповідь на свавілля влади відповіли численними виступами. У зведеннях ДПУ стрімко зростала кількість випадків відкритого засудження політики влади на загальних сходах селян. Окремо зазначалося, що такі виступи викликають схвалення селян і значна частина їх висловлює невдоволення діями влади. Так у заарештованих селян с. Григорівка Васильківського району Павлоградського округу співробітники ДПУ знайшли агітаційні матеріали з засудження політики компартії. Іноді селянські протести виявлялися у промонархістських або антисемітських виступах. Зокрема, у одному з сіл на Одещині ДПУ зафіксувало що на весіллі одні селяни проголошували тости «за монархію» інші закликали до «єврейського погрому» [7, 219]. У селі Дерезоватівка Новомосковського району Дніпропетровського округу після оприлюднення постанови раднаркому «Про самооподаткування» група «куркулів» на чолі з П. Бигмою та Т. Прохоренко регулярно збиралася на підпільні зібрання та агітували односельців проти всіх кампаній влади. Також їм вдалося умовити селян голосувати проти самооподаткування під гаслами що влада хоче «зовсім обідрати бідняків». Навесні 1928 р. таємний агент ДПУ доповідав про те, що під час проведення агроконференції в селі Дерезоватівка «куркулі» П. Бигма та Т. Прохоренко відкрито заявили, що самообкладання треба відкласти на рік-два та вигукували наступне: «Доки ми будемо терпіти брехню влади, пора гнати їх у шию, а то одягнули краватки, вигодилися та прийшли терзати бідних

селян». У цій справі ДПУ заарештувало п'ять осіб [13, 46].

Необхідно підкреслити, що протягом 1928 р. протестні виступи селян набули стихійних рис та певної масштабності. Про поширення таких настроїв повідомляв у своїх інформзведеннях відділ контррозвідки ДПУ. Так у травні 1928 р. у селі Іванівка Дніпропетровського округу на загальний схід зібралися близько 700 селян та відкрито висловили представникам райвиконкому невдоволення ходом хлібозаготівель. Згодом натовп жінок оточив представників влади, вимагаючи негайного припинення вилучення хліба. Пізніше самих активних селян ДПУ арештувало [7, 220.]. По кримінальному провадженню № 156/9904, яке було відкрито Дніпропетровським окрвідділом ДПУ 3.03.1929 р. за участь у «Всесоюзної повстанської військово-офіцерської організації» залучалося до відповідальності близько 70 осіб з 18 сіл Васильківського та Покровського районів Павлоградського округу, з яких у подальшому 11 осіб було розстріляно а інші отримали різні терміни ув'язнення [14, 255].

Разом з тим, із документів ДПУ стає зрозумілим, що самою загрозливою для влади тенденцією на Півдні України були спроби селян об'єднати свої виступи проти влади з робітниками у Миколаєві та Херсоні. Про це у червні 1928 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький повідомляв генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича. Делегації селян з найближчих сіл прибували на заводи та зверталися зі скаргами безпосередньо до робітників та заручившись їхньою підтримкою прямували до окрвиконкомів збираючи по дорозі величезні натовпи співчуваючих. Окрвідділами ДПУ було вжито репресивні заходи та заарештовано «підбурювачів» [1, 106].

Наведений матеріал свідчить, що репресії ставали дедалі все більш жорстокими. За повідомленням ДПУ УСРР, з 8139 арештованих заможних селян, було ув'язнено до концтаборів та вислано з республіки 1103 особи. За деякими даними, протягом 1929 р. лише у 22 округах центральної та південної України було звинувачено у «зриву» плану хлібозаготівель та засуджено близько 33 тис. селян [3, 210]. Почастішали випадки вбивства місцевих комуністів та інших активістів, руйнування та спалення їхніх будинків і господарств, мало місце знищення колгоспного майна і т. ін. Тільки за офіційною статистикою, протягом весни 1928 р. в Україні було зареєстровано 117 подібних актів «відплати», а з жовтня 1928 р. по серпень 1929 р. – 848 [8, 251].

Підсумовуючи, зазначимо, що на спротив села проведенню хлібозаготівельних кампаній влада відповіла силою. Проголосивши курс на суцільну колективізацію і повну ліквідацію «куркулів» як класу, спираючись на спрямовані в село спеціальні робочі загони під безпосереднім керівництвом окружних ДПУ, влада насильно зганяла селян в колгоспи, відбираючи в них майно. Ігри в демократію закінчилися, дію принципів непу було припинено та розпочато фактичну війну держави з селянами, яка звалася «великим переломом».

Висновки. Таким чином, ДПУ під час хлібозаготівельної кампанії 1927-1929 рр. і у наступні роки виконувало роль головного карально-репресивного органу виконання рішень партійно-

радянського апарату у відповідності з політичним курсом влади. Найбільшу активність органи ДПУ брали у здійсненні кримінально-правових та надзвичайних методів тиску на селян. Дії влади призвели до стрімкого зростання протягом 1928 р. протестних виступів селян, які набули стихійних рис та певної масштабності. Але самою загрозливою для влади тенденцією на Півдні України стали спроби селян об'єднати свої виступи проти влади з робітниками у Миколаєві та Херсоні. Розслідування по «хлібних» справах дозволялося виконувати лише ДПУ і лише протягом однієї доби. Але розширене застосування статті 127 КК призвело до такого значного зростання кількості кримінальних проваджень, що порядок здійснення репресій був значно змінений. За органами ДПУ залишили функції негласного виявлення осередків спротиву хлібозаготівлям та збору необхідних для арешту відомостей.

Список використаної літератури та джерел

1. Архирейський Д. В. *Влада і селянство у 20-ті рр.* / Д. Архирейський, В. Ченцов // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1999. – № 1–2. – С. 77–117.
2. Білас І. Г. *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953* / І. Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – 428 с.
3. Голинков Д. Л. *Крушение антисоветского подполья в СССР* / Д. Л. Голинков / – М.: Политиздат, 1975. – 695 с.
4. Корновенко С. В. *Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1924/1925 господарського року* / С. В. Корновенко, А. Г. Морозов // *Вісник ЧНУ.* – 1997. – С. 47–51.
5. Романець Н. Р. *Репресивні механізми хлібозаготівельних кампаній 1927-1929 рр.* / Н. Р. Романець // *Наукові праці ЗНУ.* – 2014. – Вип. 40. – С. 85–90.
6. Тепляков А. *Переход к политике широких репрессий в деревне* / А. Тепляков // *Непроницаемые недра ВЧК-ОГПУ.* – 2016. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://treadz.com/read-244073/p1> (Дата звернення 22.10.2016 р.).
7. Ченцов В. В. *Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: [монографія]* / В. В. Ченцов. – Д.: АМСУ, 2010. – 479 с.
8. Шаповал Ю. *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи* / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
9. Сливенко В. А. *Особенности діяльності органів прокуратури УСРР у контексті проведення хлібозаготівельних кампаній 1927-1929 рр.* / В. А. Сливенко // *Науковий вісник Ужгородського університету.* – 2016. – Вип. 1 (34). – С. 42–45.
10. *Державний архів Дніпропетровської області.* – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 369.
11. Сливенко В. А. *Еволюція більшовицьких поглядів на злочинність та правоохоронну діяльність в 1920-х рр.* / В. А. Сливенко // *Проблеми політичної історії України.* – 2015. – Вип. 10. – С. 131–137.
12. *Центральний державний архів громадських об'єднань* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 635.
13. *Державний архів Управління СБУ у Дніпропетровській області.* – Ф. – 1 (Р). – Оп. 1. – Спр. П–19027.
14. *Там само.* – Спр. П–17225

References

1. Arkhireys'kiy, D., & Chentsov, V. (1999). *Authorities and peasantry in the 20's. Z arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB (Archives VUCHK-GPU-NKVD-KGB), 1–2, 77–117 (in Ukr.)*
2. Bilas, I. (1994). *Repressive and punitive system of Ukraine in 1917–1953. Kyiv: Libid' (in Ukr.)*

3. Golinkov, D. (1975). *Crash anti-Soviet underground in the USSR*. Moscow: Politizdat (in Russ.)
4. Kornovenko, S., & Morozov A. (1997). *State Bread Procurement campaign in Ukraine 1924/1925 financial year*. *Visnik ChNU (Bulletin of the CNU)*, 47–51 (in Ukr.)
5. Romanets', N., (2014). *Repressive mechanisms grain procurement campaign 1927-1929 biennium*. *Naukovi pratsi ZNU (Scientific works of ZNU)*, 40, 85–90 (in Ukr.)
6. Teplyakov, A., (2016). *The transition to large-scale repression policy in the countryside*. Retrieved from: <http://mreadz.com/read-244073/pl> (in Ukr.)
7. Chentsov, V., (2010). *Political repression in the Soviet Ukraine in 20 years*. Dnipropetrovsk: AMSU (in Ukr.)
8. Shapoval, Yu., Pristayko, V., & Zolotar'ov, V. (1997). *Cheka-GPU-NKVD in Ukraine: people, facts, documents*. Kyiv: Abris, (in Ukr.)
9. Slivenko, V., (2016). *Features of the Prosecutor's Office of Soviet Ukraine in the context of the grain procurement campaign 1927–1929*. *Naukoviy visnik Uzhgorods'kogo universitetu. (Scientific Bulletin of the Uzhgorod University)*, 1 (34), 42–45 (in Ukr.)
10. *State archive of Dnipropetrovsk region. – Fund 1. – Inv. 1. – Fold 369 (in Ukr.)*
11. Slivenko, V., (2015). *Evolution Soviet ideas about crime and law enforcement in 1920. Problemi politichnoi istorii Ukraini (The problems of political history of Ukraine)*, 10, 131–137 (in Ukr.)
12. *Central State Archive of Public Associations – Fund 1. – Inv. 20. – Fold 635 (in Ukr.)*
13. *State Archive of the SBU in the Dnipropetrovsk region. – Fund – 1 (P). – Inv. 1. – Fold P–19027 (in Ukr.)*
14. *The same source. – Fold P–17225 (in Ukr.)*

V. Slivenko

THE REPRESSIVE ROLE OF THE GPU INSTITUTIONS IN THE ORGANIZATION OF GRAIN RESERVES IN SOVIET UKRAINE IN 1927-1929 YEARS (ON MATERIALS OF THE SOUTH OF UKRAINE)

At the moment, there is the reform of Ukraine's security system. Historical experience can be of great help and will prevent mistakes of the past. The repressive role of the GPU against the peasantry in the 1920s in the southern regions of the Soviet Ukraine remains insufficiently studied.

The purpose of this study is to analyze the process of application by the GPU of different repressive practices and emergency measures for the implementation of the rough pressure on farmers in the southern regions of the Soviet Ukraine during the grain-procurement crisis of 1927-1929s.

Scientific objectives achieved by using general methods: a comparative analysis, synthesis, and compare.

GPU was the main repressive institution of execution of the Party of the Soviet state decisions during the grain-procurement crisis of 1927-1929s.

Peasants in the southern regions of Ukraine did not satisfy policy of the Soviet regime. In the villages of the southern of Ukraine peasants began to revolt. In response, the Soviet government has developed a program of action forced farmers to surrender their surplus grain at state prices. The program was not profitable for many farmers.

The main role in this program belonged the GPU. The basic methods of power “pressure” on the village

can be divided into administrative, constitutional law, criminal and extraordinary.

The authorities' actions have led to the rapid growth of farmers' protests. Attempts by farmers to pool their performances against the power of the workers in Nikolayev and Kherson became the most dangerous tendency for government protests in the south of Ukraine.

On the basis of a wide range of sources, the author reveals the role of the GPU in the implementation of power “pressure” in the village. The author has identified and described the repressive methods and extraordinary measures which the secret service used to suppress the protests of the Ukrainian peasantry.

GPU showed the greatest activity in the applicability of criminal law and extraordinary methods of pressure on the peasants during grain procurement campaign of 1927-1929 years. Actions authorities have led to a rapid increase in the number of peasant revolts. GPU has increased the number of reprisals. GPU spent all criminal corollaries of disturbance grain procurement. All criminal corollaries GPU conducted within one day. The number of criminal corollaries greatly increased. State authority has changed the procedure of repression. GPU was only performed the function of detection of uprisings and collected information on violators.

Key words: GPU, grain procurement, repression, crisis, the New Economic Policy.

УДК 94–057.4(477)3 19913

A. A. Устенко

викладач кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

«СТАРА» УКРАЇНСЬКА ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМИН НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

З'ясовано окремі аспекти соціальної політики більшовицької влади УСРР стосовно представників технічної інтелігенції на початку 1920-х рр. Проаналізовано, що у зв'язку з глибокою соціально-економічною кризою в державі після подій революції 1917 р. постала необхідність залучення до співпраці дореволюційних фахівців технічного напрямку. Керівництво радянської держави на початковому етапі проводило помірковану політику щодо «старих спеців», яка вирізнялася лояльністю й компромісністю. Проте вже з середини 1920-х рр. висококваліфіковані спеціалісти старої генерації відчули жорстокі утиски з боку радянської влади.

Ключові слова: технічна інтелігенція, «старі специ», інженерні фахівці, дореволюційні спеціалісти, радянська влада.

Постановка проблеми. Питання взаємин радянської влади й представників технічної інтелігенції аналізують у контексті репресивних і судових процесів наприкінці 1920-х рр. Проте не менш актуально є проблема співпраці «старих спеців» і представників більшовицької влади відразу після встановлення радянської влади. Адже після подій революції 1917 р. новоствореній радянській державі, за умов глибокої

економічної, політичної й соціальної кризи для організації управління й відновлення економіки, потрібні були досвідчені та висококваліфіковані кадри. Основним завданням РКП(б) стала орієнтація на досягнення професійної співпраці спеціалістів і радянської влади. Методи репресій і насилля в цій ситуації були недовідомими, тому радянське керівництво змушене було піти на певні тимчасові поступки представникам технічної інтелігенції. Вони ж своєю чергою перейшли до вимушеної або до свідомої співпраці з пролетарською державою й оголосили про свій політичний нейтралітет.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблема взаємин технічної інтелігенції та радянської влади добре представлена серед праць українських дослідників: Г. Касьянова [1], С. Гнітько [2], О. Струченкова [3], С. Сліпущенко [4], О. Міхеевої [5]. Автори зазначених публікацій звертають увагу на соціальне становище інтелігенції, а також докладно характеризують репресивні методи й судові процеси проти науково-технічних фахівців. Проте хронологічно дослідники більш детально з'ясовують події кінця 1920-х рр., натомість вагоме наукове зацікавлення становлять перші роки існування радянської влади в Україні та її взаємини з представниками колишніх еліт.

Метою пропонованої статті є спроба з'ясувати особливості взаємин представників «старої» технічної інтелігенції та радянської влади, проаналізувати методи залучення «колишніх спеців» до процесів побудови соціалістичної держави на початку 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Після подій революції 1917 р. молодій радянській державі для організації управління, відновлення промисловості та економіки, забезпечення оборони, розвитку освіти, науки й культури потрібні були численні кадри. Представники більшовицької влади розуміли, що для соціалістичного будівництва необхідно залучати дореволюційну інтелігенцію. Це було надзвичайно складне завдання, оскільки основна частина інтелігенції сприйняла події революції 1917 р. як тимчасові зміни в державі й обстоювала вичікувальну позицію. Остаточне утвердження влади більшовиків в Україні поставило перед більшістю представників колишньої привілейованої еліти питання про власне майбутнє. Чимало представників дореволюційної інтелігенції обрали еміграцію. Інші, що залишилися в країні, були змушені адаптуватися до нових умов. Громадянська війна, політика «воєнного комунізму» та «червоного терору» знищили з рядів інтелігенції всіх противників радянської влади. Більшість «старих спеців» перейшла до вимушеної або до свідомої співпраці з пролетарською державою й оголосила про свій політичний нейтралітет.

На початку 1920-х рр. вище партійне керівництво змушене проводити виважену політику стосовно «старих спеців», адже потрібно було подолати кризу, розвивати економіку й показати пролетаріату революцію в дії. Керівництво радянської держави з раціональних міркувань було готове піти на значні поступки у створенні сприятливих умов для повсякденного життя й роботи спеціалістів. Проте не всі члени партії підтримували таку позицію, і, як наслідок, не припинялася дискусія: залучати чи не залучати «старих спеців» до будівництва нового суспільства. Зокрема, представники партійних

структур на місцях, головним завданням яких було проведення нової ідеологічної лінії, залучення населення на бік радянської влади, негативно сприймали можливість та нові позиції кваліфікованих спеціалістів, оскільки вони підривали концептуальні настанови пролетарського суспільства.

Лідери більшовицької влади у своїх виступах неодноразово зазначали, що процес залучення буржуазних спеціалістів є однією з форм класової боротьби. Зокрема, В. Ленін наголошував, що «ми проводимо боротьбу не з інтелігенцією, а за інтелігенцію» [6, с. 71]. Радянське керівництво розуміло, що інтелігенція – це люди, які мали гарну освіту, вирізнялися моральністю й незалежністю мислення, свободою творчості, становили інтелектуальну опозицію чинній владі. Попри весь ризик співпраці, проста логіка підказувала, що без висококваліфікованих фахівців – спеціалістів у певній галузі – завдання соціалістичного будівництва виконати буде неможливо. В. Ленін зазначав, що «ми звертаємось по допомогу до буржуазних спеціалістів, які наскрізь проникнуті буржуазною психологією, які нас зрадили і будуть зраджувати протягом років. А втім, ... ми повинні йти шляхом організованої роботи, використовуючи знання й досвід цих спеціалістів. Це необхідна умова, без якої не можливо побудувати соціалізм» [7, 142].

Методи й засоби, які використовувала радянська влада для залучення «старих спеців» до співпраці, були різними. Не випадково широко побутували такі терміни, як «використання», «застосування», «перевиховання». На думку В. Леніна, «не можна вигнати й знищити буржуазну інтелігенцію, її потрібно перемогти, переробити, переварити, перевиховати...» [8, с. 101]. Радянські органи влади мали достатньо важелів для примусового впливу. Однак якщо реально дивитися на ситуацію, то було зрозуміло, що шляхом лише примусу й насильства не можна заручитися підтримкою багатьох десятків тисяч людей. Досвід підказував, що «... тут ... одним насильством нічого не зробиш. Тут на додаток до насильства ... потрібна організованість, дисципліна й моральний вплив переможеного пролетаріату, який підпорядковує собі та втягує у свою роботу всіх буржуазних фахівців!» [9, с. 56].

Варто зауважити, що ставлення до інженерно-технічних фахівців на початку 1920-х років було компромісним. Зокрема, у 1923 р. Донецький губернський комітет КП(б)У розробив та відправив на ознайомлення обмеженому колу осіб секретний «Політичний лист про зміну питання про спеціалістів (усім окремим та комуністам-господарникам Донбасу)» [5, с. 99]. У цьому документі головний акцент зроблено на необхідності сегментації інтелігенції та виробленні стратегій залучення до співпраці з радянською владою кожного із сегментів. Зазначений документ цікавий не лише намаганням розділити технічну інтелігенцію та знайти певні стратегії щодо максимального ефективного використання кожної з виокремлених груп, а й пошуком «точки опори» серед цієї групи, щоб у подальшому скласти висококваліфіковану в теоретичному та практичному сенсі групу спеціалістів, лояльних до ідеології радянської держави.

Протилежним було ставлення на початку 1920-х рр. до представників науково-педагогічної інтелігенції,

адже професуру старої формації кваліфікували як «ворожий елемент», їхня національна свідомість становила небезпеку для унітарної держави, вони виступали ідеологами й натхненниками політичної боротьби мас, носіями національної ідеї. Для зміцнення свого становища партійно-державній номенклатурі потрібно було нейтралізувати науково-педагогічну інтелігенцію, зруйнувати соціальну базу. Одним із методів боротьби з боку радянської влади були масові депортації за кордон. Так, у 1922 р. з УСРР вислано 77 осіб, зокрема 47 працівників вищих навчальних закладів, із яких 32 професори. Серед них були 15 медиків та інші представники інтелігенції з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'яця на Поділлі. Список був ухвалений ЦК КП(б)У і ВУЦВК, що засвідчене підписами Г. Петровського, Х. Раковського, В. Манцева [10, с. 4].

Якщо більшовицькі лідери усвідомлювали потребу залучення до співпраці окремих представників із «колишніх», хоча й вважали це тимчасовим явищем, то для значної частини робітників, господарників, профспілкових та місцевих партійних комуністів «старі спеці» залишалися ворожою верствою суспільства. Досить поширеним стає таке явище, як «спеціодство» – цькування спеціалістів, підозрілість до них. Траплялися сутички між інженерами й робітниками, навіть убивства. Такою була реакція революційного суспільства на суттєву розбіжність між ідеологічними настановами й реальною практикою життя. Так, у 1922 р. до редакції «Красной газетъ» надійшов лист, під назвою «Нэп и старые заветы», де автор висловлював своє обурення, зазначаючи, що під час зарахування на роботу надавали перевагу спецам із «колишніх»: «В умовах нової економічної політики... ми повернулися до старих спеців, які ввійшли в довіру, ми зневажаємо творців революції» [11, с. 2].

Проте такий лібералізм і поступки щодо технічної інтелігенції тривали недовго. Уже з середини 1920-х рр. висококваліфіковані спеціалісти старої генерації відчували жорстокі утиски як із боку радянської влади, так і на рівні соціально-побутового спілкування. Вони вже виконали свою місію, визначену партією. Промисловість була відбудована, індустріалізації потрібні були люди нового типу, із психологією, яка не передбачала ставити під сумнів доцільність партійно-державних директив, а виконувати їх будь-якою ціною. До того ж політика підготовки кадрів технічної інтелігенції 1920-х років, в основу якої покладено класовий принцип, дала свої результати. Серед кадрів технічної інтелігенції відбувається процес зменшення питомої ваги «старих» спеців за рахунок збільшення «молодих» інженерів із правильним соціальним походженням.

Зваженими і справедливими вважаємо висновки дослідника С. Красильникова про зміни становища інтелігенції на середину 1920-х рр., вона «не становила небезпеку політичній та ідеологічній гегемонії ВКП(б) у суспільстві й у своїй масі була поставлена на службу радянській владі, обслуговуючи та задовольняючи її потреби. На цей час спеціалісти старої формації вже жили в інших соціально-економічних і політичних умовах: змінився їх статус, матеріальне й правове становище, різко впав престиж інтелектуальної праці та авторитет її носіїв; посилились антиінтелігентські настрої, відбулось обмеження прийому до вищих навчальних закладів дітей спеціалістів, позбавлення їх

виборчих прав та обмеження під час прийому в партію; зріс рівень безробіття серед інтелігенції, причиною якого була не стільки професійна некомпетентність, скільки політична неблагонадійність» [12, с. 9].

Висновки. Отже, на початку 1920-х рр. в умовах побудови нового радянського суспільства інтелігенцію старої формації сприймали як «ворожий елемент», що підлягав негайному знищенню. Проте ставлення до технічної інтелігенції відрізнялося лояльністю й компромісністю. Необхідність залучення до співпраці дореволюційних спеціалістів усвідомлювали у зв'язку з глибокою соціально-економічною кризою в державі, подолати яку можливо лише за допомогою досвідчених висококваліфікованих спеціалістів. Однак така політика лояльності тривала не довго, уже в середині 1920-х рр. представники колишньої дореволюційної еліти відчували на собі всі методи дискримінаційної політики радянської влади. Комуністична партія, використовуючи силові переваги своєї диктатури, утверджувала монополію в усіх сферах суспільного життя, вдавалася до насильницьких методів впливу на інтелектуальну еліту, застосовуючи репресії, масові депортації, звільнення з посад, «перевиховання» старих і створення нової армії «пролетарських спеців».

Список використаної літератури та джерел

1. Касьянов Г. В. *Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля* / Г. В. Касьянов. – Київ: «Глобус», «Вік»; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с.
2. Гнітько С. «Кадри вирішують все...»: до 70-річчя судових процесів над технічною інтелігенцією / С. Гнітько // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1, 2. – С. 80–96.
3. Струченков О. В. *Умови праці інженерно-технічних спеціалістів промисловості Донбасу в добу радянської модернізації (кінець 1920-х–1930-і роки)* / О. В. Струченков // *Нові сторінки історії Донбасу*. – Кн. 13/14. – С. 260–274.
4. Сліпущенко С. М. *Політика більшовицької влади щодо інженерно-технічних працівників Півдня України в другій половині 1920-х років* / С. М. Сліпущенко // *Науковий вісник Миколаївського національного ун-ту імені В. О. Сухомлинського*. – 2014. – № 3 (38). – С. 64–68.
5. Міхеєва О. «Спеціодство» та «спеціоманія»: радянська влада та інженерно-технічні фахівці Донбасу на початку 1920-х рр. // *Схід*. – 2014. – № 2. – С. 96–101.
6. Федюкин С. А. *Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма* / С. А. Федюкин. – М.: Наука, 1972. – 471 с.
7. Ленін В. І. *Успіхи і труднощі Радянської влади* / В. І. Ленін // *Повне зібрання творів*. – Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1973. – Т. 38. – 342 с.
8. Ленін В. І. *Неправильные выводы из верных посылок* / В. І. Ленін // *Полное собрание сочинений*. – Издание пятое. – М.: Издательство политической литературы. – 1981. – Т. 41. – 696 с.
9. Ленін В. І. *Успехи и трудности советской власти* / В. І. Ленін // *Полное собрание сочинений*. – Издание пятое. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – Т. 38. – 607 с.
10. Гусєв В. *Депортація групи української інтелігенції за кордон 1922 року* // *Історія України*. – 2003. – № 46. – С. 1–6.
11. *Нэп и старые заветы* // *Красная газета*. – 1922. – 14 февраля.
12. Красильников С. А. *Предисловие* / С. А. Красильников // *Судьбы русской интеллигенции*. – Новосибирск, 1991. – 421 с.

References

1. Kasianov, G.V. *Ukrainian intelligentsia of 1920-30s: social portrait and historical destiny* / G.V. Kasianov. – Kyiv: “Globe”, “Age”; Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies in University of Alberta, 1992. – 176 p.
2. Gnitko, S. “Everything depends on the staff...”: to the 70th anniversary of technical intelligentsia’s at-trial procedures / S. Gnitko // *Archives of All-Ukrainian Commission of Emergency Affairs, State Political Office*. – 1998. – № 1,2. – P. 80–96.
3. Struchenkov, O.V. *Working conditions of engineering and technical experts in Donbas industry during the period of Soviet modernization (late 1920s-1930s)* / O.V. Struchenkov / *New pages of Donbas history*. – Volume 13 / 14. – P. 260–274
4. Slipushchenko, S.M. *Bolsheviks’ government policy on engineering and technical workers of Southern Ukraine in the second half of 1920s* / S.M. Slipushchenko // *Scientific Bulletin of V. O. Sukhomlynsky Mykolayiv National University*. – 2014. – №3 (38). – P. 64–68.
5. Mikheyeva, O. “Spetsoyidstvo” and “spetsomaniya”: Soviets government, engineering and technical professionals of Donbas in the early 1920s // *East*. – 2014. – №2. – P. 96–101.
6. Fediukyn, S.A. *Great October and intelligentsia. From history of the old intelligentsia involvement in socialism creation* / S.A. Fediukyn. – Moscow: Science, 1972. – 471 p.
7. Lenin, V.I. *Achievements and failures of the Soviet government* // *Complete collection of works. Volume 38*. – Kyiv: Publishing house of political literature of Ukraine, 1973. – 342 p.
8. Lenin, V.I. *The wrong conclusions from true premises* // *Complete collection of works. Volume. 41. Fifth Edition* – Moscow: Publishing house of political literature of Ukraine. – 1981. – 696 p.
9. Lenin, V.I. *Achievements and failures of the Soviet government* // *Complete collection of works. Volume 38*. – Fifth Edition. – Moscow: Publishing house of political literature of Ukraine, 1969. – 607 p.
10. Gusiev, V. *Deportation of Ukrainian intellectuals abroad in 1922* // *History of Ukraine*. – 2003. – № 46. – P. 1–6.
11. *NEP and the old precepts* // *Red newspaper*. – 1922. – 14th of February.
12. Krasilnikov, S.A. *Preface* // *In book: The fate of the Russian intelligentsia. Novosibirsk, 1991*. – 421 p.

A. Ustenko

«OLD» UKRAINIAN TECHNICAL INTELLIGENTSIA AND SOVIET POWER: PROBLEMS OF RELATIONS IN THE EARLY 1920’S

The problem of relations between the Soviet authorities and the representatives of the technical intelligentsia are shown in the context of trials and repressive processes in the late 1920s. However, the cooperation of “old” experts and the representatives of the Bolshevik government immediately after the establishment of the Soviet power can also be considered

as an actual issue. After the events of the revolution in 1917 the newly established Soviet state needed experienced and highly qualified specialists to organize the government and recover the economy as the country was experiencing deep economic, political and social crisis. Therefore the main task of the Russian Communist Party (of Bolsheviks) was to maintain the professional collaboration between specialists and the Soviet government. The methods of repression and violence in this situation did not have effect and the Soviet leaders had to make temporary concessions to the members of the technical intelligentsia. They passed to involuntary or deliberate collaboration with the proletarian state and declared their political neutrality.

The purpose of this article is to find out the peculiarities of relations between the representatives of the “old” technical intelligentsia and the Soviet authorities, to analyze methods of involving “the old experts” to the process of creating a socialist state in the early 1920s.

At the beginning of the 1920s the Party leaders had to conduct a balanced policy towards the “old experts”, because it was necessary to overcome the crisis, develop the economy and show revolution in action to the proletarians. The Soviet state leaders after rational considerations were ready to make significant concessions and create an enabling environment for professionals’ everyday living and working. However, not all party members supported such actions and the debate concerning the engagement of “old experts” to creation of the new society did not stop.

The Soviet leadership realized that intellectuals were the people who had good education, they were different in their moral and independent thinking, freedom of creativity, and they could create intellectual opposition to the current authorities. But despite all the risks of such collaboration the logic dictated that without highly qualified specialists and experts in a particular field, the aim of socialist construction was not possible to achieve.

Thus, in the early 1920s during the process of a new Soviet society construction, the former members of intelligentsia were defined as alien elements that had to be destructed immediately. However, the attitude to technical intelligentsia can be characterized as loyal and compromise. The need to involve pre-revolutionary specialists was considered as urgent as the country experienced deep social and economic crisis and it was possible to overcome it only with the help of experienced and highly qualified specialists. Nevertheless, this policy was not long lasting and in the middle of 1920s the representatives of the former pre-revolutionary elite could experience all methods of Soviet power discriminatory policy.

Key words: technical intelligentsia, «old specialists», engineering specialists, pre-revolutionary specialists, Soviet authorities.

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

ISSN 2413-8142

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 17

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *С. В. Корновенко*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. – Вип. 17. – 99 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України. Авторами статей розкрито різні аспекти історії селянства, зокрема проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

Підписано до друку 15.06.2017. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 19,3. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com